नं० ७-६३-घ

भक्तिरसामृतसिन्धुः (सम्पूर्णम्)

नं० ७ ४३-घ

पत्राणि-६४+१=६६

भक्तिरसामृतसिंधुः ४६
२६८.

भ॰ र॰ स॰ १

ओंश्रीगणेशायनमः श्रीगुरुभ्योनमः ओंअखिलरसामृतमूर्त्तिः प्रसृम .... रुचिरुद्धतारकापालिः कलितश्या
मालालितोराधाप्रेयान्विधुर्जयति हृदियस्य प्रेरणयाप्रवर्त्तितोहंवराकरूपोपितस्यहरेः पदकमलंवन्देचैतन्य
देवस्य विश्राममन्दिरतयातस्यसनातनतनोर्मदीशस्यभक्तिरसामृतसिन्धुर्भवतुसदायंप्रमोदाय भक्तिरसा
मृतसिन्धौचरतःपरिभूतकालजालभियः भक्तमकरानशीलितमुक्तिनदीकान्नमस्यामि मीमांसकवडवा
ग्नेःकठिनामपिकुण्ठयन्नसौजिह्वाम् स्फुरतुसनातनसुचिरंतवभक्तिरसामृताम्भोधिः भक्तिरसस्यप्रस्तु
तिरखिलजगन्मंगलप्रसंगस्यअज्ञेनापिमयास्यक्रियतेसुहृदांप्रमोदाय एतस्यभगवद्भक्तिरसामृतपयो
निधेः चत्वारःखलुवक्ष्यन्तेभागाःपूर्वादयःक्रमात् तत्रपूर्वेविभागेस्मिन्भक्तिभेदनिरूपके अनुक्रमेणवक्त
व्यंलहरीणांचतुष्टयं आद्यासामान्यभक्त्याढ्याद्वितीयासाधनान्विता भावाश्रितातृतीयातुर्याप्रेमनिरू
पिका तत्रादौसुष्ठुवैशिष्ट्यमस्याःकथयितुंस्फुटम् लक्षणंक्रियतेभक्तेरुत्तमायाःसतांमतम् अन्याभिलाषिता
शून्यंज्ञानकर्माद्यनावृतं आनुकूल्येनकृष्णानुशीलनंभक्तिरुत्तमा यथानारदपंचरात्रे सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं
तत्परत्वेननिर्मलम् हृषीकेणहृषीकेशसेवनंभक्तिरुच्यते भागवततृतीयस्कंधे अहैतुक्यव्यवहितायाभ
क्तिःपुरुषोत्तमे सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानंनगृह्णन्तिविनामत्सेवनंजनाः सएवभा

ओं १

क्रियोगात्यआत्यन्तिक उदाहृत इति सालोक्येत्यादि यत्तत्सम्भक्त्योत्कर्षनिरूपणं भक्तेर्विशुद्धताव्यक्तिकालत्वेण
पर्यवस्यति क्लेशघ्नी शुभदा मोक्षलघुताकृत्सुदुर्लभा सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णाकर्षणी च सा त
त्रास्याः क्लेशघ्नत्वं क्लेशाश्च पापं तद्बीजमविद्या चेति ते त्रिधा तत्र पापं अप्रारब्धं भवेत्पापं प्रारब्धं चेति त
द्विधा तत्राप्रारब्धहरत्वं यथैकादशस्कन्धे यथाग्निः सुसमिद्धार्चिः करोत्येधांसि भस्मसात् तथा मद्विषया
भक्तिरुद्धवैनांसि कृत्स्नशः प्रारब्धहरत्वं तृतीये यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि
क्वचित् श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनादिति दुर्जातिरेव सवनायोग्यत्वे कार
णं मतम् दुर्जात्यारम्भकं पापं यत्स्यात्प्रारब्धमेव तत् पाद्मे च अप्रारब्धफलं पापं कूटं बीजं फलोन्मुखम्
क्रमेणैव प्रलीयते विष्णुभक्तिरतात्मनाम् बीजहरत्वं यथा षष्ठे तैस्तान्यघानि पूयन्ते तपोदानव्रतादिभिः
नाधर्मजं तद्धृदयं तदपीशाङ्घ्रिसेवया अविद्याहरत्वं च तत्रैव यत्पादपङ्कजपलाशविलासभक्त्या कर्माश
यं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः तद्वन्न रिक्तमतयो यतयोऽनिरुद्धस्रोतोगणास्तम .... भज वासुदेवम् पा
द्मे च कृतानुयात्राविद्याभिर्हरिभक्तिरनुत्तमा अविद्यां निर्दहत्याशु दावज्वालेव पन्नगीम् शुभदत्वं शुभा
नि प्रीणनं सर्वजगताम ... रक्तता सद्गुणाः सुखमित्यादीन्याख्यातानि मनीषिभिः तत्र जगत्प्रीणनादिद्वय

भ०
र०सु०
२

त्वंपाद्मे येनार्चितोहरिस्तेनतर्पितानिजगन्त्यपिरज्यन्तिजन्तवस्तत्रस्थावराजंगमाअपि सद्गुणादिप्रदत्वं
पंचमे यस्यास्तिभक्तिर्भगवत्यकिंचनासर्वैर्गुणैस्तत्रसमासतेसुराः हरावभक्तस्यकुतोमहद्गुणामनोरथे
नासतिधावतोवहिः सुखदत्वे सुखंवैषयिकंब्राह्ममैश्वर्यंयेतितत्त्रिधा यथातन्त्रे सिद्धयःपरमाश्चर्याभक्ति
र्मुक्तिश्चशाश्वती नित्यंचपरमानन्दंभवेद्गोविन्दभक्तितः हरिभक्तिसुधोदयेच भूयोपियाचेदेवेशत्वयि
भक्तिर्दृढास्तुमे यामोक्षान्तचतुर्वर्गफलदासुखदालतेति मोक्षलघुताकृत मनागेवप्ररूढायांहृदये
भगवतौ पुरुषार्थास्तुचत्वारस्तृणायन्तेसमन्ततः नारदपंचरात्रे हरिभक्तिमहादेव्याःसर्वाभक्त्यादिसिद्ध
यः भक्त्यःश्चाद्भुतास्तस्याश्चेटिकावदनुव्रताइति साधनौघैरनासंगैरलभ्यासुचिरादपि हरिणाचाश्वदेये
तिद्विधासासुदुर्लभा तत्राद्यातन्त्रे ज्ञानतस्सुलभामुक्तिर्भुक्तिर्यज्ञादिपुण्यतः सेयंसाधनसाहस्रैर्ह
रिभक्तिःसुदुर्लभा द्वितीयापंचमे राजन्पतिर्गुरुरलंभवतांयदूनांदैवंप्रियःकुलपतिःक्वचकिंकरोवः अस्त्वे
वमंगभजतांभगवान्मुकुन्दोमुक्तिंददातिकर्हि चित्स्मनभक्तियोगमिति सान्द्रानन्दविशेषात्मा ब्रह्मानन्दो
भवेद्यदिचेत्परार्धगुणीकृतः नैतिभक्तिसुधाम्भोधेःपरमाणुतुलामपि यथाहरिभक्तिसुधोदये त्वत्साक्षात्
करणाह्लादविशुद्धाब्धिस्थितस्यमेसुखानिगोष्पदायन्तेब्राह्माण्यपिजगद्गुरो भावार्थदीपिकायांच त्वत्कथा

२

ष्टतपार्थायोविह्वलोमद्यामदः ऊर्द्ध्वास्तिकृतिनः केचिस्त्रवर्गेलक्षणायमम कृत्वाहरिंप्रेमभाजंप्रिय
वर्गसमन्वितं भक्तिर्वशीकरोतीतिश्रीकृष्णाकर्षिणीमता यथैकादशे नसाधयतिमांयोगोनसांख्यंध
र्मउद्धव नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जिता सप्तमेनारदोक्तौ यूयंनृलोकेवतभूरिभागा
लोकंपुनानामुनयोभियन्ति येषांगृहानावसतीतिसाक्षाद्गूढंपरब्रह्ममनुष्यलिंगमिति अग्रतो
वक्ष्यमाणायास्त्रिधाभक्तेरनुक्रमात् द्विधात्रषड्भिःपदैरेतन्माहात्म्यंपरिकीर्तितम् किंच स्वल्पापि
रुचिरेवस्याद्भक्तितत्त्वावबोधिका युक्तिस्तुकेवलानैवयदस्याअप्रतिष्ठिता तथाप्राचीनैरप्युक्तम् य
त्नेनापादितोप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपद्यते ॥ इतिश्रीभक्तिरसामृत
सिन्धौपूर्वविभागेभक्तिसामान्यलहरी ॥ साभक्तिःसाधनंभावःप्रेमाचेतित्रिधोदिता तत्रसाधनभ
क्तिः कृतिसाध्याभवेत्साध्यभावासासाधनाभिधा नित्यसिद्धस्यभावस्यप्राकट्यंहृदिसाध्यते साभक्ति
सप्तमस्कंधेभंग्यादेवर्षिणोदिता यथा तस्मात्केनाप्युपायेनमनःकृष्णेनिवेशयेदिति वैधीरागानुगा
चेतिसाद्विधासाधनाभिधेति तत्रवैधी यत्ररागानवाप्तत्वात्प्रवृत्तिरुपजायते शासनेनैवशास्त्रस्यसावैधी
भक्तिरुच्यते यथाद्वितीये तस्माद्भारतसर्वात्माभगवान्हरिरीश्वरः श्रोतव्यःकीर्तितव्यश्चस्मर्तव्यश्चेछ्छ।

ताऽभयम् पाद्मेच स्मर्तव्यःसततंविष्णुर्विस्मर्तव्योनजातुचित् सर्वेविधिनिषेधास्युरेतयोरेवकिंकराः इत्यस्यो
स्याहिविधिर्नित्यस्सर्ववर्णाश्रमादिषु नित्यत्वेप्यस्यनिर्णीतमेकादश्यादिवत्फलम् एकादशेव्यक्तमेवोक्तम् मु
खबाहूरुपादेभ्यःपुरुषस्याश्रमैःसह चत्वारोजज्ञिरेवर्णागुणैर्विप्रादयःपृथक् यएषांपुरुषंसाक्षादात्मप्र
भवमीश्वरम् नभजन्त्यवजानन्तिस्थानाद्भ्रष्टाःपतन्त्यधः तत्फलंचतत्रैव एवंक्रियायोगपथैःपुमान्वैदि
कतान्त्रिकैः अर्चन्नुभयतःसिद्धिंमत्तोविन्दत्यभीप्सितम् पांचरात्रेच सुरर्षेविहिताशास्त्रेहरिमुद्दिश्य
याक्रिया सैवभक्तिरितिप्रोक्तातयाभक्तिःपराभवेत् इति अत्राधिकारी यःकेनाप्यतिभाग्येनजातश्रद्धोस्य
सेवने नातिशक्तोनवैराग्यभागस्यादधिकार्यसौ यथैकादशे यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपु
मान् ननिर्विण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोस्यसिद्धिदःइति उत्तमोमध्यमश्चस्यात्कनिष्ठश्चेतिसत्रिधा तत्रोत्तमः
शास्त्रेयुक्तौचनिपुणस्सर्वथादृढनिश्चयः प्रौढश्रद्धोधिकारीयस्सभक्तावुत्तमोमतः यःशास्त्रादिष्वनि
पुणःश्रद्धावान्सतुमध्यमः योभवेत्कोमलश्रद्धस्सकनिष्ठोनिगद्यते तत्रगीतादिषूक्तानांचतुर्णामधिका
रिणाम् मध्येयस्मिन्भगवतःकृपास्यात्तत्प्रियस्यवा सक्षीणतत्तद्भावस्स्याच्छुद्धभक्त्यधिकारवान् यथेभः
शौनकादिश्चध्रुवस्सचचतुस्सनः भक्तिर्मुक्तिस्पृहायावत्पिशाचीहृदिवर्तते तावद्भक्तिसुखस्यात्रकथ

मभ्युदयो भवेत् तत्रापि च विशेषेणागतिमावीमनि``तिः भक्तिः हृतमनःप्राणान्प्रेमणा तान्कुरुते जनान् तथा।
च तृतीये नेदर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवामसूक्तैः हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गति
मावीं प्रयुंक्त इति श्रीकृष्णचरणाम्भोजसेवानिर्वृतचेतसाम् यथां``नायभक्तानां न कदापि स्पृहा भवेत् यथा
तत्रैवोद्धवोक्तौ कं त्वं शान्ते पादसरोजभाजां सुदुर्लभोऽर्थेषु चतुर्ष्वपीह तथापि नाहं प्रवृणोमि भूमन्भवत्पदाम्भोज।
निषेवणोत्सुकः तत्रैव श्रीकपिलदेवोक्तौ नैकात्मतां मे स्पृहयंति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः अन्योन्यतोभा
गताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणि सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णन्ति विना
मत्सेवनं जनाः चतुर्थे श्रीध्रुवोक्तौ या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भवज्जनकथाश्रवणेन वा स्यात् सा ब्र
ह्मणि स्वमहिमन्यपि नाथ मा भूत् किं त्वन्तकासिलुलितात्पततां विमानात् श्रीतत्रैव श्रीमदादिराजोक्तौ न का
मये नाथ तदप्यहं क्वचिन्न यत्र युष्मच्चरणाम्बुजासवः महत्तमान्तर्हृदयान्मुखच्युतो विधत्स्व कर्णायुतमेष
मे वरः पंचमे श्रीशुकोक्तौ यो दुस्त्यजान्क्षितिसुतस्वजनार्थदारान्प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम् नै।
च्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः षष्ठे श्रीवृत्रोक्तौ न नाकपृष्ठं न च पारमे
ष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समंजसत्वा विरहय्य कांक्षे तत्रैव श्रीरुद्रोक्तौ नाराय

भ० पं० स्तु० ध

णपराः सर्वे न कुतश्चन बिभ्यति स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः तत्रैवेन्द्रोक्तौ आराधनं भगवत ईहमाना
निराशिषः ये तु नेच्छन्त्यपि परं ते स्वार्थकुशलाः स्मृताः सप्तमे श्रीप्रह्लादोक्तौ तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनन्त आ
द्ये किं तैर्गुणव्यतिकरादिह ये स्वसिद्धाः धर्मादयः किमगुणेन च कांक्षितेन सारं जुषां चरणयोरुपगायतां नः
तत्रैव शक्रोक्तौ प्रत्यानीताः परम भवता त्रायता नः स्वभागा दैत्याक्रान्तं हृदयकमलं त्वद्गृहं प्रत्यबोधि काल
ग्रस्तं कियदिदमहो नाथ शुश्रूषतां ते मुक्तिस्तेषां न हि बहुमता नारसिंहापरैः किम् अष्टमे गजेन्द्रोक्तौ एका
न्तिनो यस्य न कंचनार्थं वाञ्छन्ति ये वै भगवत्प्रपन्नाः अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमंगलं गायन्त आनन्दसमुद्रमग्नाः नव
मे वैकुण्ठनाथोक्तौ मत्सेवया प्रतीतं ते सालोक्यादिचतुष्टयम् नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोन्यत्कालविप्लुतं
दशमे नागपत्नीस्तुतौ न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वाञ्छ
न्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः तत्रैव वेदस्तुतौ दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्त
परिश्रमणाः न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते चरणरजो संगविसृष्टगृहाः एकादशे भगवदुक्तौ
न किंचित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम वाञ्छन्त्यपि मया दत्तं कैवल्यमपुनर्भवम् न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्र
धिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्विनान्यत् द्वादशे रुद्रोक्तौ ने

ध

वैकुण्ठत्याशिषः कापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत पराम्भक्तिं भगवति लब्धवान्पुरुषोऽव्यये पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये च
रं देव मोक्षं न मोक्षावधिं वा न चान्यं वृणोऽहं वरेशादपीह इदं ते वपुर्नाथ गोपालबालं सदा मे मनस्याविरास्तां
किमन्यैः कुवेरात्मजौ बद्धमूर्त्यैव यद्वत्त्वया मोचितौ भक्तिभाजौ कृतौ च तथा प्रेमभक्तिं स्वकां मे प्रयच्छ न मो
क्षे ग्रहो मेऽस्ति दामोदरेह हयशीर्षीयनारायणव्यूहस्तवे च न धर्मं काममर्थं वा मोक्षं वा वरदेश्वर प्रार्थये
तव पादाब्जे दास्यमेवाभिकामये तत्रैव पुनः पुनर्वरान्दित्सुर्विष्णुर्मुक्तिं न याचितः भक्तिरेव वृता येन प्र
ह्लादं तं नमाम्यहं यदृच्छया लब्धमपि विष्णोर्दाशरथेस्तु यः नैच्छन्मोक्षं विना दास्यं तस्मै हनुमते नमः अ
त एव प्रसिद्धं हनुमद्वचनं भवबन्धच्छिदे तस्मै स्पृहयामि न मुक्तये भवान्प्रभुरहं दास इति यत्र विलुप्यते श्री
नारदपंचरात्रे च धर्मार्थकाममोक्षेषु नेच्छा मम कदाचन त्वत्पादपंकजस्याधो दीयतां जीवितं मम मोक्ष
सालोक्यसारूप्यान्प्रार्थये न धराधर इच्छामि हि महाभाग कारुण्यं तव सुव्रत अत एव भागवते षष्ठे मु
क्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने प्रथमे च कुन्त्युक्तौ
तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि स्त्रियः तत्रैव सूतोक्तौ आ
त्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः अत्र त्याज्यतयैवोक्ता म

क्तिस्सर्वविद्यापि चेत् सालोक्यादिस्तथाप्यत्र भक्त्या नातिविकत्थ्यते सर्वैश्वर्यैर्नरामेयं प्रेमसेवोत्तरेत्यपि सालोक्या
दिर्हियातत्रनायासेवान्वषामता किंतुप्रेमैकमाधुर्यभुजएकान्तिनो हरौ नैवांगीकुर्वते जातु मुक्तिं पंचविधाम
पि अत्राप्येकान्तिनां श्रेष्ठा गोविन्दहृतमानसाः येषां श्रीशप्रसादोपि मनो हर्तुं न शक्नुयात् सिद्धान्ततस्त्वभेदेपि
श्रीशकृष्णस्वरूपयोः रसेनोत्कृष्यते कृष्णरूपमेषा रसस्थितिः किंच शास्त्रतः श्रूयते भक्तौ नृमात्रस्याधिका
रता सर्वाधिकारतां माघस्नानस्य ब्रुवता यतः दृष्टान्तिता वसिष्ठेन हरिभक्तिर्नृपं प्रति यथाग्निमे सर्वेधिका
रिणो द्विजवर हरिभक्तौ यथा नृप काशीखण्डे च अन्त्यजा अपि तद्राष्ट्रे शंखचक्रांकधारिणः संप्राप्य वैष्णवीं दीक्षां
दीक्षिता इव संबभुः अपिच अन्त्यजस्थानतो दोषभक्त्यंगानां प्रजायते न कर्मणामकारणादेष भक्तिर्धिकारिणां
निषिद्धाचारतो दैवात्प्रायश्चित्तं च नोचितम् इति वैष्णवशास्त्राणां रहस्यं तद्विदां मतः यथैकादशे स्वेस्वेधिका
रे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः प्रथमे त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरे
र्भजन्नपक्वोथ पतेत्ततो यदि तत्र क्व वाभद्रमभूदमुष्य किं को वार्थ आप्तोभजतां स्वधर्मतः एकादशे आज्ञायैवं
गुणान्दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् धर्मान्सन्त्यज्य यः सर्वान्मां भजेत्स च सत्तमः अत्रैव देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄ
णां न किंकरो नायमृणी च राजन् सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परित्यज्य काः गीतासु सर्वधर्मान्प।

रित्यज्य मामेकं शरणं व्रज अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोचयिष्यामि मा शुचः अगस्त्यसंहितायां यथा विधिनिषेधौ
त्वमुक्तं नैवोपसर्पतः तथा न स्पृशतो रामोपासकं विधिपूर्वकम् एकादश्योपव स्वपादमूलं भजतः प्रिय॰
स्त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः विकर्म यच्चोत्पतितं कथञ्चिद्धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः हरिभक्तिविलासे
स्याभक्तेरंगानि लक्षणः किंतु तानि प्रसिद्धानि निर्दिश्यन्ते यथामति तत्रांगलक्षणं आश्रितावान्तरानेक
भेदो केवलमेव वा एकं कर्मात्र विद्वद्भिरेकं भक्त्यंगमुच्यते अथांगानि गुरुपादाश्रयस्तस्मात्कृष्णदीक्षादि
शिक्षणम् विश्रम्भेण गुरोः सेवा साधुवर्त्मानुवर्तनम् सद्धर्मपृच्छा भोगादित्यागः कृष्णस्य हेतवे निवासो द्वा
रकादौ च गंगादेरपि सन्निधौ व्यवहारेषु सर्वेषु यावदर्थानुवर्तिता हरिवासरसम्मानो धात्र्यश्वत्थादिगौर
वे एषामत्र दशांगानां भवेत्प्रारम्भरूपता संगत्यागो विदूरेण भगवद्विमुखैर्जनैः १ शिष्याद्यननुबन्धित्वं
महारंभाद्यनुद्यमः ३ बहुग्रन्थकलाभ्यासव्याख्यावादविवर्जनम् ४ व्यवहारेऽप्यकार्पण्यं ५ शोकाद्यवश
वर्तिता ६ अन्यदेवानवज्ञा च ७ भूतानुद्वेगदायिता ८ सेवानामापराधानामुद्भवाभावकारिता ९ कृष्ण
तद्भक्तविद्वेषविनिन्दाद्यसहिष्णुता १० व्यतिरेकितयामीषां दशानां स्यादनुष्ठितिः अस्यास्तत्र प्रवेशाय द्वार
त्वेप्यंगविंशतेः त्रयं प्रधानमेवोक्तं गुरुपादाश्रयादिकम् धृतिर्वैष्णवचिह्नानां १ हरेर्नामाक्षरस्य च २ नि॰

भ०
र० सि०
६

र्थाल्यदेशं तस्याग्रे ताण्डवं ४ दण्डवन्नतिः ५ अभ्युत्थानं ६ अनुव्रज्या ७ गतिः स्थाने ८ परिक्रमः ९ अर्चनं १० परिच
र्या च ११ गीतं १२ संकीर्तनं १३ जपः १४ विज्ञप्तिः १५ स्तवपाठश्च १६ स्वादो नैवेद्य १७ पाद्ययोः १८ धूपमाल्यादिसौरभ्यं
श्रीमूर्तेः स्पृष्टिः २० ईक्षणं २१ आरात्रिकोत्सवादेश्च २२ श्रवणं तत्कृपेक्षणं २४ स्मृतिः २५ ध्यानं २६ सख्यं २७ आत्म
निवेदनम् २८ निजप्रियोप ‥ यणं ३० तदर्थेऽखिलचेष्टितं ३१ सर्वथा शरणापत्तिः ३२ तदीयानां च सेवनम् तदी
यास्तुलसी ३३ शास्त्रं ३४ मथुरा ३५ वैष्णवादयः ३६ यथावैभवसामग्रीसद्गोष्ठीभिर्महोत्सवाः ३७ ऊर्जादरो वि
शेषेण ३८ यात्रा जन्मदिनादिषु ३९ श्रद्धाविशेषतः प्रीतिः श्रीमूर्तेरंघ्रिसेवने ४० श्रीमद्भागवतार्थानामा
स्वादो रसिकैः सह ४१ सजातीयाशये स्निग्धे साधौ संगः स्वतो वरे ४२ नामसंकीर्तनं ४३ श्रीमन्मथुरामंडले
स्थितिः ४४ अंगानां पंचकस्यास्य पूर्वं विलिखितस्य च निखिलश्रैष्ठ्यबोधाय पुनरप्यत्र शंसनम् इति काय
हृषीकान्तःकरणानामुपासनाः चतुःषष्टिः पृथक् सांघातिकभेदात् क्रमादिमाः अथार्षानुमतेनैषामोदाह
रणमीर्यते तत्र गुरुपादाश्रयो यथा एकादशे तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् शाब्दे परे च निष्णातं
ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् कृष्णदीक्षादिशिक्षणं यथा तत्रैव तत्र भागवतान्धर्मान् शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः अमाय
यानुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः विश्रम्भेण गुरोः सेवा यथा तत्रैव आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत का

११

हरिवित् नमन्त्रदुघास्तयेत सर्वदेवमयोगुरुः साधुवर्मानुवर्तनं यथा स्कंदे समरगः श्रेयमांहेतुः पन्थासन्नाप
वर्जितः अनवामश्रमंहवैर्येन मन्तः प्रतस्थिरे ब्रह्मयामलेच श्रुतिस्मृतिपुराणादिपंचरात्रविधिंविना ऐका-
न्तिके हरेर्भक्तिरुत्पातायैव कल्पते इति भक्तिरैकान्तिकेवेर्यं मविचारात्मनीयते वक्तस्ततथानैवय॰॰॰प्रा
स्तीयतेत्युते सद्धर्मपृच्छा यथा नारदीये अविवादेवसवार्थामिभत्येषामभीप्सितः सद्धर्मस्यावबोधाय येषां
निर्बंहिनीमतिः हृत्स्नार्थभोगादित्यागो यथा पाद्मे हरिमुद्दिश्य भोग्यानि काले त्यक्तवतस्तव विष्णुलोकास्थित
मेयं दलोलासमुच्यतीत्युते द्वारकानिवासो यथा स्कान्दे संवत्सरं वा षण्मासान्मासं मासार्धमेव वा द्वारकावासि
नः सर्वे नरा नार्यश्चतुर्भुजाः आदिशाह्वेन पुरुषोत्तमवासश्च यथा ब्राह्मे अहो क्षेत्रस्य माहात्म्यं समन्तादृशयो
जनं दिविष्ठा यत्र पश्यन्ति सर्वानेव चतुर्भुजान् गंगानिवासो यथा प्रथमे यावैलसन्छ्रीतुलसीविमिश्रा-
कृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधिकाम्बुनेत्री पुनाति लोकानुभयत्र सेशान् कस्तां॰॰॰सेवेत मरिष्यमाणः यावदर्थानुवर्तिता
यथा नारदीये यावता स्यात्स्वनिर्वाहः स्वीकुर्यात्तावदर्थवित् आधिक्ये न्यूनतायां च च्यवते परमार्थतः हरिवा
सरसम्मानो यथा ब्रह्मवैवर्ते सर्वपापप्रशमनं पुण्यमात्यन्तिकं यथा गोविन्दस्मरणान्नृणां यदेकादश्युपोषणम्
धात्र्यश्वत्थादिगौरवं स्कंदे अश्वत्थतुलसीधात्रीगोभूमीसुरवैष्णवाः पूजिताः प्रणताः ध्याताः क्षपयन्ति नृणामघ

ग्यम् अथ कुलविसर्जना ``त्यागः यथा कात्यायनीसंहितायां वरं हुतवहज्वालापंजरान्तर्व्यवस्थितिः न शौरिचि
न्ताविमुखजनसंवासवैशसम् विप्रबहुस्येव आलिंगनं वरं मन्ये व्यालव्याघ्रजलौकसाम् न संगः शल्ययुक्तानां
नानादेवैकसेविनाम् शिष्याद्यनुबन्धित्वत्यागं यथा पाद्मे शिष्यान्नैवानुबध्नीयाद्ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् नव्या
ख्यामुपयुञ्जीत नारंभानारभेत्क्वचित् व्यवहारेष्वकार्पण्यं यथा पाद्मे अलब्धे वा विनष्टे वा भक्ष्याच्छादनसाध
ने अविक्लवमतिर्भूत्वा हरिमेव धिया स्मरेत् शोकाद्यवशवर्तित्वं यथा तत्रैव शोकामर्षादिभिर्भावैराक्रान्तं यस्य
मानसं कथं तत्र मुकुन्दस्य स्फूर्तिसंभावना भवेत् अन्यदेवानवज्ञा यथा तत्रैव हरिरेव सदाराध्यः सर्वदेवेश्वरे
श्वरः इतरे ब्रह्मरुद्राद्या नावज्ञेयाः कथंचन भूतानुद्वेगदायित्वं यथा भारते पितेव पुत्रं करुणो नोद्वेजयते यो
जनं विशुद्ध हृषीकेशस्तूर्णं तस्य प्रसीदति सेवानामापराधवर्जनं यथा वाराहे ममार्चनापराधा ये कीर्त्यन्ते वसु
धे मया वैष्णवेन सदा ते तु वर्जनीयाः प्रयत्नतः पाद्मे सर्वापराधकृदपि मुच्यते हरिसंश्रयः हरेरप्यपराधान्
यः कुर्याद्द्विपदपांसनः नामाश्रयः कदाचित्स्यात्तरत्येव स नामतः नाम्नोऽपि सर्वसुहृदो ह्यपराधात्पतत्यधः
तन्निन्दाद्यसहिष्णुता यथा तत्रैव निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृ
ताच्च्युतः अथ वैष्णवचिह्नधृतिर्यथा पाद्मे ये कण्ठलग्नतुलसीनलिनाक्षमाला ये बाहुमूलपरिचिह्नितशंख

चक्राः ये वा ललाटफलके लसदूर्ध्वपुण्ड्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति नामाक्षरधृतिर्यथा स्कान्दे हरिना
माक्षरयुतं भाले गोपीमृदंकितम् तुलसीमालिकोरस्कं स्पृशेयुर्नैव यमोद्भटाः पाद्मे च कृष्णनामाक्षरैर्गात्रमं
कयेच्चन्दनादिना सलोकपावनो भूत्वा तत्सलोकमवाप्नुयात् निर्माल्यधृतिर्यथैकादशे त्वयोपभुक्तस्रग्गन्ध
वासोलंकारचर्चिताः उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि स्कान्दे च कृष्णोत्तीर्णं तु निर्माल्यं यस्यांगे स्पृ
शते मुने सर्वरोगैस्तथा पापैर्मुक्तो भवति नारद अग्रे ताण्डवं यथा द्वारकामाहात्म्ये यो नृत्यति प्रहृष्टात्मा भा
वैर्बहुभक्तितः स निर्दहति पापानि मन्वन्तरशतेष्वपि तथा नारदोक्तौ च नृत्यतां श्रीपतेरग्रे मालिकावा
दनेर्भृशम् उड्डीयन्ते शरीरस्थाः सर्वे पातकपक्षिणः दण्डवन्नतिर्यथा नारदीये एकोपि कृष्णाय कृतः प्रणा
मो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय अभ्युत्थानं यथा ब्र
ह्माण्डे यानारूढं पुरः प्रेक्ष्य समायान्तं जनार्दनम् अभ्युत्थानं नरः कुर्वन्पातयेत्सर्वकिल्बिषान् अनुव्र
ज्या यथा भविष्योत्तरे रथेन सह गच्छन्ति पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतः विष्णुनैव समाः सर्वे भवन्ति श्वपदादयः स्थाने
गतिः स्थानं तीर्थं गृहं वास्य तत्र तीर्थे गतिर्यथा पुराणान्तरे संसारमरुकान्तारनिस्तारकरणक्षमौ श्लाघ्यौ
तावेव चरणौ यौ हरेस्तीर्थगामिनौ आलये यथा हरिभक्तिसुधोदये प्रविशन्नालयं विष्णोर्दर्शनार्थं सुभक्ति

भ॰
र॰ स्त॰
८
8

मान् नभूयः प्रविशेन्मातृकुक्षिकारागृहं सुधीः परिक्रमो यथा तत्रैव विष्णुप्रदक्षिणां कुर्वन्यस्तत्रावर्तते पुनः तदेवा-
वर्तनं तस्य पुनर्नावर्तते भवे स्कान्दे चातुर्मास्यमाहात्म्ये चतुर्थी रत्नमीभिस्तु जगत्सर्वं चराचरम् क्रान्तं भवति विप्रा-
श्च तत्तीर्थगमनादिकम् इति अथार्चनम् शुद्धिन्यासादिपूर्वांगकर्मनिर्वाहपूर्वकम् अर्चनं तूपचाराणां स्यान्मंत्रेणोप-
पादनम् तद्यथा श्रीदशमे स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि संपदाम् सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् वि-
ष्णुरहस्ये च श्रीविष्णोरर्चनं ये तु प्रकुर्वन्ति नरा भुवि ते यान्ति शाश्वतं विष्णोरानन्दं परमं पदमिति परिचर्या परि-
चर्या तु सेवोपकरणादिपरिष्क्रिया तथा प्रकीर्णकच्छत्र‥‥वादित्राद्यैरुपासना यथा नारदीये मुहूर्तं वा मुहूर्तार्धं
यस्तिष्ठेद्धरिमंदिरे स याति परमं स्थानं किमु शुश्रूषणे रतः चतुर्थे च यत्पादसेवाभिरुचिस्तपस्विनामशेषजन्मो-
पचितं मलं धियः सद्यः क्षिणोत्यन्वहमेधती सती यथा पदांगुष्ठविनिःसृता सरिदिति अंगानि विविधान्येव स्युः स्व-
ज्ञाय परिचर्ययोः ततानि लिखितान्यत्र ग्रन्थवाहुल्यभीतितः अथ गीतं यथा लैंगे ब्राह्मणो वासुदेवाख्यं गायमानो-
निशं परम् हरेः सालोक्यमाप्नोति रुद्रगानाधिको भवेदिति संकीर्तनं नामलीलागुणादीनामुच्चैर्भाषा तु कीर्तन-
म् तत्र नामकीर्तनं यथा विष्णुधर्मोत्तरे कृष्णेति मंगलं नाम यस्य वाचि प्रवर्तते भस्मीभवन्ति राजेन्द्र महापातक-
कोटयः लीलाकीर्तनं यथा प्रथमे सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया लीलाकथास्तव नृसिंह विरिंचिगीताः अञ्जः

स्तिर्मन्त्रशास्त्राणि विप्रमुक्तो दुर्गाणि तेपदयुगालयहंसमसंगः गुणसंकीर्तनं यथा प्रथमे इदं हि पुंसस्तपसः श्रुत
स्य वा स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदत्तयोः अविच्युतोर्थः कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनम् जपः मंत्र
स्य मृदुलघूच्चारो जप इत्यभिधीयते यथा पाद्मे कृष्णायनम इत्येष मंत्रः सर्वार्थसाधकः भक्तानां जपतां स्वपवर्गमो
क्षफलप्रदः विज्ञप्तिः यथा स्कान्दे हरिमुद्दिश्य यत्किंचित्कृतं विज्ञापनं गिरा मोक्षद्वारार्गलामोक्षस्तेनैव वि
हितस्तवेति संप्रार्थनात्मिका दैन्यबोधिका लालसामयी इत्यादिविविधा धीरैः कृष्णे विज्ञप्तिरीरिता तत्र संप्र
र्थनात्मिका यथा पाद्मे युवतीनां यथा यूनि यूनां च युवतौ यथा मनोभिरमते तद्वन्मनोभिरमतां त्वयि दैन्यबोधि
का यथा तत्रैव मत्तुल्यो नास्ति पापात्मा नापराधी न कश्चन परिहारेपि लज्जा मे किं ब्रुवे पुरुषोत्तम लालसाम
यी यथा श्रीनारदपंचरात्रे कदा गम्भीरया वाचा श्रिया युक्तो जगत्पते चामरव्यग्रहस्तं मामेवं कुर्वेति वक्ष्यसि
यथा वा कदाहं यमुनातीरे नामानि तव कीर्तयन् उद्बाष्पः पुंडरीकाक्ष रचयिष्यामि ताण्डवम् स्तवपाठः प्रो
क्तो मनीषिभिर्गीतास्तवराजादयः स्तवाः यथा स्कान्दे श्रीकृष्णस्तवरत्नौघैर्येषां जिह्वा त्वलंकृता नमस्या मुनि
सिद्धानां वन्दनीया दिवौकसाम् नारसिंहे च स्तोत्रैः स्तवैश्च देवाग्रे यः स्तौति मधुसूदनम् सर्वपापविनिर्मुक्तो वि
ष्णुलोकमवाप्नुयात् अथ नैवेद्यस्वादः यथा पाद्मे नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं विशेषतः पादजलेन सिक्तम् यो

भ· र· सु· ४
९

स्नातिनित्यंशुरतोस्मरारेः प्राप्नोतियज्ञायुतकोटिपुण्यम्‌ पाद्यस्नादोयथातत्रैव नन्दानंनहवीर्येषांस्नाथायोनस्मरारेन
म्‌ तेपिमादौदकंपीत्वाप्रयान्तिपरमांगतिं अथधूपसौरभ्यम्‌ यथाभक्तिस्नयोदये आघ्राणांयइरेर्दत्तधूपोच्छिष्टस्या
सर्वतः तत्क्षव्यालदष्टानांतस्यकर्मविषापहम्‌ माल्यसौरभ्यंयथा तत्र प्रविष्टेनासिकारन्ध्रेहरेर्निर्माल्यसौरभे मा
ह्योविलयमायातिपापपंजरबंधनं अगस्त्यसंहितायांच आघ्राणंगंधपुष्पादेरर्चितस्यतपोधन विशुद्धिस्यादनंतस्य
घ्राणस्येहाभिधीयते अथश्रीमूर्तेस्पर्शनं यथाविष्णुधर्मोत्तरे स्पृष्ट्वाविष्णोरधिष्ठानंपवित्रयःश्रद्धयान्वितः पापब
न्धैर्विनिर्मुक्तोसर्वान्कामानवाप्नुयात्‌ १० अथश्रीमूर्ते[illegible]र्शनं यथावाराहे वृन्दावनेतुगोविन्दंयेपश्यंतिवसुन्धरे
नतेयमपुरंयान्तियान्तिपुण्यकृतांगतिं आरात्रिकदर्शने यथास्कान्दे कोटयोब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः दह
त्यालोकमात्रेणविष्णोरारात्रिकोत्सवम्‌ उत्सवदर्शनंयथाभविष्योत्तरे रथस्थंयेनिरीक्षन्तेकौतुकेनापिकेश
वम्‌ देवतानांगणाःसर्वेभवन्तिश्वपचादयः आदिशब्देनपूजादर्शनंयथाआग्नेये पूजितंपूज्यमानंवायःपश्येद्भ
क्तितोहरिं श्रद्धयामोदमानस्तुसोपियोगफलंलभेत्‌ अथश्रवणम्‌ श्रवणंनामचरितगुणादीनांश्रुतिर्भवेत्‌
तत्रनामश्रवणंयथागारुडे संसारसर्पसन्दष्टनष्टचेष्टैकभेषजम्‌ कृष्णेतिवैष्णवंमंत्रंश्रुत्वामुक्तोभवेन्नरः चरित
श्रवणंयथाचतत्रैव तस्मिन्महन्मुखरितामधुभिच्चरित्रपीयूषशेषसरितःपरितःस्रवन्ति यायेपिबन्त्यवितृषो

त्वपगाग्रकर्णैस्तान्नस्पृशान्त्यशानम्भङ्गवशोकमोहाः गुणश्रवणं यथा द्वादशे यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः प्र
स्तूयतेभीक्ष्णममंगलघ्नः तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेमलां भक्तिमभीप्समानः २३ अथ तद्रूपेक्षणं श्रीदश
मे तत्तेनुकम्पां सुसमीक्षमाणो भुंजान एवात्मकृतं विपाकम् हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे स
दाय भक्तिः यथा कथञ्चित्तेबन्धो मनसः स्मृतिरुच्यते यथा विष्णुपुराणे स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जा
यते पुरुषं तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् यथा वा पाद्मे ॥ प्रयाणे चाप्रयाणे च यन्नाम स्मरतां नृणाम् सद्यो न
श्यंति पापौघो नमस्तस्मै चिदात्मने २४ ध्यानम् ध्यानं ʻʻ यद्गुणक्रीडासेवाद्येस्सुष्ठुचिन्तनम् तद्रूपध्यानं यथा
नारसिंहे भगवच्चरणद्वंद्वध्यानं निर्द्वंद्वमीरितम् पापिनोपि प्रसंगेन विहितं सुहितं परम् गुणध्यानं यथा
विष्णुधर्मोत्तरे ये कुर्वन्ति सदा भक्त्या गुणानुस्मरणं हरेः प्रक्षीणकलुषौघास्ते प्रविशन्ति हरेः पदम् क्रीडा
ध्यानं यथा पाद्मे सर्वमाधुर्यसाराणि सर्वाद्भुतमयानि च ध्यायन्हरेश्चरित्राणि ललितानि विमुच्यते सेवाद
नं यथा पुराणान्तरे मानसेनोपचारेण परिचर्य हरिं मुदा परे वाङ्मनसागम्यं तं साक्षात्प्रतिपेदिरे अथ दास्य
दास्यं कर्मार्पणं तस्य कैङ्कर्यमपि सर्वथा तत्राद्यं यथा स्कान्दे तस्मिन्समर्पितं कर्म स्वाभाविकमपीश्वरे भवे
द्भागवतं धर्मं तत्कर्म किमुतार्पितम् इति कर्म स्वाभाविकं भद्रं जपध्यानार्चनादि च इतीदं द्विविधं कृष्णे वैष्णवै

भ०
र० सु०
१०

दास्यमर्पितम्. सद्भ्यश्च दास्यकथितामल्पकर्माधिकारिता तदर्पितं ह्वैदास्यमिति कैश्चिदुदीयते द्वितीयं यथा ना
रदीये देहायस्य हरेर्दास्ये कर्मणा मनसा गिरा अखिलास्वप्यवस्थासु जीवन्मुक्तः स उच्यते विश्वासो मित्रवृत्तिश्च
सख्यं द्विविधमीरितम्. तत्राद्यं यथा श्रीमहाभारते प्रतिज्ञा तव गोविन्द न मे भक्तः प्रणश्यति इति संस्मृत्य संस्मृत्य
प्राणान्संधारयाम्यहम्. एकादशे च त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात्. न च
लति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्धमपि स वैष्णवाग्र्य इति श्रद्धामात्रस्य तद्भक्तावधिकारित्वहेतुता अंगत्व
मस्य विश्वासविशेषस्य तु केशवे द्वितीयं यथागस्त्यसंहितायां परिचर्यापराः केचित्प्रासादेषु च शेरते मनुष्यमिव
तं द्रष्टुं व्यवहर्तुं च बन्धुवदिति रागानुगांगतास्य स्याद्विधिमार्गानपेक्षणात्. मार्गद्वयेन चैतेन साध्या सख्यरतिर्म
ता अथात्मनिवेदनं यथैकादशे मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे तदामृतत्वं प्रति
पद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै इति अर्थोऽयं हि आत्मशब्दस्य पंडितैरुपपादितो देहेऽहन्तास्पदं कैश्चिद्देहकः
श्चिन्ममत्वभाक्. तत्र देहे यथा यामुनाचार्यस्तोत्रे वपुरादिषु योऽपि कोऽपि वा गुणतोऽसानि यथा तथाविधः तद
यं तव पादपद्मयोरहमद्यैव मया समर्पितः देही यथा भक्तिविवेके चिन्तां कुर्यान्न रक्षायै विक्रीतस्य यथा पशोः
तथार्पयन्हरौ देहं विरमेदस्य रक्षणात्. डाम्बरत्वेन विरलेहेतदात्मनिवेदने केषांचिदेव धीराणां लभते साधना

ईतो अथ निजप्रियोत्सवहरणं यथैकादशे यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदान
न्त्याय कल्पते अथ तदर्थेऽखिलचेष्टितं यथा पांचरात्रे लौकिकी वैदिकी वापि या क्रिया क्रियते मुने हरिसेवानु
कूलैव सा कार्या भक्तिमिच्छता इति अथ शरणापत्तिः यथा हरिभक्तिविलासे तवास्मीति वदन्वाचा तथैव मन
सा विदन् तत्स्थानमाश्रितस्तन्वा मोदते शरणागतः श्रीनारसिंहे त्वां प्रपन्नोऽस्मि शरणं देवदेवं जनार्दनम् इति
यः शरणं प्राप्तस्तं क्लेशादुद्धराम्यहम् अथ तुलस्याः सेवनं यथा स्कान्दे या दृष्टा निखिलाघसंघशमनी स्पृष्टा वपुः
पावनी रोगाणामभिवन्दिता निरसनी सिक्तान्तकत्रासिनी प्रत्यासत्तिविधायिनी भगवतः कृष्णस्य संरोपिता न्य
स्ता तच्चरणे विमुक्तिफलदा तस्यै तुलस्यै नमः तथा तत्रैव दृष्टा स्पृष्टा तथा ध्याता कीर्तिता नमिता श्रुता रोपि
ता सेविता नित्यं पूजिता तुलसी शुभा नवधा तुलसीं देवीं ये भजन्ति दिने दिने युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति
हरेर्गृहे २२ अथ शास्त्रस्य शास्त्रमंत्रसमाख्यातं यद्भक्तिप्रतिपादिकं वैष्णवानि तु शास्त्राणि ते शृण्वन्ति पठन्ति च
धन्यास्ते मानवा लोके तेषां कृष्णः प्रसीदति यथा स्कान्दे वैष्णवानि च शास्त्राणि येऽर्चयन्ति गृहे नराः सर्वपापवि
निर्मुक्ता भवन्ति सुरवन्दिताः तिष्ठते वैष्णवं शास्त्रं लिखितं यस्य मंदिरे तत्र नारायणो देवः स्वयं वसति नारद
श्रीभागवते सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् २४ अथ तदु

गयाः यथाआदिवाराहे मथुरांचपरित्यज्य योन्यत्रकुरुतेरतिम् मूढोभ्रमतिसंसारे मोहितोममयायया ब्रह्मांडे
त्रिलोकवर्तितीर्थानांसेवनाद्दुर्लभाहिया परानन्दमयीसिद्धिर्मथुरास्पर्शमात्रतःइति श्रुतास्मृताकीर्तिताचवां
छिताप्रेक्षितागता स्पृष्टाश्रितासेविताचमथुराभीष्टदानृणां इतिएतत्पुराणोक्तनविस्तारभियोच्यते अथवैष्णवा
नांयथापाद्मे आराधनानांसर्वेषांविष्णोराराधनंपरम् तस्मात्परतरंदेवितदीयानांसमर्चनम् तृतीये यत्से
वयाभगवतःकृष्टस्यस्यमधुद्विषः रतिरासोभवेत्तीव्रःपादयोर्व्यसनार्दनः स्कान्दे शंखचक्रांकिततनुःशिरसा
मंजरीधराः गोपीचंदनलिप्तांगोदृष्टश्चेत्तदघंकुतः प्रथमे येषांसंस्मरणात्पुंसांसद्यःशुद्ध्यन्तिवैगृहाः किंपुन
दर्शनस्पर्शपादशौचासनादिभिः आदिपुराणे येमेभक्तिजनःपार्थनमेभक्ताश्चतेजनाः मद्भक्तानांचयेभक्ता
ममभक्तास्तुतेनराःइति यावन्तिभगवद्भक्तेरंगानिकथितानिह प्रायस्तावन्तितद्भक्तभक्तेरपिबुधाविदुः अथयथावै
भवमहोत्सवः यथापाद्मे यःकरोतिमहीपालहरेर्गेहेमहोत्सवम् तस्यापिभवतेनित्यंहरिलोकेमहोत्सवः अ
थोर्जादरः यथापाद्मे यथादामोदरोभक्तवत्सलोविदितोजनैः तस्यायंतादृशोमासस्वल्पमप्युरुकारकः तत्रापिमा
माथुरेविशेषोयथातत्रैव भुक्तिंमुक्तिंहरिर्दद्यादर्चितोन्यत्रसेविनाम् भक्तिंतुनददात्येवयतोवश्यकरीहरेः सात्वं
जसाहरेर्भक्तिर्लभ्यतेकार्तिकेनरैः मथुरायांसकृदपिश्रीदामोदरसेवनात् अथश्रीजन्मदिनयात्रा यथाभविष्यो

ने यस्मिन्दिने प्रसूतेयं देवकीत्वां जनार्दन तद्दिनं ब्रूहि वैकुंठ कुर्मस्ते तत्र चोत्सवम् तेन सम्यक्प्रपन्नानां प्रसादं
कुरु केशव अथ श्रीमूर्तेरंघ्रिसेवने प्रीति यथा आदिपुराणे मम नाम सदाग्राही मम सेवाप्रियः सदा भक्ति
स्तस्मै प्रदातव्या न तु मुक्तिः कदाचन अथ श्रीभागवतास्वादो यथा प्रथमे निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुक
मुखादमृतद्रवसंयुताम् पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः द्वितीये च परिनिष्ठितो
पि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ४१ अथ सजातीयाशय स्निग्ध श्रीभक्त
संगो यथा प्रथमे तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् भगवत्संगिसंगस्य मर्त्यानां किमुताशिषः ह
रिभक्तिसुधोदये च यस्य यत्संगतिः पुंसो मणिवत्स्यात्स तद्गुणः स्वकुलर्द्ध्यै ततो धीमान्स्वयूथ्यानेव संश्रये
त् अथ नामसंकीर्तनं यथा द्वितीये एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकुतोभयम् योगिनां नृप निर्णीतं हरे
र्नामानुकीर्तनम् आदिपुराणे च गीत्वा च मम नामानि विचरेन्मम सन्निधौ इति ब्रवीमि ते सत्यं क्रीतोहं तव चा
र्जुन पाद्मे च येन जन्मसहस्राणि वासुदेवो निषेविताः तन्मुखे हरिनामानि सदा तिष्ठन्ति भारत यतोत्रैव
नामचिन्तामणिः कृष्णश्चैतन्यरसविग्रहः पूर्णः शुद्धो नित्यमुक्तोभिन्नत्वान्नामनामिनोरिति अतः श्रीकृष्ण
नामादि न भवेद्ग्राह्यमिन्द्रियैः सेवोन्मुखे हि जिह्वादौ स्वयमेव स्फुरत्यदः अथ श्रीमथुरामण्डले स्थितिः य

म०
र० मृ०
१२
12

थायाम्बे अन्येषु पुण्यतीर्थेषु मुक्तिरेव महाफलम् मुक्तेः प्रार्थ्या हरेर्भक्तिर्मथुरायां तु लभ्यते त्रिवर्गदा कामिनां य
मुमुक्षूणां तु मोक्षदा भक्तीच्छोर्भक्तिदा कस्तां मथुरां नाश्रयेद्बुधः अहो मधुपुरी धन्या वैकुण्ठाच्च गरीयसी दिनमे
कं निवासेन हरौ भक्तिः प्रजायते ऊर्जे दामोदरं तत्र वीर्यस्मिन् ब्रह्माद्यैर्हरेस्तु पंकके यत्र स्वल्पोपि संबन्धः सा ह्रियां भावजन्म
ने तत्र श्रीमूर्तिर्यथा स्मेरां भंगीत्रयपरिचितां साचिविस्तीर्णदृष्टिं वंशीन्यस्ताधरकिसलयामुज्ज्वलां चंद्रकेण गो
विन्दाख्यां हरितनुमितः केशितीर्थोपकंठे मा प्रेक्षिष्ठास्तव यदि सखे बन्धुसंगेस्ति रंगः श्रीभागवतं यथा शां
केनीतास्य पदिदधाम सकृन्द पद्यावलीनावगाल्कणोध्वनिपथिकतामानुपूर्व्या भवन्तः हंहो स्निग्धाः परमशुभदा
हेतु धर्मार्थकामान् पर्यन्तस्यावमयमसीमोत्तमपुमान् दिपन्ति रूपसंभक्तो यथा दृगम्भोभिर्धौतः पुलकपट
लीमंडिततनुस्खलन्नंतः स्फुलोदयदचिरप्युद्वेपथुमपि दशा कष्टा यावन्मम सपुरुषकोप्युपययौ न जाने
किं तावन्मति निहितं दृष्टेनाभिरमते नाम यथा यदवधि समश्रीता वैणिकेनानुगीता श्रुतिपथमचपात्रो ना
मगाथा प्रयाता अनवकलितसर्वेहन्तकामप्यवस्थां तदवधि दयदन्तर्मौनसंपाम्यतीव श्रीमथुरामंडलं य
था तटसविकृतकान्तिः पयामलायास्तदिन्याः स्फुरितनवकदंबालं विहूजह्हिरेफा निरवधिमथुरिमाणामंडि
तेयं कथं मे मनसिकमपि भावं काननश्रीस्तनोति अलौकिकपदार्थानामचिन्त्यशक्तिरीदृशी भावं तद्धिर

१२

षयंवापियासहैवप्रकाशयेत् केषांचित्कोविदंमानानांयत्तदृष्टंश्रूयतेफलं बहिर्मार्गविप्रहृष्टैस्तत्किंतन्मुख्यंफलंर
तिः स्मृतंभक्तिविज्ञानांभक्त्यंगत्वंनकर्मणाम् यथैकादशे तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता मत्कथा
श्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायते ज्ञानवैराग्ययोर्भक्तिप्रवेशायोपयोगिता ईषत्प्रथममेवेतिनांगत्वंउचितंत
योः यदुभेचित्तकाठिन्यहेतूप्रायःसतांमते सुकुमारस्वभावेयंभक्तिस्तद्धेतुरीरिता यथातत्रैव तस्मान्मद्भ
क्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिह किंतुज्ञानविरक्त्यादिसाध्यंभक्त्यैवसि
ध्यति यथातत्रैव यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्यतश्चयत् योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि सर्वंमद्भक्तियो
गेनमद्भक्तोलभतेंजसा स्वर्गापवर्गंमद्धामकथंचिद्यदिवांछतीति रुचिमुद्वहतस्तत्रजनस्यभजनेहरेः वि
षयेषुगरिष्ठोपिरागःप्रायोनिलीयते अनासक्तस्यविषयान्यथार्हमुपयुंजतः निर्बंधःकृष्णसंबंधेयुक्तंवैराग्यमु
च्यते प्रापंचिकतयाबुद्ध्याहरिसंबंधिवस्तुनः मुमुक्षुभिःपरित्यागोवैराग्यंफल्गुकथ्यते प्रोक्तेनलक्षणेनैवभक्ते
रधिकृतस्यच अंगत्वेस्यनिरस्तेपिनित्याद्याखिलकर्मणां ज्ञानस्याध्यात्मिकस्यापिवैराग्यस्यचफल्गुनाः स्पष्टतार्थं
पुनरपितद्वेदंनिराकृतिं यत्तंशिष्यादिभिर्द्वारैर्याभक्तिरुपपाद्यते विदूरत्वादुत्तमताहान्यातस्याश्चनांगता वि
शेषणत्वमेवैषांसंश्रयत्यधिकारिणाम् विवेकादीन्यतोमेषामपिनांगत्वमुच्यते कृष्णोन्मुखंस्वयंयान्तियमाः

शौचादयःस्तथा इत्येषांचनवयुक्तस्याभक्त्यंगान्तरपातिता यथास्कान्दे एतेनह्यद्भुताव्याधतवाहिंसादयोगुणाः ह
रिभक्तौप्रवृत्तायेनतेस्युःपरतापिनः तत्रैव अन्तःशुद्धिर्बहिःशुद्धिस्तपःशान्त्यादयस्तथा अमीगुणाःप्रपद्यन्तेहरि
सेवाभिकामिनेमिति साभक्तिरेवमुख्यांगाश्रितानैकांगिकाथवा स्ववासनानुसारेणनिष्ठातस्सिद्धिकृद्भवेत् त
त्रैकांगिकायथाग्रन्थान्तरे श्रीविष्णोःश्रवणेपरीक्षिदभवद्वैयासकिःकीर्तने प्रह्लादःस्मरणेतदंघ्रिभजनेलक्ष्मी
पृथुःपूजने अक्रूरस्त्वभिवन्दनेकपिपतिर्दास्येथसख्येर्जुनः सर्वस्वात्मनिवेदनेबलिरभूत्कृष्णाप्तिरेषांपरम्
अनेकांगंयथा श्रीनवमे सवैमनःकृष्णपदारविंदयोर्वचांसिवैकुंठगुणानुवर्णने करौहरेर्मन्दिरमार्जना
दिषुश्रुतिंचकाराच्युतसत्कथोदये मुकुन्दलिंगालयदर्शनेदृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शेंगसंगमम् घ्राणंचतत्पा
दसरोजसौरभेश्रीमत्तुलस्यारसनांतदर्पिते पादौहरेःक्षेत्रपदानुसर्पणेशिरोहृषीकेशपदाभिवन्दने कामं
चदास्येनतुकामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजनाश्रयारतिः शास्त्रोक्तयाप्रबलयातत्तन्मर्यादयान्विता वैधीभ
क्तिरियंकैश्चित्मर्यादामार्गउच्यते अथरागानुरागा विराजन्तीमभिव्यक्तंव्रजवासिजनादिषु रागात्मिकाम
नुसृतायासारागानुगोच्यते रागानुरागाविवेकार्थमादौरागात्मिकोच्यते इष्टेस्वारसिकीरागःपरमाविष्टता
भवेत् तन्मयीयाभवेद्भक्तिःसात्ररागात्मिकोदिता साकामरूपासंबन्धरूपाचेतिभवेद्विधा तथाहिसप्तमे

कामाद्द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वे
षाच्चैद्यादयो नृपाः संबंधाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो इति अत्र कल्पाविपर्यासाज्ञीति द्वेषौ परावृत्तौ स्ने
हसंबंधाविवाविचित्वाद्वैधिभक्त्यनुवर्त्तिता किंवा प्रेमाभिधायित्वानोपयोगी तत्रसाधने भक्त्या वयमिति व्यक्तं वैधीभ
क्तिरुदाहृता यद्गोपीनां प्रियाणां च प्राप्यमेकमिवोदितं तत्तु ब्रह्मकृष्णयोरैक्यात्किरणार्कोपमाज्जुषोः ब्रह्मा
ण्येवलयं यांति प्रायेणारिपवो हरेः केचित्प्राप्यापि सारूप्याभासं मज्जन्ति तत्सुखे तथा च ब्रह्माण्डपुराणे सिद्धलो
कस्तु तमसः पारे यत्र वसन्ति हि सिद्धा ब्रह्मसुखे मग्ना दैत्याश्च हरिणा हता इति रागबंधेन केनापि तं भजन्तो व्र
जन्त्यमी अंघ्रिपद्मसुधां प्रेमरूपां तस्य प्रिया जनाः तथा हि श्रीदशमे निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजो
हृदि यन्मुनय उपासते तदरयोपि ययुः स्मरणात् स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो वयमपि ते स
माः समदृशोंघ्रिसरोजसुधा इति तत्र कामरूपा सा कामरूपा संभोगतृष्णां यां नयति स्वतां यदस्यां कृष्ण
सौख्यार्थमेव केवलमुद्यमः इयं तु व्रजदेवीषु सुप्रसिद्धा विराजते आसां प्रेमविशेषोयं प्राप्तः कामपि माधु
रीम् तत्क्रीडानिदानत्वात्काम इत्युच्यते बुधैः तथा च तंत्रे प्रेमैव गोपरामाणां काम इत्यगमत्प्रथामिति इत्यु
द्धवादयोप्येतं वांछन्ति भगवत्प्रियाः कामप्राया रतिः किंतु कुब्जायामेव संमता सम्बन्धरूपा संबन्धरूपा गो

भ॰
र॰ सि॰
२४
14

विदे पित्रत्वादिभ्भ्यमानिता अत्रोपलक्षणतयानात्रसम्यग्विचारितेति रागात्मिकायाद्वैविध्याद्विदारागानुगावसा
कामानुगा च सम्बन्धानुगा चेति निगद्यते अत्राधिकारी रागात्मिकैकनिष्ठा ये व्रजवासिजनादयः तेषां भावाप्तये
लुब्धो भवेदत्राधिकारवान् तत्तद्भावादिमाधुर्ये श्रुते धीर्यदपेक्षते कृष्णं स्मरंजनं चास्य प्रेष्ठं निजसमीहितम् तत्त
त्कथारतश्चासौ कुर्याद्वासं व्रजे सदा सेवा साधकरूपेण सिद्धरूपेण चात्र हि तद्भावलिप्सुना कार्या व्रजलोकानु।
सारतः श्रवणोत्कीर्तनादीनि वैधभक्त्युदितानि च यान्यंगानि च तान्यत्र विज्ञेयानि मनीषिभिः तत्र कामानुगा कामा
नुगा भवेत्तृष्णा कामरूपानुगामिनी संभोगेच्छामयी तत्तद्भावेच्छात्मेति सा द्विधा केलितात्पर्यवत्येव संभोगे
च्छामयी भवेत् तद्भावेच्छात्मिका तासां भावमाधुर्यकामिता श्रीमूर्तेर्माधुरीं प्रेक्ष्य तत्तल्लीलां निशम्य वा तद्भावा
कांक्षिणो ये स्युस्तेषु साधनतानयोः पुराणे श्रूयते पाद्मे पुंसामपि भवेदियं यथा पुरा महर्षयः सर्वे दण्डकारण्य
वासिनः दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन्सुविग्रहम् ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्भूताश्च गोकुले हरिं संप्राप्य कामे
न ततो मुक्ता भवार्णवादिति रिरंसां सुष्ठु कुर्वन्यो विधिमार्गेण सेवते केवलेनैव स तदा महिषीत्वमियात्पुरे तथा
च महाकौर्मे अग्निपुत्रा महात्मानास्तपसा स्त्रीत्वमापिरे भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुमिति अथ सम्बा
नुगा सा संबन्धानुगा भक्तिः प्रोच्यते सद्भिरात्मनि यापित्रत्वादिसम्बन्धमननारोपणात्मिका लुब्धैर्वात्सल्यसा।

२४

त्वदो भक्तिः कार्यात्र साधकैः व्रजेन्द्रसुबलादीनां भावचेष्टितमुद्रया तथा हि स्मर्यते शास्त्रे कश्चित्कुरु
पुरीं स्थितः नन्दसूनोरधिष्ठानं तत्र पुत्रतया भजेत् नारदस्योपदेशेन सिद्धोऽभूद्वृद्धवार्द्धकिः अतएव नारा
यणव्यूहस्तवे पतिपुत्रसुहृद्भ्रातृपितृवन्मित्रवद्धरिम् ये ध्यायन्ति सदोद्युक्तास्तेभ्योऽपीह नमो नमः इति कृ-
ष्णतद्भक्तकारुण्यमात्रलाभैकहेतुका पुष्टिमार्गतया कैश्चिदियं रागानुगोच्यते इति श्रीभक्तिरसामृत
सिन्धौ पूर्वविभागे साधनभक्तिलहरी ॥ ॥ अथ भावः शुद्धसत्वविशेषात्मा प्रेमसूर्यांशुसाम्यभा
क् रुचिभिश्चित्तमासृण्यकृदसौ भाव उच्यते १ तथा हि तन्त्रे प्रेम्णस्तु प्रथमावस्था भाव इत्यभिधीयते सात्
त्विकाः स्वल्पमात्राः स्युरत्राश्रुपुलकादयः यथा पद्मपुराणे ध्यायं ध्यायं भगवतः पदाम्बुजयुगं तदा ईषद्वि
क्रियमाणात्मा सार्द्रदृष्टिरभूदसाविति २ आविर्भूय मनोवृत्तौ व्रजन्ती तत्स्वरूपताम् स्वयंप्रकाशरूपापि
भासमाना प्रकाश्यवत् वस्तुतः स्वयमास्वादस्वरूपैव रतिस्त्वसौ कृष्णादिकर्मकास्वादहेतुत्वं प्रतिपद्यते
साधनाभिनिवेशेन कृष्णतद्भक्तयोस्तथा प्रसादेनातिधन्यानां भावो द्वेधाभिजायते आद्यस्तु प्रायिकस्तत्र द्वि
तीयो विरलोदयः तत्र साधनाभिनिवेशजः वैधीरागानुगामार्गभेदेन परिकीर्तितः द्विविधः खलु भावोऽत्र
साधनाभिनिवेशजः साधनाभिनिवेशस्तु तत्र निष्पादयन् रुचिम् हरावासक्तिमुत्पाद्य रतिं संजनयत्यसौ त

भ॰
र॰ सि॰
१५
15

त्रयोयथाप्रथमे सतान्तुदंककस्कथाः प्रगायतामनुग्रहेणाश्रवणामनोहराः ताः श्रद्दधामेनुपदंविष्णुणुत
प्रियश्रवसंगममाभवद्रतिर्विति रत्यात्कभावरवात्रनत्प्रेमाभिधीयते ममभक्तिप्रवृत्तेतिवल्पतेमयदश्रतः
यथा इत्थंशरत्प्रावृषिकावृतू हरेर्विशृण्वतोमेनुपदंयशोमलम् सत्कीर्तिमानेमुनिभिर्महात्मभिः भक्तिप्रवृत्ता
तात्मरजस्तमोपहा तृतीयेच सतांप्रसंगात्ममवीर्यसंविदोभवन्तिहृत्कर्णरसायनःकथा तज्जोषणादाशु
पवर्गवर्त्मनिश्रद्धारतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यति अग्नेर्विनाद्यासेवद्वयोरनुरतिभावयो समानार्थतयाव्येतद्द्वय
मैकेनलक्षितम् द्वितीयोयथापाद्मे इत्थंमनोरथंबालाकुर्वन्त्युत्पततत्स्वका हरिप्रीत्यांचसर्वांतांरात्रिमेवात्य
वाहयत अथकृष्णतद्भक्तप्रसादजः ९ साधनेनविनायस्तुसहसैवाभिजायते सभावकृष्णतद्भक्तप्रसादज
दीर्यते तत्रकृष्णप्रसादजः प्रसादोवाचिकालोकदानहार्दादयोहरेः तत्रवाचिकप्रसादजोयथा श्रीनारदीये
सर्वमंगलमूर्धन्यापूर्णानन्दमयीसदा द्विजेन्द्रतवमय्यस्तुभक्तिरव्यभिचारिणी आलोकदानजोयथास्का
न्दे अदृष्टपूर्वमालोक्यकृष्णंजांगलवासिना विक्लिद्यदंतरात्मानोद्दधंनाङ्कुष्ठमीषिरे हार्दः प्रसादआ
न्तरोयत्सात्तद्धार्दश्चनिकथ्यते यथाशुकसंहितायां महाभागवतोजाताःप्रेतस्त्वेवादरायणेः विनोपायेन
येयाम्नहिस्मभक्तिर्विहोद्रिता यथाम…… प्रसादजः यथासममस्कन्दे गुणोरलमसंबन्धेयेमाहात्म्यतस्य

न्यते वासुदेवे भगवति यस्य नैसर्गिकी रतिरिति नारदस्य प्रसादेन प्रह्लादस्य भवा मता निसर्गसेवतेनात्र
रतिर्नैसर्गिकी मता स्कान्दे च अहो धन्योसि देवर्षे कृपया यस्य तत्क्षणात् नीचोप्युत्पुलको लेभे लुब्धको रतिमच्यु
ते इति भक्तानां भेदतस्सेयं रतिः पंचविधा मता अग्रे विविच्यैव वक्तव्या तेन नात्र प्रपंच्यते १० क्षान्तिरव्यर्थकालत्वं वि
रक्तिर्मानशून्यता आशाबन्धः समुत्कण्ठा नामगाने सदा रुचिः आसक्तिस्तद्गुणाख्याने प्रीतिस्तद्वसतिस्थले इ
त्याद्ययोनुभावास्युर्जातभावांकुरे जने तत्र क्षान्तिः क्षोभहेतावपि प्राप्ते क्षान्तिरक्षुभितात्मता यथा प्रथमे ११
तं मोपयातं प्रतियन्तु विप्रा गंगा च देवी धृतचित्तमीशे द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा दशत्वलं गायत विष्
णुगाथाः अथाव्यर्थकालत्वं यथा भक्तिरसोदये वाग्भिस्स्तुवन्तो मनसा स्मरन्तस्तन्वा नमन्तोप्यनिशं न तृप्ताः
भक्तास्स्रवन्नेत्रजलाः समग्रमायुर्हरेरेव समर्पयन्ति अथ विरक्तिः १२ विरक्तिरिन्द्रियार्थानां स्यादरोचकता स्व
यं यथा पंचमे यो दुस्त्यजान्दारसुतान्सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः अथ मान
शून्यता तत्कृष्टत्वेपि मानत्वं कथिता मानशून्यता यथा पाद्मे १४ हरौ रतिं वहन्नेष नरेन्द्राणां शिखामणिः भि
क्षामटन्नरिपुरे श्वपाकमपि वन्दते अथाशाबन्धः आशाबन्धो भगवतः प्राप्तिसंभावना दृढा यथा प्रभुपा
दानां १५ न प्रेमा श्रवणादिभक्तिरपि वा योगोथवा वैष्णवो ज्ञानं वा शुभकर्म वा कियदहो सज्जातिरप्यास्त्र वा ही

म०
र० सु०
१६
16

नार्योथिकमाथकेत्वयितथाप्युच्छेयमृलामती हे गोपीजनवल्लभव्यथयतो हा हा मदाशैव मां अथ समक्क
एव समस्तकंठनिजाभीष्टलाभाय ग्रहलब्धता यथा कर्णामृते आनम्रामसितभ्रुवोरुपचितामक्षीणपक्ष्मांकुरे
ष्वालोलामनुरागिणोर्नयनयोरार्द्रांमृदौजल्पिते आताम्रामधरामृतेमदकलामम्लानवंशीस्वनेष्वाशास्तेम
मलोचनंव्रजपतेर्मूर्तिंजगन्मोहिनीम् अथ नामगाने रुचिर्यथा वेदनवि`` मरलस्यन्दिहृदीन्दीवरादिगोविं
द तवमधुरस्वरकंठी गायतिनामावलिंबाला तद्गुणाख्याने आसक्तिर्यथा कर्णामृते १६ माधुर्यादपिमधु
रंमन्मथतातस्यकिमपिकिशोरम् चापल्यादपिचपलंचेतोवतहरतिकिंकर्मः तद्वसतिस्थले प्रीतिर्यथापा
द्यावल्यां अत्रासीत्किलनन्दनस्यद्वाशकटस्यात्राभवत्तंजने बन्धच्छेदकरोपिदामभिरभूद्बद्धोयदामोदराः
इत्थंमाथुरवृद्धवक्त्रविगलत्पीयूषधारांपिबन्नानन्दाश्रुधराः कदामधुपुरींधन्यश्चरिष्याम्यहम् अपिच १८ व
न्नेसम्पत्तिवान्तलेत्नेरतिलक्ष्मणाम् स्वमस्तुप्रभृतेनाचेन्नवैदेषारभिन्नाहि १९ विमुक्ताखिलतर्षैर्याम्
क्तैरपिविमृग्यते याकृष्णेनातिगोप्याशुभजद्भ्योपिनदीयते साभक्तिर्मुक्तिकामेनशुद्धाभक्तिमकुर्वताम्
हृदयेसंभवत्येषांकथंभागवतीरतिः किंत्वबालश्चमत्कारकारीतच्छ्रीकृष्णवीतया अविज्ञेन स्वबोधाय यंरत्याद्या
सप्रकीर्तितः प्रतिबिम्बंतथाछायारत्याद्याभासोहितामतः तत्रप्रतिबिंबः अथ यमाभीष्टनिवोढी रतिलदिणाल

२२

दितः भोगापवर्गसौख्यंव्यंजकः प्रतिबिंबकाः देवात्मभक्तसंगेन कीर्तनाद्यनुसारिणां प्रायः प्रसन्नम
नसां भोगमोक्षाविरागिणां केषांचिद्धृदि भावेन्दोः प्रतिबिंबउदंचति तद्भक्तहृन्नभस्थस्य तत्संसर्गप्रभाव
तः अथ छाया क्षुद्राकौतूहलमयी चंचला दुःखहारिणी रतेश्छाया भवेत्किंचित्तत्सादृश्यावलंबिनी
हरिप्रियक्रियाकालदेशपात्रादिसंगमात् अप्यानुषंगिकादेषा क्वचिदज्ञेष्वपीक्षते किंत्वभाग्यं विनाना
नासौ भावच्छायाप्युदंचति यदभ्युदयतः क्षेमं तत्र स्यादुत्तरोत्तरम् हरिप्रियजनस्यैव प्रसादभरलाभतः
भावाभासोपि सहसा भावत्वमुपगच्छति तस्मिन्नेवापराधेन भावाभासोप्यनुत्तमा क्रमेण क्षयमयाति
खस्थः पूर्णशशी यथा किंच २३ भावोपि भावमायाति कृष्णप्रेष्ठापराधतः आभासतां च शनकैर्न्यूनजा
तीयतामपि गाढात्संगात्समायाति रूढस्तोप्रतिष्ठते आभासताम् असौ किंवा भजनीयेशभावतां २४
अत एव क्वचित्तेषु नव्यभक्तेषु दृश्यते क्षणमीश्वरभावोयं नृत्यादौ मुक्तिपक्षगः २५ साधनेच्छां विना यस्मि
न्नकस्माद्भाव ईक्षते विघ्नस्थगितमत्रोह्यं प्राग्भवीयं सुसाधनं लोकोत्तरचमत्कारकारकः सर्वशक्तिदः
यः प्रथीयान्भवेद्भावः स तु कृष्णप्रसादजः जने चेज्जातभावेपि वैगुण्यमिव दृश्यते कार्या तथापि नासूया
कृतार्थाः सर्वथैव सा यथा नारसिंहे २६ भगवति च हरावनन्यचेता भृशमलिनोपि विराजते मनुष्यः न

भ॰
र॰ सि॰
१२
17

द्विशशाकलस्पृक्षाविकृदा विनिमिरप्रदा भवतामत्ययेति चन्द्र इति ११ रतिरनिशानिसर्गोष्मप्रबलतरानन्दपूर
इवैव ऊष्माणमपि वमन्ती सुधांशुकोटेरपि स्वाद्वी ॥ इति श्रीभक्तिरसामृतसिन्धौ पूर्वविभागे भक्तिलहरी
॥ ॥ अथ प्रेमा सम्यङ्मसृणितस्वान्तो ममत्वातिशयाङ्कितः भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निग
द्यते १ अथ पञ्चरात्रे अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसंगता भक्तिरित्युच्यते भीष्मप्रह्लादोद्धवनारदैः ममता
न्यममत्वेन वर्जितेन्यत्र योजना भावोत्थोतिप्रसादोत्थः श्रीहरेरिति स द्विधा तत्र भावोत्थः भाव एवान्तरंगाना
मंगानामनुसेवया आरूढः परमोत्कर्षं भावोत्थः परिकीर्तितः तत्र वैधभावोत्थो यथा एकादशे ५ एवं
व्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लो
कबाह्यः रागानुगीयभावोत्थो यथा पाद्मे न पतिं कामयेत् किंचिद् ब्रह्मचर्यस्थिता सदा तमेव मूर्तिं ध्या
यन्ती चन्द्रकान्तिवरानने श्रीकृष्णगाथा गायन्ती रोमांचोभेदलक्षणा अस्मिन्मन्वन्तरे स्निग्धा श्रीकृष्ण
प्रियवार्तया अथातिप्रसादोत्थः ६ हरेरतिप्रसादोयं संगदानादिरात्मनाः यथैकादशे तेनाधीतश्रु
तिगणा नोपासितमहत्तमा अव्रतातप्ततपसो मत्संगान्मामुपागता इति ८ महात्म्यज्ञानयुक्तश्च के
वलश्चेति स द्विधा तत्राद्यो यथा पंचरात्रे माहात्म्यज्ञानयुक्तस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः स्नेहो भक्तिरिति प्रो

क्तोत्कण्ठ्यासान्त्वादिनायथा केवलोयथातत्रैव मनोगतिरविच्छिन्ना हरौप्रेमपरिप्लुता अभिसन्धिविनिर्मु
क्ताभक्तिर्विष्णुवशंकरी १० महिमज्ञानयुक्तःस्याद्विधिमार्गानुसारिणाम् रागानुगाश्रितानांतुप्रायशःके
वलोभवेत् ११ आदौश्रद्धाततःसाधुसंगोथभजनक्रिया ततोनर्थनिवृत्तिःस्यात्ततोनिष्ठारुचिस्ततः अथा
सक्तिस्ततोभावस्ततःप्रेमाभ्युदंचति साधकानामयंप्रेम्णःप्रादुर्भावेभवेत्क्रमः धन्यस्यायंनवप्रेमायस्यो
न्मीलतिचेतसि अन्तर्वाणिभिरप्यस्यमुद्रासुष्ठुसुदुर्गमा १३ अतएवनारायणपंचरात्रे भावोन्मत्तोहरे
किंचिन्नवेदसुखमात्मना दुःखंचेतिमहेशानिपरमानन्दमाप्लुतः प्रेम्णएवविलासत्वाद्वैरल्यात्साध
केष्वपि अत्रप्रेम्णःपरैर्भेदाविविच्यनहिशंसिता श्रीमत्प्रभुपदांभोजैःसर्वभागवतामृते व्यक्तीकृ
तास्तिसुष्ठ्वापिभक्तिसिद्धान्तमाधुरी ॥ इतिश्रीप्रेमभक्तिलहरी ४ ॥ गोपालरूपशोभांदधदपिरघु
नाथभावविस्तारी तुष्यतुसनातनात्मा प्रथमविभागस्वयाम्बुनिधेः ॥ इतिश्रीभक्तिरसामृतसिन्धौरसा
पयोनिधेःसाधिभावोपपादनोनामपूर्वोविभागः ॥ प्रबलमनन्याश्रयिणानिषेवितसहजरूपेण अग्रज
घनोमथुरायांसदासनातनतनुर्जयति रसामृतस्यभागेस्मिन्द्वितीयेदक्षिणाभिधे सामान्याभगवद्भक्ति
रसस्तावदुदीर्यते अस्यपंचलहर्यःस्युर्विभावाख्याग्रिमामता द्वितीयात्वनुभावाख्यातृतीयासात्त्विकाभि

भ॰
र॰ सि॰
१८
18

या व्यभिचार्यभिधास्तुर्यास्थायिसंज्ञास्तु पंचमी अथास्याः केशवरतेर्लक्षिताया निगद्यते सामग्रीपरिपोषेण परमा रस
रूपता १ विभावैरनुभावैश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः स्वाद्यात्वं हृदि भक्तानामानीता श्रवणादिभिः एषा कृष्णर
तिस्थायी भावो भक्तिरसो भवेत् २ प्राक्तन्याधुनिकी चास्ति यस्य सद्भक्तिवासना एष भक्तिरसास्वादस्तस्यैव हृदि जाय
ते ३ भक्तिनिर्धूतदोषाणां प्रसन्नोज्ज्वलचेतसां श्रीभागवतरक्तानां रसिकासंगरंगिणां ४ जीवनीभूतगोविंदपा
दभक्तिसुखश्रियम् प्रेमान्तरंगभूतानि कृत्यान्येवानुतिष्ठताम् भक्तानां हृदि राजन्ती संस्कारयुगलोज्ज्वला र
तिरानन्दरूपैव नीयमाना तु रस्यतां कृष्णादिभिर्विभावाद्यैर्गतैरनुभवाध्वनि प्रौढानन्दचमत्कारकाष्ठामापद्य
ते पराम् किंतु प्रेमा विभावाद्यैः स्वल्पैर्नीतोप्यणीयसीं विभावनाद्यवस्थां तु सद्य आस्वाद्यतां व्रजेत् तत्र वि
भावाद्यसामान्यलक्षणम् ये कृष्णभक्तमुरलीनादाद्या हेतवो रतेः कार्यभूताः स्मिताद्याश्च तथाष्टौ तत्त्वताद
यः निर्वेदाद्याः सहायाश्च ते ज्ञेयाः रसभावने विभावा अनुभावाश्च सात्विका व्यभिचारिणः तत्र विभावः ५
तत्र ज्ञेया विभावास्तु रत्यास्वादनहेतवः ते द्विधालम्बना एके तथैवोद्दीपनाः परे तदुक्तमग्निपुराणे विभा
व्यते हि रत्यादिर्यत्र येन विभाव्यते विभावो नाम स द्वेधालंबनोद्दीपनात्मका तत्रलम्बनाः ६ कृष्णश्च कृष्णभ
क्ताश्च बुधैरालम्बना मताः रत्यादेर्विषयत्वेन तथाधारतयापि च तत्र कृष्णः नायकानां शिरोरत्नं कृष्णस्तु भग

वाङ्मयं यत्र नित्यतया सर्वे विराजन्ते महागुणा सोऽन्यरूपस्वरूपाभ्यामस्मिन्नालम्बनो मतः तत्रान्यरूपेण
यथा हन्तमेकथमद्यैति सवत्सेवत्सपालपटले रतिमत्र इति निश्चितमतिर्बलदेवो विस्मयस्तिमितमू-
र्तिरासीत् अथ स्वरूपम् आवृतं प्रकटं चेति स्वरूपं कथितं द्विधा तत्रावृतं अन्यवेशादिनाछन्नं स्वरू-
पं प्रोक्तमावृतम् तेन यथा मां स्नेहयति किं उच्चैर्मे हृल्लेयं द्वारकावरोधोत्र आविदितं ऊतकार्येवनि
तावेशोद्विग्नत्यति प्रकटेन स्वरूपेण यथा अयं कम्बुग्रीवः कमलकमनीयाक्षिपटिमा तमालश्या-
मांगद्युतिरतितरां छत्रितशिराः दरश्रीवत्साङ्कः स्फुरदरिदराद्यंकितकरः करोत्युच्चैर्मोदं मम मधुर-
मूर्तिर्मधुरिपुः १० अथ सल्लक्षणाः अयं नेता सुरम्यांगः १ सर्वसल्लक्षणान्वितः २ रुचिरः ३ तेजसायुक्तः ४
बलीयान् ५ वयसान्वितः ६ विविधाद्भुतभाषावित् ७ सत्यवाक्यः ८ प्रियंवदः ९ वावदूकः १० सुपाण्डि-
त्यो ११ बुद्धिमान् १२ प्रतिभान्वितः १३ विदग्धः १४ चतुरो १५ दक्ष १६ कृतज्ञः १७ सुदृढव्रतः १८ देशका-
लसुपात्रज्ञः १९ शास्त्रचक्षुः २० शुचिः २१ वशी २२ स्थिरः २३ २४ क्षमाशीलः २५ गम्भीरो २६ धृति-
मान् २७ समः २८ वदान्यो २९ धार्मिकः ३० शूरः ३१ करुणो ३२ मान्यमानकृत् ३३ दक्षिणो ३४ विनयी ३५
ह्रीमान् ३६ शरणागतपालकः ३७ सुखी ३८ भक्तसुहृत् ३९ प्रेमवश्यः ४० सर्वशुभंकरः ४१ प्रतापी ४२

कीर्तिमान् ४३ रक्तलोकः ४४ साधुसमाश्रयः ४५ नारीगणमनोहारी ४६ सर्वाराध्या ४७ समृद्धिमान् ४८ व
रीयान् ४९ ईश्वरश्च ५० एतेतिगुणास्तस्यानुकीर्तिताः समुद्राइवपंचाशद्दुर्विगाहाहरेरमी जीवेष्वेतेवस
न्तोपिबिंदुबिंदुतयाक्वचित् परिपूर्णतयाभान्तितत्रैवपुरुषोत्तमे तथाहिपाद्मेपार्वत्यैशितिकण्ठेन
तद्गुणाः कन्दर्पकोटिलावण्यइत्याद्यापरैःकीर्तिताः एतएवगुणाःप्रायोधर्मायवनमालिनः पृथिव्याः
प्रथमस्कंदेप्रथयांचक्रिरेस्फुटं यथा सत्यंशौचंदयाक्षान्तिस्त्यागःसन्तोषआर्जवं शमोदमःतपस्साम्यं
तितिक्षोपरतिःश्रुतम् ज्ञानंविरक्तिरैश्वर्यंशौर्यंतेजोबलंस्मृतिः स्वातन्त्र्यंकौशलंकान्तिर्धैर्यंमार्दव
मेवच प्रागल्भ्यंप्रश्रयःशीलंसहओजोबलंभगः गाम्भीर्यंस्थैर्यमास्तिक्यंकीर्तिमानोनहंकृतिः इमे
चान्येचभगवन्नित्यायत्रमहागुणाः प्रार्थ्यामहत्वमिच्छद्भिर्नवियन्तिस्मकर्हिचित् अथपंचगुणायेस्यु
रंशेनगिरिशादिषु सदास्वरूपसम्प्राप्तःसर्वज्ञोनित्यनूतनः सच्चिदानन्दसान्द्रांगःसर्वसिद्धिनिषेवितः
अथोच्यन्तेगुणाःपंचयेलक्ष्मीशादिवर्तिनः अविचिन्त्यमहाशक्तिःकोटिब्रह्मांडविग्रहः अवतारावली
बीजंहतारिगतिदायकः आत्मारामगणाकर्षीत्यमीकृष्णेकिलाद्भुताः सर्वाद्भुतचमत्कारलीलाकल्लो
लवारिधिः अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः त्रिजगन्मानसाकर्षिमुरलीकलकूजितः अस

मानोर्धेद्धूपश्रीर्विस्मापितचराचरः लीलाप्रेम्णाप्रियाधिक्यंमाधुर्येवेणुरूपयोः इत्यसाधारणंप्रोक्तंगो-
विंदस्यचतुष्टयं १८ एवंगुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहृताः सोदाहरणमेतेषांलक्षणंक्रियतेक्रमात्
तत्रसर्वसुरम्यांगः स्यादंगसन्निवेशोयस्सर्वसुरम्यांगसकथ्यते यथा १९ मुखंचंद्राकारंकरभनिभमूरुद्वय
मिदंभुजौस्तम्भारम्भौसरसिजवरेण्यंकरयुगम् कवाटाभंवक्षस्थलमविरलंश्रोणिफलकंपरिक्षामो
मध्यस्फुरतिमुरहन्तुर्मधुरिमा सर्वलक्षणान्वितः तनौगुणोत्थमंकोत्थमितिसल्लक्षणंद्विधा तत्र
गुणोत्थंस्याद्गुणैर्योगोरक्ततातुङ्गतादिभिः यथा २० गाम्भीर्यंसमसहत्तषट्स्वपिशिखोरक्तेषुलब्धोन्नता
विस्तारस्त्रिषुखर्वतात्रिषुतथागम्भीरताचत्रिषु दैर्घ्यंपंचसुकिंचपंचसुसखेसंप्रोद्यतेसूक्ष्मताद्वा
त्रिंशल्लक्षणाकथमसौगोपेषुसम्भाव्यते अंकोत्थंरेखामयंरथांगादिस्यादंकोत्थंकरादिषु
यथा २१ करयोःकमलंतथारथांगंस्फुटरेखामयमात्मजस्यपश्य पदपल्लवयोश्चवल्लवेध्वजवज्रं
कुशमीनपंकजानि रुचिरः ६ सौन्दर्येणदृगानन्दकारीरुचिरउच्यते यथातृतीये यंधर्मसूनोर्ब
तराजसूयेनिरीक्ष्यदृक्स्वस्त्ययनंत्रिलोकः का :: नचाद्येहगतंविधातुरर्वाक्सृतौकौशलमित्यम
न्यत यथावा अक्ष्णांद्वन्द्वमिदंपंकजानामेकस्मिन्कथमपियत्नवल्लवीनाम् लीलाद्भिर्भ्रमर

स
र. म.
२०
20

नतिः प्रपाततमार्तेस्यातं स्फतिमधुपांलिलतमस्त्विमासीत तेजसा युक्तः ४ तेजो धाम प्रभावश्चेत्युच्यते
न हि विपंरवथैः तद्यथा मदीप्तिराशिर्भवेद्धाम यथा २५ अम्बरमणिनिकुरम्बं विडम्बयत्नपि मरीचिकलैः
हरिवक्षसि रुचिनिविडे माणिरयं ह्यमङ्गविस्फुरति प्रभावः प्रभावः सर्वजित स्थितिर्यथा हरितस्तमस्व
लोकमायवं कोमलाङ्गमपि रंगमंडले पर्वतोऽस्य भञ्जान्तरोप्य सौकं समलनिवहस्य विमथे बलीयान
५ प्राणेन महता पूर्णो बलीयानिति कथ्यते प्रपणकिम्पि गिरितोपि गरिष्ठं दैत्यपुंगवमदप्रसरिष्णम् तूल
खंडमिव पिण्डितमारात्सुंडरीकनयनो वितनोद यथा वा वामस्यामरसातस्य भुजदण्डस्य पातवः क्रीडाक
मेकतां येन नीतो गोवर्धनो गिरिः वयसान्वितः ६ वयसो विविधत्वेपि सर्वभक्तरसाश्रयः धर्मी किशोरएवा
त्र नित्यनानाविलासवान् यथा तदात्वाभिव्यक्तीकृततनतरुणिमारम्भ भसंस्मित श्री निर्धूतस्फुरदमलवा
कायणिमदस्म दोदंचत्पंचाशुगानवकलामेदरमिदं स्मरामो धुर्यं मनस्मिमदिरातील्पदयति विविधा
द्भुतभाषावित् ७ विविधाद्भुतभाषावित्सप्रोक्तो यस्तु कोविदः नानादेशगास्तु भाषासु संस्कृते प्राकृतेषु च
यथा व्रजयुवतिषु गोपिभिः शौरसेनीं स्वरेन्दुप्राणतथिरमिसौरीं भारतीमातनोति अहह पशुपकीरेषु पश्य
पशेपत्पंकथमजनि विदग्धस्सर्वभाषावलीश सत्यवाक्यः ८ स्यान्नानृतं वचो यस्य सत्यवाक्यस्स भण्यते

यथा एथेतन्नयपंचकं प्रकटमर्पयिष्यामि तेरागो वरितमित्यभ्युन्नवयथार्थमेवोदितम् रविर्भवतिशी
तलः उन्मदब्रह्मरण्यमूलस्तथापि नमराल्लकव्यभिचरिस्मकल्किम् लव ३० यथावा मूर्द्धोपि वेशोनमहीस
रस्यहरिर्यथार्थं मगधेन्द्रस्त्वे संरक्षमाभ्यांसदूपाण्डवाभ्यां माविडिक्रलं भवतः सपत्नम् प्रियंवदः ज
नेहतापरायेपिसान्त्ववादी प्रियंवदः यथा कृतव्यलीकेपिन कृतव्यलीकेपिनजंडलीन्दत्वयाविधे
यांमयिदोषदृष्टिः प्रवासमानोसि सुराचिंतानायरंहितायाघवांकुलस्य वावदूकः १० ३२ कृतिप्रेष्ठ
क्रिवाविलवाड्गुणान्वितवागपि इति द्वियानिगदितो वावदूको मनीषिभिः यथा ३३ आश्लिष्टकोमलपद
दावलिमंजुलेनप्रत्युत्तरेत्तरदक्षिन्दसथारसेन सात्वस्समकलजनकर्णरसायनेनत्वाहारिकस्य हृदयं
हरिभायतेन द्वितीयोयथा ३४ प्रतिवादिचित्तपरिहापनि यदूर्जरादेकसंश्रयविमर्दकरी प्रसितान्नवा
र्यविविधार्थमयी हरिवागियं मम धिनोति धियम् सुयाण्डिताः ११ यथा ३५ यंरक्षुपूर्वे पितवर्यैगोरवा
पितामहाद्यस्वयरैः प्रवर्तितः कस्मान्नवंकाशणगुरुतंमप्यतस्तमेवविद्यासवितः प्रपेदिरे यथावा ३६
याम्नायग्रथितान्वया स्मृतिमयी भाषं षडंगोज्वलान्यायेनान्वगतापुराणमहिता मीमांसयामंडिता
त्वांलब्धावसराविराजकुलेप्रेत्यस्वसंभाविनं विद्यामानवयस्त्वतद्दर्शगणागोविंदमभ्यूयते द्वितीयो

स॰
र॰स्व॰
२१

यथा ३८ स्फुरत्तरस्करसंडले सुकृतिनां हृदेव मन्नानिलः कन्दर्पो रमणीषु दर्पितकुले कल्याणकल्पद्रु
मः इन्दुर्बन्धुवणे विपक्षपटलीकालाग्निरुद्राकृतिः पातालितमिक्षुबन्धुरो मधुपुरीं नित्यामभूत्तांपतिः ३९
प्रवन्ति पुरवासिनः सदनमेति मान्दीपने गुरोर्जगति दर्शयन्नसमयमत्र विद्यार्थिनां सकृन्निगदमात्रतः
सकलमेव विद्याकुलं द्वयोः हृदयमन्दिरे किमपि चित्रवान्माधवः सूक्ष्मर्थी यथा ४० यद्भिरयमवद्यो
म्लेच्छराजस्यदेनं बलतमसितमस्मिन्बिद्धवन्नेव नेघ्या सुखमयतिजतिद्धाभंजनध्वंसिदृष्टिकारमचिव
वरुन्दः कन्दरे यत्र शेते प्रतिभान्वितः ४१ सद्योनवनवोल्लेखिविज्ञानस्यात्प्रतिभानिताः यथा पद्या ॥

तिनापि दीनता कथमयं ध्यात्मसमन्तकप्रथमं कौस्तुभमत्यमिच्छसि वशी वशीजितेंद्रियः प्रोक्तः यथा
प्रथमे ५२ उद्दामभावपिस्तनामलवल्गुहासक्रीडावलोकनिहितोमदनोपियासाम् सम्मुखंचापमजग
हात्पमदोन्नमाम्नायस्तोक्त्रियंविमाथितंकुहकैर्नशक्तेः स्थिरः ५३ आहूलोदयकास्थिरः यथा विवेदमापव
वनभ्रमणोद्गारिनाविन्नयद्यसनस्ववन्यबिलप्रवेशो आग्यत्वहन्नमणिमेवशरं प्रपेदे साडम्बरमः कृता
यियांक्वचिफलोदयान्तः दान्तः ५४ मदान्तोडस्सहमपियोगपं क्लेशांमहेतयः यथा गुरुमपि गुरुवासक्ले
शमव्याजभन्नाहरिजगजदंतः कोमलांगोपि नायम प्रकृतिरितिडस्यद्वहन्नलोकतरुणां किमपिम
नसिचित्रं चिन्त्यमानातनोति क्षमाशीलः ५५ क्षमाशीलोपराधानां सहनः परिकीर्तिते यथा माघकाव्ये
प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूभुजे अनुहुंकुरुते घनध्वनिं न तु गोमायुरुतानि केसरी
यथा वा यमुनाचार्यस्तोत्रे ५६ रघुवर यदभूस्त्वं तादृशो वायसस्य प्रणत इति दयालुर्यच्च चैद्यस्य कृष्ण प्रति
भवमपराद्धुर्मुग्धसायुज्यदोभूर्वद किमपदमागस्तस्य तेऽस्ति क्षमायाः गम्भीरः दुर्विबोधाशयो यस्तु सग
गम्भीर इतीर्यते यथा ५७ वृन्दावने वचोभिस्तैर्निर्भिर्नितरामपास्यमानोपि शान्तो न हरिर्विविधितान्तस्तु कृष्ण
क्षोभवाह्यान्तं यथा वा उन्मादोपि हरिर्नव्य राधा प्रणयशीलता अभिज्ञेनापि रामेणालक्षितोयमविक्रियः

म०
र० मु०
४३
43

धृतिमान् ५२ शांतोऽस्य हस्य धृतिमान् शान्तात्माश्रितो भकारतो नत्राघोयथा ५६ सीऊर्वेन्नपि निमग्नो यशः श्रिय
त्वंकं मारिर्मेगायपतेवयशिमिज्जम भीमायसस्य मनलांमदनकीर्तिकिलोकोत्तरगुणशालितां मयेत्यम
हितीयो यथा ५७ निस्त्रिंतसादमचोषसूतनाम्मेम्प्रमेणाप्रनिभिस्ततस्य च राजहूयमदक्षिविती श्वरैः
कान्पनासविकृतिर्विर्तकिता समः ५८ रागद्वेषविनिर्मुक्तोयः समासकथितैत्तुयः यथा श्रीदशमे प०
न.... हिदए: कृतकिल्बिषोऽसि लवानतारावलविग्रहाय रिपोः स्वहानामपितत्वष्टहृष्टिं वत्से....
महमेवात्रयोमत ५९ यथावा रिपुरपि यदि शुद्धो मण्डनीय स्तवासौ यद्वरयदि दुष्टो दण्डनीयः सुतो।
पि न पुनरबलभर्तः पनिपातो जितस्य कथिरपि विषमेऽस्मे चेष्टितं जायते इति वदन्यः दानवीरोभवेद्य
स्तु सर्वेदानो निगद्यते यथा ६० सर्वार्थिनां बाधमभीक्ष्म्सूत्र्यांव्यथीकृताः कंसनिषूदनेन द्रियेव चि
न्तामणिकामधेनु कल्पद्रुमा द्रावतीं भजन्ति यथावा ६१ येषां घोषाङ्गणानां दधाशतीमानवप्रणाणां
तथा चाम्भ्रिश्रुमशानीविभातिपरितस्तस्मस्यपत्नीजनघां एकैकं प्रतिवेश्मतुणांकस्वतांभभाजनघाममनन्वहं
नृहीनां पुण्यपंचवडमरदायमस्सवाक समः धार्मिकः कुर्वन्कारयते धर्मं यः स धार्मिक उच्यते यथा ६२
धारैश्चत्वर्भिर्भवताप्रष्टपसात्रमसंगोपेन्द्र तथा यद्वन्ति सैवंचरतेध्रवयथात्रिलोकीमधर्मसमुपानिहृत्वागमा

भ॰
र॰ म॰
४४
२५

न्दपतेः स्वहृतोस्मस्मादृयादवतनुरीतमिच्छतः अवतीर्येवान्यथमात्मताहरिर्विनयं विशेषयविभ्रमेणासः
श्रीमान् ज्ञातेस्मरहस्यैः क्रियमाणोस्तवे यथा शालीनत्वेन संकोचं भजः श्रीमानुदीर्यते यथा ललित
माधवे दरोद्गमोपीस्मनपरिस्मरः प्रेत्तणभवान्करोत्कम्पादीष स्खलति किल गोवर्धनगिरौ भयात्तेनारव्य
स्तति गोविलगोपैः स्मितमद्वैव परोहृष्टारामं जयति निमितास्पोमधुरिपुः पालयन्नपारणापन्नाशरणागत
पालकः यथा ज्वरपरिहराविद्यासंतत्त्वमयममरेकतापरायोण्यसत्यः प्रपद्यमाने यदि द्रवति यादवेन्द्रोयम्
स्तवी भोक्ता चण्डः खंडयेत ॥ अस्पृष्टाम्मस्तवीभवत् तत्राद्योयथा रत्नालंकारभारस्तवयनदमनोराज्य
हृम्नाप्यलभ्यं स्वमेदमौलिपालो गोपिडरधिरामं हामितौर्यं त्रिकं च पाश्वेगाः गरिष्ठाः प्रभुरशाशिकलाका॰
तसर्वांगभाजस्सीमन्तिन्यास्त्रानित्यं यद्ववरभक्तेनकस्तदप्यापभोगी द्वितीयो यथा नहानिंन्नस्नानिना
निजस्पृहकृत्यव्यसनितांनचोरंनोतद्धृणांनकिलकदनेवेत्तिकिमपि सर्वांगीभिस्सींगीकृत स्वहृदनंगा
भिरभितो हरिर्दिन्दारण्यपरमनिशामस्मर्विहरति स्तसेव्यो वामि ॥ अहिथाभक्तस्वहृम्मतः तत्राद्यो
यथाविस्मृयमौनेव तुलसीदलमात्रेणाजलस्य चुलकेन च विक्रीणीते स्वमात्मानं भक्तेभ्यो भक्तवत्सलः
द्वितीयोयथा प्रथमे स्वनिमममयहायमस्मतिज्ञान्तवमधिकर्तेमवन्तो मध्ये मः धतरमचरणो॰

भ.
र. सि.
२५
25

षःस्फुरतिपरितोनागरीणांगरीयान्केवारंगास्थलमन्त्रहरौभेजिरेनानुरागं समेकपत्नपातीयस्सस्यात्मा
धुसमाश्रयः यथा प्रकृषोन्नमचेद्वाततरिष्यद्वनेस्मिन्नभवान्मवषिण्णवाय विकटाम्बरमण्डलानजाने
सुजनानांनवकादशाभविष्यत नारीगणमनोहारिसुन्दरीवृन्दमोहनः यथादशमे कृतमात्रोपियःस्त्री
णांप्रसह्याकर्षतेमनः उ [illegible] यो गीतोवापश्यन्तीनांकुतःपुनः यथावा त्वंतुमत्कोसिमाथवलोहम
यीत्रूलमंगनाजातिः यावतिनतनतोमोयतोमनःक्रीडयममसि सर्वेषामग्रस्त्वायःसमर्वाराध्यउच्च
ते यथाप्रथमे मुनिगणान्नृपवर्यसंकुलेतस्मदसियुधिष्ठिरराजसूयएषाम् अर्हणमुपपेदईक्षणीयोम
मदृशिगोचरएषआविरात्मासमृद्धिमान् महासंपत्तिपुञ्जोयेभवदेषसमृद्धिमान् यथा यदपंचा
शाश्चद्वकुलबवांकोटयस्त्वांभजन्ते वर्धन्ताशौकिमपिनिधयश्चार्थजातेनवामी मुद्गान्तश्चस्फुरतिनव
भिर्लक्षितःसोयमलयैर्लक्ष्मीपश्यन्तुरदमननतेनात्रविज्ञायतेकः यथावाबिल्वमंगले चिन्तामणिश्चर
णभूषणमंगनानांशृंगारपुष्पतरवस्तरवःसुराणाम् वृन्दावनेव्रजधनंननुकामधेनुवृन्दानिचेतिसुखवा
सिन्धुरहोविभूतिः सर्वेषामनिसत्वोयस्सवरीयान्निगद्यते यथा ब्रह्मनपुराद्विषासहस्रप्रीठविषीद
तिणांचमीतिषस्मेन्तबाहुभिरलंवारीमाहरीभव पीतिहारिकश्चंगमकस्कस्मणाःकुर्वन्तिकोलाहलंहा

न्नद्वारवतीपतेरवसरोनाद्यपितिष्ठ्यते द्वितीयेश्वरः स्वतन्त्रैश्वर्यडर्लंघ्याज्ञश्चकीर्त्यते तत्रस्वतन्त्रोयथा कृत्स्नः
प्रसादमकरोदपराध्यतेऽपिपादांकमेवकिलकालियपन्नगायनस्रज्ञनेद्दशामपितद्वतेष्वप्यूर्वेस्थानेस्व।
तत्त्वचरितोनिगमैस्तुतोयम् डर्लंघ्याज्ञोयथास्तुतीये स्वयंत्वसाम्यातिशायस्त्र्यधीशस्वराज्यलक्ष्म्यामस
मस्तकामः वलिंहरद्भिश्चिरलोकपालैः किरीटकोटिहितपादपीठः यथावा नवोब्रह्माएष्वन्देस्वजति
विधिगणस्स्वष्टयेयः कृताशोकदौत्यः कालजीर्णैन्तयमवतनन्तेयः तथायान्त्वशिष्टः रसांविलस्वरूप
विलयतितरणोरविणोयेत्वदंशाः कंसारेसन्तिसर्वेदिशिदिशिभवतः शासनेद्गाएकनाथाः सदास्वरूप
संग्रामेमायाकार्यवशीकृतः यथाप्रथमे एतदीशानमीशस्यप्रकृतिस्थोपितद्गुणैः नयुज्यतेसदात्मस्थै
र्यथाबुद्धिस्तदाश्रयाः परचित्तास्थितंदेशकालाद्यन्तरितंतथा योजानातिसमस्तार्थंसस्सर्वज्ञोनिगद्यते
यथाप्रथमे योनोऽजगोपवनितत्यडत्तकक्रुद्धांभ्रुवांसमोविरचिता श्रुताभयः शाकान्नशिष्टन्यप्रय।
ज्ञायतत्रिलोकीत्वमासमस्तसलिलेविनिमग्नसंघः सदानन्दमयमावोपिकरोतिनन्दस्तवत विस्मयं
माधुरीभिर्यस्यशोकोनित्यव्रतनः यथाप्रथमे यच्चाप्यसोपार्श्वगतोविगतः तथापितस्यांघ्रियुगंनवंनवं
पदेपदेकाविरमेतततत्पदाम्बुलापियं श्रीः नजानातिकार्हिचित यथावालललितमाधवे जलदराजन्यर्म

भ०
र० म
२६

ग्रावद्दन्तानि भिन्दन्त मतिविनिशितम्देयोपं काटेकाख्यानामि युगपदयम सर्वः कःश्चशेविश्वकर्मामरकातम
गिलदैवैर्गोष्ठकल्पं चिनोति सच्चिदानन्दसांद्रांगश्चिदानन्दगणाकृतिः यथा लोकोक्रमात्यं च विधेत्यघे।
गतेयद्ब्रह्मसौख्यं स्वयमस्फुरत्परम तद्बर्थयत्कः प्रतोनराकृतिः यथामोयमामोदभरः प्रकाशते यथा
वाब्रह्मसंहितायामादिपुरुषरहस्ये यस्यप्रभाप्रभवतोजगदण्डकोटिकोटिष्वशेषवसुधादिविभूति।
भिन्नम् तद्ब्रह्मनिष्कलमनन्तमशेषभूतं गोविन्दमादिपुरुषं तमहं नमामि अतःश्रीवैष्णवैः सर्वंकृतिस्म
तिनिदर्शितैः तद्ब्रह्मश्रीभगवतोविभूतिरितिकीर्त्यते तथाहियमुनाचार्यस्तवे यदण्डमण्डान्तरगोच
रंच यद्दशोत्तरा यानिच गुणाःप्रधानं पुरुषः परंपदंपरात्परंब्रह्मचतेविभूतयः स्ववशावि
लब्धिद्धिःस्यात्सर्वासिद्धिनिषेवितः यथा दशभिःसिद्धिसर्वाभिर्धृतामहासिद्धयःक्रमादष्टौ अणिमादः
योलभन्तेनावसरंद्वारिकालस्य दिव्यसर्गादिकल्लत्वंब्रह्मरुद्रादिमोहनम् भक्तप्रारब्धविध्वंसरूपमाया
चिन्त्यशक्तिता तत्रदिव्यसर्गादिकल्लत्वंयथा आसीच्छायाद्वितीयःप्रथममथविभुर्वत्सडिम्भानशेषा
न्वांसांसेनांशकृत्वापरमपुरुषतायोगयदूपानस्ष्ठ भूयःकृष्णैस्ततैर्वैस्वगाणविधिगणैरप्यजाण्डे
रपाण्डैप्रत्येकंसेव्यमानानकृततलपूतरंयःप्रपद्येतमीशं ब्रह्मरुद्रादिमोहनंयथा मोहितःपितृहतो

पितामहो हन्त यस्मात् स्वरपि ज्ञमितो रणे येन कंसारिणा ख्यातनामा के महेन्द्र विद्वयाभवद्धिया: मल्लप्रारब्धा
विध्वंसो यथा दशमे गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबन्धनम् आनयस्व महाराज मच्छासनपुरस्कृतः आय
पावेन दुर्घटघटनापि यथा अपि ननियपरिहीनः स्वतन्त्राभीरभर्त्तेर्विभ्रमपि भजद्गुरमोत्संगपर्याप्तमूर्तिः
प्रकटितबहुरूपोप्येकरूपोऽप्रमेयैर्थियमयमविचिन्त्यानन्तशक्तिर्विनोति अगण्यजगदण्डोप्यः कोटि
ब्रह्माण्डविग्रहः इति श्रीविग्रहस्यास्य विभुत्वमनुकीर्तितम् यथा तत्रैव क्काहं तमोमहदहं खचराग्निवा
र्भूसंवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः क्वेदृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वं
यथा वा तत्रैव ब्रह्माण्डमाद्यं स्वरूजलभवनैस्रावांकितं योजनानां पंचाशत्कोटिलवैर्वितितिखचितमिदं यच्च पाताल
लक्ष्म्यां ताडव ब्रह्माण्डलक्ष्याग्रतपरित्रयमागोककर्त्वं विधात्रा हृदंयस्यानष्टलावनमपि भवतः कः स्ता
तौ तस्य शक्तः भवताखवलीबीजं भवतारी निगद्यते यथा गीतगोविन्दे वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोल
मुद्बिभ्रते दैत्यान्दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते म्ले
च्छान्मूर्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः मुक्तिदाता हतारीणां हतारिगतिदायकः यथा भवं हेलि
लवज्ञतां च बन्धं च भीतिं च मृतिं च हत्वा पवर्गदाता पिशिखण्डमौले त्वं शातवाणामपवर्गदोऽसि यथा वा

म॰
र॰ स्तु॰
२१
२१

विचित्रं मगारेस्सरवैरिपत्नाः त्वयासमन्तादनुबद्धयुक्ताः प्रमितिबल्लात्पविभिद्य भेदं मितत्स्यत्कुर्वन्नत्मन्ततं प्रयाति आत्मा
रामगुणपकर्षीत्येतद्युक्तार्थमेवाहि यथा हर्षोपरमहेशमाधवलीलामहौषधिप्राता कृतावतमसारंगं व्यथितकथं।
मारमेतद्यिनं यथासाथारणावतक्केलीलायथा हरुद्धामत्र मन्तियद्यपिमेप्राज्यालीलास्तास्तामनोहाराः नहि
जाने स्मतेरामेमनोमेकीदृशो भवेत् यथावा परिस्फुरतस्तत्संचरितमचलत्नीपतेस्तथास्थवनमन्दिनस्तदवता
रछन्दास्यच हरेरपिममत्कृतिप्रकारवर्धनः किन्नमे धिमतिह्यादिविस्मितं किमपि रामलीलारसः प्रेमाधिकं।
यथा दशमे प्रटतियद्भवानह्नि काननं तत्र टिप्रुगायुतेत्वामपश्यताम् कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जडउदीक्षतां प
त्मकृन्दृशाम् यथावा व्रजवनितततिरप्यहयावो मातनार्थं वदगानवसंगे ह्यातमार्थमपिवल्लविकानां व्रज
राधितति वद्धिरहेस्मृत यथावा तत्रैव सर्वंधामस्तहृदयार्थस्तथाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः कवयआनतकन्ध
रचित्ताः कश्मलंयपुरनिश्चिततत्वाः यथावाविदग्धमाधवे हन्त नस्ववसतमत्कृतिपरं कुर्वन्मुकुन्दस्य कथ्या
नास्तनरयन्मनस्ममवामिस्मेरयन्वयवम् उत्सकावलिभिर्वलिं चकुलयन्भोगीन्द्रमाघूर्णयत्निन्दन्नण्डक
टाहभित्तिमभितोवस्थामवंशीध्वनिः हृणमाधवे यथात्ततीये यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृही
तम् विस्मापनं स्वस्य च सौभगः ` परं पदं भूषणभूषणांगम् दशमे च यथा कास्त्रंगते कलपदामृतवेणुगीत

संमोहितार्यचरितान्नचलो त्रिलोक्याम् त्रैलोक्यसौभागमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यबि
भ्रन् यथा वा ललितमाधवे १०.८ अपरिकलितपूर्वः कश्चमत्कारकारी स्फुरति मम गरीयानेष माधुर्यपूरः अय
महमपि हन्त प्रेक्ष्य यं लुब्धचेताः सरभसमुपभोक्तुं कामये राधिकेव समस्तविविधाश्चर्यकल्याणगुणवारिधेः
गुणानामिह कृत्स्नस्य दिङ्मात्रमुपदर्शितम् तथा च श्रीदशमे गुणात्मनस्तेऽपि गुणान्विमातुं हितावतीर्णस्य क
ईशितेऽस्य कालेन यैर्वा विमिताः सुकल्पैर्भूपांसवः खे मिहिका द्युभासः नित्यगुणो वनमाली यदपि शिखामणिरशे
षनेतॄणां भक्तापेक्षिकमस्य त्रिविधत्वं लिख्यते तदपि हरिः पूर्णतमः पूर्णतरः पूर्ण इति त्रिधा श्रेष्ठमध्यादिभिः
शब्दैः नाट्ये यः परिपठ्यते प्रकाशिताखिलगुणः स्मृतः पूर्णतमो बुधैः असर्वव्यञ्जकः पूर्णतरः पूर्णोऽल्पदर्शक
कृष्णस्य पूर्णतमता व्यक्ताभूद्गोकुलान्तरे पूर्णता पूर्णतरता द्वारकामथुरादिषु स एव नायकश्चतुर्विधस्याद्धीरोदा
त्तश्च धीरललितश्च धीरप्रशान्तनामा तथैव धीरोद्धता कथिताः बहुविधगुणक्रियाणामास्पदभूतस्य पद्मनाभ
स्य तत्तल्लीलाभेदाद्विरुध्यते नाहि चतुर्विधता तत्र धीरोदात्तः गंभीरो विनयी क्षन्ता करुणः सुदृढव्रत
अकत्थनो गूढगर्वो धीरोदात्तः सुसत्त्वभृत् वीरम्मन्यमदप्रहारितमितं धौरेयमातौ हृतौ निर्दम्भव्रतसन्नता
तिपरोद्धारेण धीराकृतिम् मध्यस्थैः कृतं किल विधेयितमग्रं सत्यामसूर्यन्वितं प्रेक्षे मम सद्वित्तिकं हृदयं गीः श्री

अनल्पत्वे गाभीरत्वादिसामान्यगुणायदिहकीर्तितः तदेतेतुतदाधिक्यप्रतिपादनहेतवे उद्दंति धीरोदात्तत्वं पृ
वैशेष्योकं रघूढहे तत्तत्कान्तानुसारेणतथाकृष्णे विलोक्यते अथधीरललितः विदग्धोनवतारुण्यःपरिहासवि-
शारदः निश्चिन्तोधीरललितःस्यात्प्रायःप्रेयसीवशः यथा वाचासूचितशार्वरीरतिकलाप्रागल्भ्ययाराधिकां
व्रीडाकुंचितलोचनांविरचयन्नग्रेसखीनामसौ तद्वक्षोरुहचित्रकेलिमकरीपांडित्यपारंगतः कैशोरंसफली
करोतिकलयन्कुंजेविहारंहरिः गोविंदेप्रकटंधीरललितत्वंहिदृश्यते तदाहरन्तिनाट्यज्ञाप्रायोत्रमकरध्वजं
अथधीरशान्तः शमप्रकृतिकःक्लेशसहनश्चविवेचकः विनयादिगुणोपेतोधीरशान्तउदीर्यते विनयमधुर
मूर्तिर्मञ्जुरस्निग्धहारोवचनपटिमभंगीसूचिताशेषनीति अभिरचितधर्मःधर्मभूज्जोपकंठेद्विजपतिरिवा-
माचात्येनभकंसवैरी युधिष्ठिराधिकोधीरैःधीरशान्तेप्रकीर्तितः अथधीरोद्धतः मात्सर्यवानहंकारीमाया
वीरोषणश्चलः विकत्थनश्चविद्वद्भिःधीरोद्धतउदाहृतः यथा आःपापिन्यवनेंद्रदर्दुरपुनर्व्यालववासयस्व
या वासाःकुत्रचिदद्यरूपजहरक्रोडीयनिर्मीयताम् हेलोन्मत्तिद्रुमिमात्रभस्मितब्रह्मांडभांडापरोजागर्मि-
त्वदुपग्रहायभुजगःक्रूरोत्रकृत्स्नाभिधः धीरोद्धतत्वमत्रविडम्बिभीमसेनादिकेष्यते मात्सर्याद्यप्रतीयन्तेदोषा-
स्तेनयदप्यमी लीलाविशेषशालित्वान्निर्दोषत्रगुणास्मृताः यथावा अम्भोभारभरप्रणम्रजलदभ्रान्तिंवित

न्नसौघोराट्टंबरडंबरास्वविकटामन्तिप्यहस्तार्गलांडवांवाः पत्रवारणास्त्वयमहेलब्धोस्मिहस्तः प्रायोवे श्रीदामजरंगसे
गमस्तवोमणंत्वमंगीजस्त मिथोविरोधिनोप्यत्रकेचिन्निरादिता गुणाः हयौनिरंकुशोस्मुर्यकोपिनस्यादसंभवा तथाच
कौर्मे अस्थूलश्चाकणश्चैवस्थूलोणुश्चैवसर्वतः अवर्णः सर्वतः प्रोक्तः श्यामोरक्तान्तलोचनः ऐश्वर्ययोगाद्भगा
वान्विरुद्धार्थोभिधीयते तथापिदोषाः परमेनैवहार्याः कथंचन गुणाविरुद्धाअप्येतेसमहार्याः समन्ततः महा
वराहे सर्वेनित्याः शाश्वताश्चदेहास्तस्यपरात्मनाः हानोपादानरहितानैवप्रकृतिजाः क्वचित् परमानन्दसन्दो
हाज्ञानमात्राश्चसर्वतः सर्वेसर्वगुणैः पूर्णाःसर्वदोषविवर्जितः वैष्णवतन्त्रे अष्टादशमहादोषैरहिताभगवत्त
नुः सर्वैश्वर्यमयीसत्यविज्ञानानन्दरूपिणी अष्टादशदोषाविलयामले मोहः१ तन्द्रा२ भ्रमो३ रूक्षरसता४
कामउल्बणः५ लोलता६ मद७ मात्सर्यं८ हिंसा९ खेद१० परिश्रमा११ असत्यं१२ क्रोधा१३ आकांक्षा
१४ आशंका१५ विश्वविभ्रमः१६ विषमत्वं१७ परापेक्षा१८ दोषाअष्टादशोदिताइति इत्थंसर्वावतारेभ्यस्ततो
प्यत्रावतारिणाः ब्रजेन्द्रनन्दनेस्वष्टमाधुर्यभरईरितः यथाचब्रह्मसंहितायांमादिपुरुषरहस्ये यस्यैकनिश्वसि
तकालमथावलम्ब्यजीवन्तिरोमविलजाजगदंडनाथाः विष्णुर्महासइहयस्यकलाविशेषोगोविन्दमादिपु
रुषंतमहंभजामि अथाष्टावष्टकीर्त्यन्तेसद्गुणात्वेनविश्रुताः मंगालालंक्रियाद्वयामल्लभेदस्तयोरुषः शोभा।

म॰
र॰ सि॰
२९
29

विलासोमाधुर्यंमांगल्यंस्थैर्यंतेजसी ललितौदार्यमित्येते सत्वभेदास्तुपौरुषाः तत्रशोभा नीचेदयाधिकैस्पर्धाशौ
र्योत्साहौचदक्षिता सत्यंचव्यक्तिमायातियत्रशोभेतितांविदुः यथा स्वर्गध्वंसेविधित्सुव्रजमविकदनंदृष्टवीता
तिहृष्ट्यानीलानालोच्यपश्चान्मघविरिप्रभवान्नूफकारुण्यवीचिः अप्रेक्ष्यस्वेनतुल्यंकमपिनिजरुषामत्रपर्याप्ति
पात्रंबन्धूनानन्दयिष्यन्नदहत तहरिःसत्यमन्योमहाद्रिम् अथविलासः वृषभस्येवगभीरागतिर्धीरंचवीक्षणं स
स्मितंचवचोयत्रसविलासइतीर्यते यथा मल्लश्रीमद्विनयवतीमस्त्ररांगस्पृष्टद्विषंव्याधुन्वानोद्विषयवस्त्रवंविक्र
माडंबरेण वागारम्भेस्मितपरिमलैःश्यालयन्नंचकद्यांतेनेरेरंगस्थलपरिसरेसारसारासाराममार माधुर्यम् त
न्माधुर्यंभवेद्यत्रचेष्टादेःस्पृहणीयता यथा बरामध्यासीनस्तटभवनवस्तम्भरुचिभिःकलदम्बैःप्रालम्बैःप्रवलित
विलम्बंविरचयन् प्रपन्नायामग्रेमिहिरदुहितुस्तीर्थपदवींकुरंगीनेत्रायांमधुरिमभरपांगंविकिरति मांगल्यं
मांगल्यंजगतामेवविश्वासास्पदताम्मता अन्यायेनहृतावितिव्यपगतद्वारार्गलादानवारदीक्षस्य इतिप्रम
त्तमभितःक्रीडाप्रवृत्ताःसुराः सद्गीर्वैभिमभक्तिमित्यवनतेमाताश्चविलोङ्किताः केविश्वम्भरनत्वदंघ्रियुगले
विस्त्रंभितामेजिरे स्थैर्यं व्यवसायादचलनंस्थैर्यंविघ्नाकुलादपि यथा प्रतिकूलेपिसम्मूलेभिविधावायातिसंत
कायांचव्यालनादेवमकुन्दोविन्ध्यानबलिनन्दनस्यमजान् तेजः सर्वगीत्वावरगाहित्वंतेजःसद्धिरुदीर्यते

यथादशमे सर्वानामपानिन्नृणांनरवरः स्त्रीणांनरोमूर्तिमान्गोपानांस्वजनोसतांक्षितिभुजांशास्ता स्वपित्रोः
शिशुः मृत्युर्भोजपतेर्विराड्विदुषांतत्त्वंपरंयोगिनां वृष्णीनांपरदेवतेतिविदितोरंगंगतः साग्रजः यथा तेजोभे
देरविस्तादेवस्तद्विक्रमस्त्वमुच्यते यथा आक्रष्टेप्रकटंदिदारयिषुणादंडेनरंगस्थलेनेदंचारकडर्मशोचपुरतःके
सेनविस्फूर्ज्जता हर्षितंयस्यवारिज्जलदासंपर्कहृतीतिपल्लवस्योपरिमेचक्रमिंडरस्तैषपयाच्युतःप्रोच
ति ललितं शृंगारप्रचुराचेष्टायत्रतल्ललितंविदुः यथा विधत्तेराधायाःकुचमुकुलयोकेलिमकरींकरेन
व्यग्रात्मास्तरसमसमस्वेनरसिकाः अपिदृष्टिमाटोपंकटुरवतिसत्येनप्रोद्गृहसनन्दस्वच्छोमांश्चरवयतिचहत्सःप
रिकरेडौदार्यस्य आत्मादर्पणकारित्वमौदार्यमितिकीर्त्यते यथा वदान्यःकोभवेदत्रवदान्यःपुरुषोत्तमात् अ
किञ्चनायनेनात्मानिःशेषणयापिदीयते सामान्यानायकगुणाःस्थिरताद्याश्चयेप्यमी तथापिस्फुटवंताकिंचित्
द्विधोवाप्युनरेरिता अथास्यसहायः अस्यचेटादयोयर्मेशुध्यथानादयोयदि उड्डवाद्यास्तथामैत्रसहायःपरि
कीर्तितः अथहरिभक्तः तद्भावभावितस्वान्तःकृष्णभक्तइतीरिताः येसत्यवाक्यइत्याद्याह्रीमानित्यन्तिमाउ
णाः प्रोक्ताःकृष्णस्यभक्तेषुतेविज्ञेयामनीषिभिः तेसाधकाश्चसिद्धाश्चद्विविधःपरिकीर्तिताः तत्रसाधकाः उ
त्पन्नरतयःसम्यङ्निर्विघ्नमनपागताः कृष्णसाक्षात्कृतौयोग्यासाधकाइतिकीर्तिताः यथैकादशे ईश्वरेउ

भ॰
र॰ सि॰
३०
30

दधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः यथा वा सिक्ताप्यव्रजलोल्करेणाभरा
वह्यातोवार्तानदीजन्मनातिष्ठत्येवभवाग्निहेतिरितितेथीमन्नलंचिन्नया हृद्योमन्यमतसङ्गाहरहूपाहृष्ठेस्कु
टंलब्ध्यते नेदिष्ठः स्फुरोमताण्डवभराव्हास्मास्वदस्योत्तमः बिल्वसंगलतल्यायेमायकास्तेप्रकीर्तिताः अथसि
द्धाः अविज्ञाताखिलक्लेशाः सदाकृष्णाश्रितक्रियाः सिद्धाः स्युः सन्ततप्रेमसौख्यास्वादपरायणाः संप्राप्तसिद्धयः
सिद्धाः नित्यसिद्धाश्चतेद्विधा तत्रसंप्राप्तसिद्धयः साधनैःकृपयाचास्यद्विधासंप्राप्तसिद्धयः तत्रसाधनसिद्धाः य
थातृतीये यच्चव्रजन्त्यनिमिषामृषभानुवृत्त्यादूरेयमाह्युपरिणःस्पृहणीयशीलाः भर्तुर्मिथःसुयशसःकथ
नानुरागवैक्लव्यबाष्पकलयापुलकीकृताङ्गाः यथावा येभक्तिप्रभविष्णुताकवलितक्लेशान्मयःऊर्ध्वतेद्वया
तेपिहूणांकृतप्रणातिप्रायेणमोनादिषु तान्प्रेमप्रसरोत्सवस्तवकितस्वान्तान्प्रमोदाश्रुभिर्निर्धौतास्यतटान्कृ
ताःपुलकिनोथन्यानमःऊर्मिदे मार्कण्डेयःदयःप्रोक्तासाधनैःप्राप्तसिद्धयः अथकृपासिद्धाः यथादशमे ना
साद्विजातिसंस्कारोननिवासोगुरावपि नतपोनात्ममीमांसानशौचंनक्रियाःशुभाः अथापिह्युत्तमश्लोकेकृष्णे
योगेश्वरेश्वरे भक्तिर्दृढानचास्माकंसंस्कारादिमतामपि यथावा नृकाश्रि भवद्वीर्भजनयंत्रेणाभिज्ञतान
साधनविधौचतेश्रमलवस्यनाभोप्यभूत् गतोपिचरतार्थतांपरमहंसमन्यश्रयामजऊन्दपदपद्मयोःप्राप्यपी

ध्रुनोधारयाकृपासिद्धायज्ञपत्नीवैरोचनिश्रुतकादयः यथानित्यसिद्धाः आत्मकोटिगुणोत्कृष्टप्रेमाणंपरमंग
तः नित्यानन्दगुणासर्वेनित्यसिद्धामकुन्दवत् यथापाद्मे श्रीभगवत्सत्यभामादेवीसंवादे अथब्रह्मादिदेवानां
तथाप्यार्थनयास्त्ववः आगतोहंगणाःसर्वेजातास्तेपिमयासह एतेहियादवस्सर्वेमद्गणाएवभाविनि सर्वे
दामत्प्रियादेविमत्तुल्यागुणशीलिनः श्रीदशमे अहोभाग्यमहोभाग्यंनन्दगोपब्रजौकसां यन्मित्रंपरमा
नन्दंपूर्णंब्रह्मसनातनं तत्रैव इतिजनश्चानुरागोस्मिन्सर्वेषांनोव्रजौकसां नन्दतेतनयेस्मास्ततस्याप्यौत्प
त्तिकाःकथं सनातनंमित्रमितितस्याप्यौत्पत्तिकाकथम् स्नेहोस्मास्विति चैतेषांनित्यप्रेष्ठत्वमागतम्
इतितःकथितानित्यःप्रियायादववल्लभाः येषांलौकिकवच्चेष्टालीलासुरिपोरिव तथाहियाद्योत्तर
खण्डे यथासौमित्रभरतौयथासंकर्षणादयः तथातेनैवजायन्तेनिजलोकादियदृच्छया पुनस्तेनैवगच्छ
न्तितत्पदंशाश्वतंपरम् नकर्मबन्धनंजन्मवैष्णवानांचविद्यतइति येप्रोक्ताःपंचपंचाशल्लक्षमात्केसरिपोगु
णाः तेचान्येचापिसिद्धेष्वतिसिद्धित्वाच्चयोमतः भक्तास्तत्कीर्तितास्सान्तातथादासस्सुतादयः सखायोगुरु
वर्गश्चप्रेयस्याचेतिपंचधा अथोद्दीपना उद्दीपनास्तुतेप्रोक्ताभावमुद्दीपयन्तिये तत्रश्रीकृष्णचन्द्रस्यगु
णाश्चेष्टाप्रसादनं स्मितांगसौरभेवंशश्रृंगनूपुरकम्बवः पद्मांकक्षेत्रतुलसीभक्ततद्वासरादयः तत्रगु

णाः गुणास्तु त्रिविधाः प्रोक्ताः कायवाङ्मनसाश्रयः तत्र कायिकाः वयस्सौन्दर्यं रूप्याकायकामसृणतादयः गुणा
स्वरूपमेवास्य कायकाद्यास्तथाप्यमी भेदं लब्ध्वान्यवत्कार्यं तेन तथाप्युद्दीपनाः इति अतस्तस्य स्वरूपस्य स्यादालम्ब
नतैव हि उद्दीपनत्वमेवास्यास्तु भूषणादेस्तु केवलं एषामालम्बनत्वं च तथोद्दीपनतापि च तत्र वयः कौमारपौ
गण्डं कैशोरं इति त्रिधा कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि आषोडशाच्च कैशोरं यौवनं स्यात्ततः परम्
औचित्यात्तत्र कौमारं वक्तव्यं वत्सले रसे पौगण्डं प्रेयसि तथा तत्तत्खेलादियोगतः श्रैष्ठ्यं समुज्ज्वल एवास्य कैशो
रस्य तदाप्यदः प्रायस्सर्वरसौचित्यात्तत्रोदाह्रियते क्रमात् आद्यं मध्यं तथा शेषं कैशोरं त्रिविधं भवेत् तत्राद्यं
कैशोरम् वर्णस्योज्ज्वलता काप्यनेत्रान्ते चारुणच्छविः रोमावलीप्रकटता कैशोरे प्रथमे सति यथा हरति
प्रतिमा कोप्यंगनानां हरं हरिमणिश्रियं प्रविशति दृशोरन्ते कान्तिर्मनागिव लोहिनी सवितनुतनूद्वारोमराजिस्फुरन्मो
देरस्य विरोहते स्फुरति सुषमा नव्येदानीं ततो नवमालिनः वैजयन्तीशिखण्डादिनटप्रवरवेशता वंशीमाधुरि
माधवश्शोभा चात्र परिच्छदः यथा श्रीदामे वर्हपीतं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं बिभ्रद्वासः कनककपिशं वै
जयन्तीं च मालाम् आरन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन्गोपवृन्दैर्वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः खरता
ग्रनखाग्राणां धनुरान्दोलितानां भ्रुवोः रदानां रञ्जनं रागहर्णोरित्यादि विलसिते नवयौवनमिवातनोनटदृशा द्विशोभ

रुरंगाबालिरिवशोणितानाखनखाचिरश्रेखेरा विराजतिशारीरिणीकदिवदन्तलेखाकणानकामाबि
समीनणाधवतिरस्यविभ्रमयति अस्यमोहनतायथा कटुमग्यास्वयमचटुलानन्तमन्तेभियोयं
नव्यादानंकचिदपिजनेवक्रमप्यन्महन्ते दृष्टातान्सेनवमधुरिमस्मेरतांमाधवार्ताःस्वप्राणाभ्यम
यन्नपन्हजनयतोयाञ्जलीनां अथमधं उरुहयस्मवाउस्यकापिश्रीकरमस्तथा स्मृतैमधुरिमायं
चकैशोरेमतिमध्यमे स्पृहयतिकरिशुण्डादण्डनाथेरुयुगंगाढमाणिकवाटीमध्यमिश्रकन्तुरस्य भजा
युगमपिहिमस्तयर्गलावर्गीमिन्द्रमभिनवतरुणिमाः प्रक्रमेकेशवस्य मार्दवंस्मितविलासमाधुर्यविभ्रमो
त्तवलेहशौ त्रिजगन्मोहनंगीतमित्यादिरिहमाधुरी यथा अनंगनयचातुरीपरिदयोत्तरंगोहशोम
त्वाम्भजत्त्वदद्भुतिस्मितविलासस्यायथम् अचंचलजलांगनाव्रतविडंबिसंगीतकंहरेस्तरुणा
मांउरेस्फुरतिमाधुरीकाप्यभूत् वैदग्धीसारविस्तारकुंजिकेलिमहोत्सवः आरंभोरासलीलादेरि
हाचेष्टादिसौष्ठवम् व्यात्नालक्ष्यपदैःकुंचित्परिलठस्विच्छावतंसैःकुचिन्नलपैर्विच्युतकाञ्चिभिश्च
विदसौव्याकीर्णकुञ्जोत्करा प्रोद्यन्मण्डलबन्धताण्डवलसत्मोलसत्सैकता गोविन्दस्यविलासहन्दमथि
कंवृन्दाटवीनीमति उन्मोहनतायथा विहारान्माराग्निंहृदयरविकान्तेप्रकटयन्मदस्यन्दैरेवविदधर

भ॰
र॰ म॰
३२
32

मितोरागपटलं कथंह्लानस्राणां मा विस्रङ्कलयन्बोधज्रुम्भदेतरस्त्रीकस्माम्बेमधुरिमभराक्तोभ्युदयते
अथशैषवैकैशोरम् पूर्वतोप्यधिकोत्कर्षेबाढमंगानिबिभ्रति त्रिवलिव्यक्तिरित्याद्यंकैशोरेचरमेमतिय
था मरकत ·· गीएरश्यावाप्रभाहरवदनसंघातमवमणिस्तम्भारम्भप्रमाणितजद्वयम् तत्वतरुणि
ज्ञावीचिच्छायाविडम्बिबलित्रयंमदनकदलीमाथिस्त्रोन्नतंस्मरास्यस्मरान्तकम् यौ·· लमत्कृतिका
पिच्छालेचरीटस्फतिस्फुरत्तरुणिमोह्लमंतरुणिपथ्यपीताम्बरं उन्मादयंयथा दर्पार्थश्यामभूरीद
दनदलयांगश्रियाविधूनितनवद्युतिवरकलाविलासास्पदं इदमेवहरेपाञ्जैर्नवयौवनउच्यते अ
त्रवोज्ज्वलदेवीनांभावस्सर्वेस्वधालिता बभूवपूर्वकन्दर्पतल्लेलोदयादयः यथा कान्ताभिःकल
ह्लायतेक्वचिदयंकन्दर्पलेखोज्झविकीरैरयेयतिक्वचिद्दितन्वतेक्रीडाभिसारोद्यमेसख्यामेदय
तिक्वचित्स्मरकलासाइगुणयवाणीह्नतीसख्यंक्वापिनशान्तिकंजनयतिसाइगुणयराज्येनमम्
तन्मोहनतायथा कर्णाकर्णिस्मवीजनेनविजरीहृतीस्वतिप्रक्रयायद्युवेचनवादरीश्ममिकाङ्क
जप्रयाणानिशि वाथियंगुरुवाविवेणुविकतात्स्वलकर्णेनेतिस्मतं कैशोरेणातवाद्यकलमञ्जरणावोरी
णाः पाट्यते नेत्रस्वदूपमेवाप्नंकैशोरमिह्लयद्यपि नानाकृतिप्रकटनातन्नथाप्युदीपनंमतम् बा

ल्येपि नवतारुण्याद्याकलंप्यते कश्चित् तन्नेति रसस्वाहित्वान मञ्जैनदाहृतं अथ सौन्दर्यं भवेत्सौ
न्दर्यमंगानां सन्निवेशो यथोचितं यथा मत्वं ते देवाख्यं मरकततटीपीवरमुरोभजद्वन्द्वं स्तंभ
घ्नतिस्ववलितं पार्श्वयुगलं परिक्षीणो मध्यः अथ विमलद्दरीहारि जघनं न कस्याकं मारेद्दरति ह
दयं पंकजदृशः अथ रूपं विभूषणं विभूषा स्याद्येन तद्रूपमुच्यते यथा कुसुमस्य ``` नवनिर्मे
णाऽङ्कुलाद्यानीतां गसंगतिमलंकृतयेव रागं गशन्नाथ भूव `` नागायिताडियाने साव्रल्पतसय
मनल्पमलंकृतासीत् अथ मृदुता मृदुता कोमलस्यापि संस्पर्शासहतोच्यते यथा अरुहृनवाम्बु
दकान्ते रम `` सुकुमारता कुमारस्य अपि नवपल्लवसंगादंगान्यपरज्य पीर्यन्ति येनायिकप्रकर
णोवाचिका मानसास्तथा गुणाः प्रोक्ता लपवाग्रतायातो होयनाद्वये अथ चेष्टा चेष्टारसायलीला
स्तुस्तथा ङवदादयः तत्र रासो यथा न्त्र्यं `` पनितासिनीकृतयशीरमस्यरम्भादिभिगीर्वाणी
भिरनंगरंगाविव धांसमुद्धमयमानश्रियः क्रीडातताण्डवपाण्डितस्य पुरतः श्रीखण्डवीकान्ततेरासारंभ
रसार्थिनोमरुरिमाचेतो मनः कर्षति ङष्वयो यथा ललितमाधवे धाम्भहर्षं नयति मन्दरकन्दरा
न्तमप्तानसलीलमपि यशेविरोडनानीअ्याः कौतकं कलयके लिलवादरिष्टं तंडुष्टपुंगवमसौ हरी

भ.
र. म्ह.
३४
33/34

सन्नमाय्य अथ प्रसाधनं कथितं वसनाकल्पमंडनाद्यं प्रसाधनं तत्र वसनं नवार्करश्मिकाश्मीर
हरितालादिसन्निभं युगं वस्तुष्कं स्पृष्टं वसनं त्रिविधं स्मरे तत्र युग्मं परिधानसमं ध्यानं युगाख्यमुदा
हृतं यथा मकरन्दाष्टके ... निवद्धघोमानि न्दिपीतं सितं भीतडपरिन नवरक्तं वस्त ... मिवकि
लवर्णोंरागरक्ते प्रियायाः प्राणायतममनेत्रमेषम्मृतिं मकरन्दः चतुष्कं चतुष्कंकं चुकोष्णीषतन्द
बन्धात्तुरीयकं यथा कोरस्तुः परिहितपल्लाम्बरश्रीस्तनांगः प्रारभाकचोरुकं चकेन उष्णीषेदय
दृशांयष्टीयचित्रांके सारिविंहतिम स्नात्मवम्तदेनः स्पृष्टं खंडितावंडितं म्हरिनदवेषाक्रियोचि
ते अनेकवर्णं वसनं स्पृष्टं कथितं बुधे यथा अखंडितविखंडितं सितपिसंगनीलारुणैः पटैः
कृतयथोचितं प्रकटस्तनिवेशोज्वलः अयं करभराग्रतप्रभुरंगम्भीगारिकाः करोतिकरभोरु
मेघनरुचिर्मदमाधवः अथाकल्पः केशाबन्धनमालेयमाला चित्रविशेषकः ताम्बूलकेलिपद्मा
दिराकल्पः परिकीर्तितः स्याज्जटाकवरीचूडावेणीचक्रचक्रं धरं पांडुराक ... रः पीत इत्यालेपविधि
यामतः मात्राश्रियावेजयन्तीरत्नमालानवस्रजः मकरीपत्रभंगाख्यचित्रेपीतसितारुणं तथाविशे
षकोपिस्यादन्यद्वर्धसयं बुधैः यथा ताम्बूलस्फुरदातनेन्दुरमलं यस्मिन्लसन्नयन्मक्तिस्फुरदलस

त्वङ्गृहस्तु स्तनालेप: स्त्रिय: पेशलाङ्गं गोरस्थलपिंगलस्त्वगकस्त्रामिलपत्रांगलि: पणामांगस्फति
रयमेसरीवितिष्टपणोड्रपेमदोमाधव: अथमाल्यनीम् किरीटकुंडलीहारचतष्कवलयोर्मय: केयूरनूपुरा
यंचरत्नमंडलमुच्यते यथा कांचीविग्रामुकुटमतलं कुंडलीहारिहारीहारस्त्नारोवलयममलं चंद्रचा।
रुचतष्कोरस्याचामिर्मधुरिमधुरेन्दूपुरेचोत्रिचौरेगौरेवामरणपटलेभूषितादोष्यिम्भूषाम् उत्समादि
क्लतेचेदेवन्यमंडलमेरितं यात्तन्नयमेवतिलकंपत्रभंगालतादिकम् अथस्मितकर्णस्मृते आवण्डति
वाणारमश्रवाहेविवेडिताशेषरमाल्करागिण अथान्वितोद्वान्तस्वयग्गवाणिजयन्तिप्रीतातितत्त्वस्मिताति
अंगगोरभंयथा परिमलमरिदेषायहहंतीसमन्तात्सलकयातिवत्र:काप्यहृवोमनेनो मधुरिपुरप
राणेताद्विनोदायमन्ये उरुभ्रूवमन्नवद्यामोदसिन्धुविवेण अथवेश: ध्यानाद्वलापरमहेसजलस्यमि
न्दनिन्दमामधुरिमाणमथीरथमोकन्दर्पशासनडंवमरुरेषणासकंपाधनिजेयतिकेसनिस्तद्दनस
यषाप्रियातवेद्वेणुमेरलीवेणाकीत्याप तत्रवेणु: परिकाल्योभवेद्वेणुद्वादशांगलदैर्घ्याभाकस्थो।
ल्यांगुष्टमितषड्भि: षड्भीरन्ध्रै: समन्वित: मुरली हस्तद्वयमिता यामास्तुरेबद्धसमान्वित: चतुश्छि
द्रस्वरयुतामुरलीचारुनादिनी वंशी अर्धांगुलान्तरोमानंतारादिविवराष्टकोम् ततस्मात्सार्धांगुलायत्र
स्वरंध्रंतलांगुलं शिरोवेदांगुलंपुच्छंत्र्यंगुलं सातुवंशिका नवरन्ध्रास्स्मृतासप्तदशांगुलमिताबुधै: दशा
गुलांतरास्वत्पात्मातारमुखरंध्रयो महानन्देतिविख्याततथासन्मोहनीतिच सवेत्सूर्यान्तरा सावेष्टत
आकर्षिणीमता आनंदिनीतदावंशीभवेदिन्द्रान्तराथदि गोपानांवलभासेयंवंशुलेतिचविश्रुता

अथ स्पृष्टंग अंगानगावलेहे मनबजाग्निमयाक्षिमम् । यनमालस्कृतमयंमन्दुचोषाभिर्यस्रुतम् यथा तारा
वलीवेणाभजंगमेनतारावलीलागरलेन हृष्टाविषाणिकानादपयोनिपीयविषाणिकासे हि गुणी वका
र नूपुरं यथा अद्यमर्दस्यमशिन्तपुरध्वनिं निशामयम्मःतगंभीरसमभ्रमा अहमीक्षणोन्नवलितापिना
मवंबहिरयुहलतररव ; पुरास्विरः कम्बुः कम्बुरुद्दक्षिणावर्ता : पंचजन्यतयोच्यते यथा अमररिपुव
धूटीमूणाहत्याविलासीचिदिवपुरपुरन्ध्रीहृन्नादीकरोयम् अमतिभवनमध्येमायवाध्मातयाम्न
तपुलकिकद्दमः कम्बुराजस्यनादः पादाकः यथादधामे तहृषानक्रादवहृहंमसमः पदांकः या
यादधामे तरर्शनाक्रादविहृडसम्भमःश्रेमाणायरोमासकलाकुलेनाणः रथादवक्रात्यमतेषवेष्ठितअभो
रभ्रमिप्ररजेस्पहोऽइति यथावा कालियतहरिरधनासवायःस्फुटममनायमनातटीमयामीत् हरातपदच
तियेदाविणेमेधजशालिशाऊशापंकजांकितेयं देवं यथा हरिकोलिभवाविलोकनेवानहरेरस्ममहेडलंभा
श्रियं मधुरीत्यपिकर्णपद्यति प्रविशन्नामममनोथिनोतिनः तुलसीयथाविलमृणाली अयपंकजनेत्रमौलि
मालेतुलसीमंजरिकिंचिदर्थयामि अवबोधयपदार्थमारथेस्तवचरणाब्जधराणाभिलाषणमाम् भक्ता यथाव
तथे विज्ञायताखुतमचायकिंकरावघयतस्माधसनिस्तक्रमः ननामनामानिहृणान्मधुहिषाप्रत्यप्रथा
नाव्यतिसहितोजलिः यथावा सबलबलभजंगंन्यस्यतेगेतवासीस्मितविलसमपांगभृंगाणेभजमाणः
नयनयुगमसिञ्चधससयावीचिभिन्नः कथयसहयतलेनाकायमानेवयस्यः तद्वासरोयथा अश्रुताबद्धः
सन्तभगात्पवेवासरः आमोयय यत्समायत्याक्षसभद्रपदाष्टमी ॥ इति श्री भक्तिरसामृत सामान्यनिरूपणे

अथानुभावाः अनुभावास्तु चित्तस्थभावानामवबोधकाः तेवहिः क्रियया प्रायः प्रोक्तातद्भास्वराख्य
या नृत्यंविलुठितंगीतंक्रोशनेतनुमोटनम् हुंकारोजृंभणंश्वासभूमालोकानपेक्षिता लालास्रवो
ट्टहासश्चघूर्णाहिक्कादयोपिच तेशीताःक्षेपणीयाश्च यथार्थाव्याद्विधोदिताः शीताःस्युर्गीतजृंभा
द्यास्त्वाद्याःक्षेपणाभिधाः तत्रनृत्यंयथा मुरलीखुरलीकरे हरिवक्त्रेन्दुमवेक्ष्यकम्पितःगग
नेशारदीडमथनितिम्बलाण्डवमाश्रितोहरः विलुठितंयथातृतीये कश्चिदुद्धवस्त्वल्पनमीवग्रालीश्च
फल्गुवृत्तोभगवत्प्रपन्नः यःकुसुमपण्डांकितमंगपांसुलत्वयेप्सतप्रेमविभिन्नधैर्यः यथावा नवान्
नुरागेन्नातवावशांगीवनस्त्रगामोदमवाप्यमन्नाव्रजांसीगनेसाकठिणेलुठन्तीगात्रंस्त्रगात्रैव्रणयेचका
र गीतंयथा रागडंबरकरंबितचेताःकुर्वतीतवनवेणुगानम् गोकुलेन्द्रकुलजेञ्जलतांसाराधिका
त्यहृशदांस्तहृदांच क्रोशनंयथा हरिकीर्तनजातविक्रियःसविप्रक्रोशनयात्यनादरः शुचिरान्तर
सिंहशंकयादिनजायेनधुताविलिल्यरे यथावा उरसीकृतनकाकुराकुलाकुरीवव्रजराजनंदन
मुरलीतरलाथिनात्ररामहुरक्रोशामितात्यसुंदरी तनुमोटनंयथा कुसुमनामानिकिलोपवीणिते
प्रीणितेमनसिवैणिकोमतिः उद्भटंकिमपिमोदयत्यत्त्वमुग्गोटयत्याविलयत्तसूत्रकम् हुंकारः ॥

ॐ
२५
36

वैणवधनिभितहृङ्धिय: शंकरस्यादिविरूढंक्षातिस्वनः ध्वंसयन्नपि मरुस्सदानवं साधुहेदमकरोत्सदान
वम् न्तृभणीयथा वित्तृतञमदवनेस्मिन्नुदयतिहर्षोंकलानिधौपुरतः नवपल्लिनिमत्वपद्मंभजते
न्नृंभामरुोविद्रम् स्वासमभूमाउपस्थितेचित्रपदांबुदागमेविहृदन्तस्मालललितावृञ्चितकोनिःश्वास
मरुतापवाहितावृत्तांबुदाकावमवेदपुत्तभे लोकानपेक्षितायथा श्रीदशमे गोपस्यतनारीणाम
पिहृत्स्जगन्नुरौ उरन्नभावेयोविध्यन्मृत्युपाशाग्निकाभिधान् यथावापयवल्या परिवदन्तजनोययातथायं
ननमत्वरोनवयंविचारयामः हरिरसमदिरामयातिमत्ताभविविलठादन्नजामनिर्विशाम लालास्नुवः।
...... प्रेमभुजंगेनदष्टः कष्टंरतिमतिः निश्चलस्ययदेतस्यलालास्रवतिवक्त्रतः ग्रहहासः हासा
द्भिन्नोहहासोयंचित्तविक्षेपसंभवः यथा शंकेविरंकेशवकिंकरस्यचेतस्तटोभक्तिलताप्रफुल्ला येनाधि
तएडस्यलमहहासंप्रसूनपुंजाश्चटुलंसवलीति तूणीयथा ...... दिपुरादधातिवाचंननमरालित्व
यिकूतविनिश्चलेनाकिमर्थमितरथाधतिविहूर्णन्मवितवह्नूर्णयतिब्रजांडुजालाः हिक्कायथा नपविर
वयोबधंविसृजनरोषमनाडंतंमथाप्रियसत्वेऽप्रतितमशिवंकिमाशङ्कसे हरिप्रणयविक्रियाजलत
याङ्कवाणामरुववरातिहरितित्यसौविततनेयहिक्काभरम् वपुरुतज्ञलताखकोऽङ्गमापाःस्वपदेपिये अती

शंकसे हरिस्त्वरमाणयविक्रियाकुलतयाः स्रुवाणामङ्कवरादिरुदितित्वसौ वितनुते घोषिकाभरम् वधूरु
त्फुल्लतारकोद्गमाधाः स्युः परेऽपि ये अतीव विरलत्वात्तैर्नैवात्र परिकीर्तिताः इत्यनुभावलहरी अथ सात्वि
काः कृष्णसंबंधिभिः साक्षात्किंचिद्वा व्यवधानतः भावैश्चित्तमिहाक्रांतं सत्वमित्युच्यते बुधैः सत्वादस्मा
त्समुत्पन्ना ये भावास्ते तु सात्विकाः स्निग्धा दिग्धास्तथा रूक्षा इत्यमी त्रिविधा मताः स्निग्धास्तु सात्विका मुख्या
गौणाश्चेति द्विधा मताः तत्र मुख्याः साक्रमान्मुख्यया रत्या मुख्याः स्युः सात्विका अमी विज्ञेयः कृष्णसंबंधः सा
क्षादेवात्र सूरिभिः यथा अंगैः स्वेदयमदे स्तंजतीस्तजंबरांकंदविडंबिदत्री वभूवगान्धवसेन वेणोर्गीर्वि
कास्यंदनस्तून्नगात्री मवस्तंभोयमित्यंते तेषाः स्वेदादयोपि च अथ गौणाः रत्याक्रमाणतः प्रोक्तास्ते गौ
णा गौणभूतया अत्र कृष्णस्य संबंधः स्यात्किंचिद्व्यवधानतः यथा सविलोचनचातकांबुधेर्गुणितिनीतेनकृष्णो
त्रमेपुरा अतितास्त्रमविसगङ्गदन्नृपमाक्रोशति गोकुलेश्वरी॥ इमौ गौणावैवर्ण्यस्वरभेदौ अथ दिग्धाः
रतिद्वयविनाभूतैर्भावैर्मनसमाक्रमेत् जाने जातरतौ दिग्धास्ते च त्वं भ्रगादनः यथा पूतनामिह निशाम्य
निशायां सा निशात्तल्लठडुद्भ्रजगात्री कंपितांगलतिकाव्रजराज्ञी पुत्रमाकुलमतिर्विचिनोति कंपोरत्यनुगामि
त्वादस्मौ दिग्ध इतीर्यते अथ रूक्षाः मधुराश्चर्यतद्वार्तोत्पन्नैर्मुदविस्मयादिभिः जातोऽभक्तोपमे रूक्षारतिशून्ये जने।

ओं
३२
37

कचित् यथा भोगैकसाधनन्नघारतिगंथिम्नत्वंसंवेष्टयाहृयमत्रविह्वणातोपि उल्लासिनःसपदिमाधव
कीलिगीतैस्तस्यांगमम्नुलकितंमधुरैस्तदासीत् नृत्तपृषरोमांचः चिन्नंसत्वीभवत्प्राणोःन्यस्यत्यात्मानमङ्ग
टम् प्राणस्तुविक्रियांगच्छन्देहंविक्षोभयत्यलम् तदास्तंभादयोभावाभक्तदेहेभवंत्यमी तेस्तंभस्वेदरोमांचाः
स्वरभेदोथवेपथु वैवर्ण्यमस्रुप्रलयाइत्यष्टौसात्विकामताः चत्वारिक्ष्मादिभूतानिप्राणोजातवलंवते करा
चित्स्वंप्रधानस्सन्देहेचरतिसर्वतः स्तंभंभूमिस्थितप्राणस्तनोत्यस्रुजलाश्रयः तेजस्थःस्वेदवैवर्ण्येप्रलयं
वियदाश्रितः स्वस्थएवक्रमान्मंदमध्यतीव्रत्वभेदभाक् रोमांचकंपवैस्वर्याण्यत्रश्रोणानतोत्यसौ वहिरंतश्चवि
क्षोभविधायित्वादतःस्फुटम् प्रोक्तानुभावतामीषांभावतावमनीषिभिः तत्रस्तंभः स्तंभोहर्षभयाश्चर्यवि
षादामर्षसंभवः तत्रवगादिराहित्यंनैश्चल्यंशून्यतादयः तत्रहर्षाद्यथात्तृतीये यस्मान्नागच्छतहासराश
लीलावलोकप्रतिलव्यमानाः व्रजस्त्रियोहृम्भिरनुव्रजन्त्यःयोवतस्थुःकिलकृत्यशेषाः भयाद्यथा गि
रिसन्निभमल्लचक्रकृतंपुरतःप्राणपरार्धतःपरार्ध्यम् तनयंजननीसमीक्षमाणाच्छयनाह्नतवभूवनिश्चलां
गी आश्चर्याद्यथादशमे ततोतिकुतुकोहृत्तस्तिमितैकादशेंद्रियः तद्धाम्नाभूदजस्तूष्णीम्पूर्दैव्यन्तीवपुत्रि
का यथावा शिशोःश्यामस्यपश्यंतीशेलमभ्रंलिहंकरे तत्रचित्रार्पितेवासीद्गोष्ठीगोष्ठनिवासिनाम् विषादा

यथा वकमोररदानवोदरेपुरतः प्रेक्ष्याविशान्तमच्युतम् दिविषत्त्रिकरोविषस्मधीप्रकटंविवपटायतेरिवि

ग्रमर्षोयथा कन्तमिच्छतिसरांह्विषःपुरःपवित्रमोदनमहत्पेक्षपीसने सन्तरोपिपरिपुनिष्क्रियेकषानिष्क्रियःसण

मप्यकपि यजः अथस्वेदः स्वेदोहर्षभयक्रोधादिजःक्लेशकारस्तनौ तत्रहर्षाद्यथा किमत्रसूर्यातपमा

त्रिपत्नीमगयादिचातर्यमशीकरोषि ततंपुरःप्रेक्ष्यसरोरुहाक्षं स्विन्नासिभिन्नाङ्गसमायुधेन भयाद्यथा

कृतकारभिमन्युवेशिनंहरिमाकृष्यगिराप्रगल्भया विदिताहतिराकुलःक्षणदजनिस्विन्नतनुःसचक्र

त

कः क्रोधाद्यथा युस्मभंगादतिहष्टिकारिणंसमीक्ष्यशक्रंसरुषोगरुत्मतः घनोपविष्टादपितिष्ठतस्तदानि

पेतुरंगाज्जननीरविंदवः अथरोमाञ्चः रोमांचोयंकिलाश्चर्यहर्षोत्साहभयादिजः रोमणामभ्युद्गमस्तत्रगा

त्रसंस्पर्शनादयः तत्राश्चर्याद्यथा डिम्बस्सज्जम्भांभजतस्त्रिलोकींविलोक्यवेलव्यवतीमवाप्तैः वधूवगो

पेन्दुकुटुम्बिनीयंतनूरुहैःकुट्मलितांगयष्टिः हर्षाद्यथादशमे किंतेहतंत्वितिनिनपोभणकेशवांघ्रिस

शांत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि अथपांत्रिसंभवश्रूहकमविकमाहात्म्याम्होवराहवपुषःपरिरंभनेन उत्सा

हाद्यथा सृंगकेलिरणारंभेरणायत्पयमर्दने श्रीराधायोयोद्धुकामस्यरेजेरोमांचितंवपुः भयाद्यथा विपत्त्र

पथरमद्भुताकृतिंप्रेक्ष्यतत्रपुरुषोत्तमंपुरः अर्जुनःसपदिमुग्धरान्तनंपिप्रियेविकटकंटकांसतनौ अथस्वर

गों
२८
३४

भेदाः विषादविस्मयामर्षहर्षभीत्यादिसंभवम् वैस्वर्यं स्वरभेदः स्यादेष गद्गदकादिकृत् तत्र विषादाद्यथा व्र
जरात्निरयात्सुरोहरिं स्वयमित्यर्थविशीर्णजल्पया श्रियमेण हृष्यागुजावपिद्गाथ यत्पाकिलशोथिता सवी
विस्मयाद्यथा दशमे शनैरथोत्स्याय विमृज्य लोचने मुकुन्दमुद्वीक्ष्य विनम्रकन्धरः कृताञ्जलिः प्रश्रयवा
न्समाहितः सवेपथुर्गद्गदयैलततेलया अमर्षाद्यथा तत्रैव प्रेष्ठप्रिये तमिव प्रतिभाषमाणः कुसंतदर्थे
विनिवर्तितसर्वकामाः नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किंचित्संरम्भगद्गदगिरोब्रुवतानुरक्ताः हर्षाद्यथा तत्रैव ॥
हृष्यत्तनूः रुरोभावपरिक्लिन्नात्मलोचनः गिरा गद्गदयास्तौषीत्सत्त्वमालम्ब्य सात्वतः भीतेर्यथा त्वय्यपि
तं विनत वेणु मितिप्रमादी प्रतावामदीरितमदीर्णविवर्णभावः तूर्णं बभूव गुरु गद्गदरुद्धकण्ठः पद्मीमकुन्द
तदनेन महारितोऽसि ॥ अथ वेपथुः वित्रासामर्षहर्षाद्यैर्वेपथुर्गात्रलौल्यकृत् तत्र वित्रासेन यथा शंखचूड
मथिचूडविक्रमं प्रेक्ष्य विस्तृतभुजं जिहीर्षया राधिकेन्द्रतनयेति वादिनी कम्पसम्पदमधत्त राधिका अमर्षे
णयथा कृष्णाधिक्षेपजातेन व्याकुलो नकुलात्मजः चकम्पे द्रागमर्षेण भूकम्पे गिरिराडिव हर्षेण यथा ॥
विरुसासिकयं रुतारोपप्रभयेना पकम्पमाना सि वं वलमपसीदनन्तानिवारय व्रजपते स्तनयम् अथ वैवर्ण्यम्
विषादरोषभीत्यादेर्वैवर्ण्यं वर्णविक्रिया भावज्ञैरत्र मालिन्यकार्श्याद्याः परिकीर्तिताः तत्र विषादाद्यथा श्वेतीकृ

ताखिलजनंविरहेणात्तवाधुनागोकुलंकंसदेवर्षेःश्वेतद्वीपभ्रमंदधे रोषाद्यथा कंसशत्रुमभियुंजतःपुरोवीक्ष्य
कंसस्यहजानदायुधान् श्रीबलस्यसविपक्षपक्ष्मतःश्रोणरिंदुनिभमाननंबभौ भीतेर्यथा रक्षितेव्रजकुलेव
कारिणापर्वतंवरमदस्यलीलयाकालिमावलरिपोर्मुखेभवद्विवान्मनसिभीतिमन्वितानाम् विषादेयथेतिमा
प्रोक्तोधौसखंकालिमाकचित् रोषेत्तरक्तमाभीत्योःकालिमाक्वापिशुक्लिमा रक्तिमालक्ष्यतेव्यक्तोहर्षादिकेपिक्व
चित् अत्रसात्विकत्वेननैवास्योदाहृतिःकृता अथास्रु हर्षरोषविषादाद्यैरश्रुनेत्रेजलोद्गमः हर्षजेश्रुणिवी
शीतत्वमोस्यरोषादिसंभवे सर्वत्रनयनक्षोभरागसंमार्जनादयः तत्रहर्षेणयथा गोविंदप्रेक्षणाक्षेपिवाष्पपूरा
भिवर्षिणम् उच्चैरनिंददानंदमरविंदविलोचना रोषेणयथा हरिवंशे तस्याःसुस्रावनेत्राभ्यांवारिप्रणयकोप
जम् कुशेशयपलाशाभ्यामवश्यायजलंयथा यथावा भीमस्यवैरीशवधंविधित्सोरेजेस्रविस्त्राविरुषोपरक्त
म् उपन्मुखंवाविकणवकीर्णसांध्यातिशायस्तमिवेंदुविंबम् विषादेनयथादशमे पदास्वजातेननवारुणाश्रि
याध्वंलिखन्त्यश्रुभिरंजनासितैः श्रासिंचतीकुंकुमरूषितौस्तनौनतस्थावधोमुख्यतिदुःखरुद्धवाक् अथप्रलयः
प्रलयःसुखदुःखाभ्यांचेष्टाज्ञाननिराकृतिः तत्रानुभावाःकथितामहीनिपतनादयः तत्रसुखेनयथा मिलितं
हरिमालोक्यलतापुंजादतर्कितम् ज्ञाप्निर्मनमनारेजेनिश्चलांगीव्रजांगना दुःखेनयथादशमे अन्याश्चतदनुध्या

ॐ
१९
39

ननिवृत्ताशेषवृत्तयः नाभिजानन्तिमंलोकमात्मलोकंगताइव सर्वेपिसत्वमूलत्वाद्भावायद्यपिसात्विकाः तथा
प्यमीषांसत्वैकमूलत्वात्सात्विकप्रथा सत्वस्यतारतम्यात्प्राणतनुक्षोभतारतम्यंस्यात् ततएवतारतम्यंसर्वेषांसा
त्विकानांस्यात् धूमायितास्तेज्वलितादीप्ताउद्दीप्तसंज्ञिताः वृद्धिंयथोत्तरंयान्तःसात्विकास्स्युश्चतुर्विधाः साभू
रिकालव्यापित्वंवह्वङ्गव्यापितापिच स्वरूपेणतथोत्कर्षइतिवृद्धिस्त्रिधाभवेत् तत्रनेत्राम्बुवैस्वर्यवर्जिनामेवयु
ज्यते वह्वङ्गव्यापितामीषांतयोःक्वापिविस्पष्टता तत्राश्रूणांदृगौच्छूनत्वकारित्वमवदातता तथातारातिवैचित्री
वैलक्षण्यविधायिता वैस्वर्यस्यतुभिन्नत्वंकौण्ठ्यव्याकुलतादयः भिन्नत्वंस्यानविभ्रंशः कौण्ठ्यंस्यात्मन्द्रकंठता व्याकु
लत्वंतुनानोच्चनीचाद्गद्गदविलग्नता प्रायोधूमायितापवनूनाक्लिष्टान्निसात्विकाः स्निग्धास्तुप्रायशःसर्वेचतुर्धै
वभवन्त्यमी महोत्सवादिवृत्तेषुसह्रीशीताउवादिषु ज्वलन्त्युल्लासिनःक्वापितेरूढाधिकस्यचित् सर्वानंद
मसत्कारहेतुर्भावोवरोरतिः पतेहितद्विनाभावान्नचमत्कारिताश्रयाः तत्रधूमायिताः एकद्वितीयाअमीभावाअ
पवासद्वितीयकाः ईषद्व्यक्ताअपह्नोतुंशक्याधूमायितामताः यथा आकर्णयन्नघहरामघवैरिकीर्तिंपक्ष्माग्र
मिश्राविरलाश्रुरभूत्तवयोधाः यष्ठादरोच्छ्रसितलोमकपोलमीषत्प्रस्विन्ननासिकमवारुमुखारविंदम् अथज्वलि
ताः तेद्वौत्रयोवायुगपद्यान्तःसुप्रकटांदशाम् शक्याःकृच्छ्रेणनिह्नोतुंज्वलिताइतिकीर्तिताः यथा नरतत्रजगमा

धा

दातं प्रभवतिकरः पंकजरलोहयोसाद्वेपिंकेनपरिचिन्ततः सत्वरक्षातिः त्वमाहूतस्तथोपदमपिनगंतंतवस
विवनाहंश्रीदानेपरिसरमवाप्नेश्रवणयोः यथावा निरुद्धंवाष्पांभःकथमपिमयागद्गदगिरोक्षियासपोपूढः
सखिविघटितोवेपथुरपि गिरिद्रोणपांवेणोधनतिनिपुणैरिंगितनयेनयाप्पूहंचक्रेममममनसिरागःपरिजनैः
अथदीप्ताः धैर्यध्वंसिवचनशंक्यासि पंचवाष्पुगपद्गताः संवरीतुमशक्यास्तेदीप्तादधीरैरुदाहृताः यथा नशक्तिमु
पवीणनेचिरमदत्तकम्पाकुलोनगद्गद निरुद्धवाक्यभुवभूजपद्माकने तमोजननिनवीक्षणोविगलदश्रुपूरः पुरो
मधुद्विषिपरिस्फुरत्ववशामूर्तिरासीन्मुनिः किमुन्मीलत्स्वेदजन्मनरजोगंजस्मिमुथासरोमांचेकम्पोहिममति
लमाक्रोशासिक्ततः किम्रूरुस्तंभेवावनविहरणोद्दामसखितेनिरावाधाराधेवदतिमदनाधिस्वरभिन्ना अथो
द्दीप्ताः एकदाव्यक्तिमापन्नाः पंचषाः सर्वएववा आरूढाः परमोत्कर्षं मद्दीप्ताइतिशाद्विताः यथा अथास्त्रियाति
वेपतेपुलकिभिर्निस्पंदतामंगकैर्धत्तेकाकुभिराकुलंविलपतिग्लायत्यनल्पोष्मभिः तिसृत्संद्युभिरंवकैस्त
वकितैः पीतांबरोद्दामरसंयस्ताहृदिरूढणमत्यातिमुकुन्दगोष्ठीपिवासोजनः उद्दीप्ताएवसूद्दीप्तामहाभावेभवन्त्य
मी सर्वएवपरांकोटिंसात्विकायत्रविभ्राति किंच अथात्रसात्विकाभासाविलिख्यन्तेचतुर्विधाः रत्याभासभवा
स्तेनसत्वाभासभवास्तथा निःसत्वाश्चप्रतीपाश्चयथापूर्वमभीवराः तत्राद्याः मुमुक्षुप्रमुखेश्वाधारत्याभा

ॐ
80
40

मात्सर्येदितात् यथा वाराणसीनिवासीकश्चिदयंव्यवहारेस्वरितम् यतिगोष्ठ्यामस्तुलकः सिंचतिगंडद्वयी
मस्रैः अथसत्वाभासभावाः मदविस्मयादेराभासः श्रोतंजात्याश्चयेहृदि सत्वाभासइतिप्रोक्तः सत्वाभासभव॥
स्तुतः यथा जरन्मीमांसकस्यापिस्मरणतः कलसविभ्रमम् हृष्टापमानमनसोवभूवोत्पुलकंवपुः यथावा मञ्ज
न्दवरितामृतप्रसरवर्षणात्तेमयाकथंकथनवावरीमधुरिमागुरोर्वर्ण्यताम् महूर्तमतदर्थिनोविषयिणोपिय
स्याननान्निशम्यविजयंप्रभोर्दधतिवाष्पधारामभी अथसैनिस्सत्वा निसर्गपिच्छिलस्वान्तेनदभ्यासपरेपिचसत्वाभा
संविनापिस्युः काप्यस्तुपुलकादयः यथा निशमयतोहरि रितंनाकेस्यविद्रवानयोस्सहृदिभावाः अनाभ
निवेशाज्जाताः कथमस्त्ववदस्त्वमश्रान्तम् प्रकृत्याशिथिलंयेषांमनः पिच्छिलमेववा तेष्वेवसात्विकाभासः
प्रायः संसारिजायते अथप्रतीपाः हितादन्यत्रकलसस्यप्रतीपाः कुज्याद्भिः तत्रकोपोयथा हरिवेशो त
स्यप्रस्फुरितोष्ठस्यरक्ताधरतटस्यचवक्त्रंकंसस्यरोषेणरक्तसूर्यायतेतदा भयेनयथा म्लानाननः कलसमवे॥
त्यरंगेसिद्धदेमल्लस्तत्यभालसूक्ति मक्तिश्रियांसहस्रपरोमिलंत्यामत्पादरादर्घमिवोजहार यथावा प्रवाच्य
माणेपुरतः पुराणेनिशम्यकंसस्यभयातिरेकम् परिप्लवांतः करणः समंतात्काश्चित्परिम्लानमुखस्तदासीत्
नास्त्यर्थः सात्विकाभासकथनेकोपियद्यपि सात्विकानांविवेकायदिङ्मयापिप्रदर्शिता इतिदक्षिणाविभागेसा

त्रिकालहरी अथव्यभिचारिणः अथोच्यन्ते त्रयस्त्रिंशद्भावायेव्यभिचारिणः विशेषेणाभिमुख्येनचरंतिस्थायिनंप्र
ति वागंगसत्वसूच्यायेत्तेयास्तेव्यभिचारिणः संचारयंतिभावस्यगतिंसंचारिणोपिते उन्मज्जंतिनिमज्जंतिस्था
यिन्यमृतवारिधौ ऊर्मिवद्वर्धयन्त्येनंयांतितद्रूपतांचते निर्वेदो १ थविषादो २ दैन्यं ३ ग्लानि ४ श्रमौच ५ मद ६
गर्वौ ७ शंका ८ त्रासः ९ वेगः १० उन्मादा ११ पस्मृती १२ तथाव्याधिः १३ मोहो १४ मृतिः १५ आलस्य १६ जा
ड्यं १७ व्रीडावहित्थाच स्मृति २० अथवितर्कः २१ चिन्ता २२ मतिः २३ धृतयो २४ हर्ष २५ उत्सुकत्वं २६ औग्र्या २७
मर्षौ २८ सूयाः २९ चापल्यं ३० निद्राच ३१ सुप्तिः ३२ बोधः ३३ इतीमेभावाव्यभिचारिणःसमाख्याताः ॥
तत्रनिर्वेदः महार्तिविप्रयोगेर्ष्यासद्विवेकादिकल्पितम् स्वावमाननमेवात्रनिर्वेदइतिकथ्यते अत्रचिंताश्रु
वैवर्ण्यदैन्यनिःश्वसितादयः तत्रमहार्त्याययथा हंतदेवहतकैःकिममीभिःपालितैर्विफलपुण्यपतलैर्नः प
हिकालियह्रदेविषवह्निनास्वंझटुंभिनिहतान्जुहुवाम विप्रयोगेणयथा असंगमान्माधवमापुरीणामपुष्यिते
नीरसतांप्रयाते वृंदावनेशीवतिहाधनोसौप्राणान्पुण्यःस्ववलोद्विरेफः ईर्ष्यायायथावादानकेलिकौतुमयाम् भवन्त्र
माधवजल्पमस्तुएवतोःश्रवणयोरलमश्रवणिर्मम तामवलोकयतोरविलोकनिस्सावविलोचनयोश्चकिला
नयोः ईर्ष्यायायथाहरिवंशे सत्यादेवीवाक्यम् स्तोतव्यायरितावन्नानारदेनतवाग्रतः दुर्भगोयंजनस्तत्रकिमर्थं

गें ४१

मन्तुषाहितः सद्विवेकेन यथा दशमे ममैष कालजनितनिफलो गतो राज्यश्रियोऽन्वङ्गमदस्य भूपतेः मर्त्यात्मबुद्धेः
सुतदारकोशभृत्यसज्जमानस्य दुरंतचिंतया अमंगलमपि प्रोच्यतिर्वेदं प्रथमं मुनिः मेने संख्यायिनं शांत इति जल्प
न्ति केचन अथ विषादः इष्टानवाप्तिप्रारब्धकार्यासिद्धिविपत्तितः अपराधादितोपि स्यादनुतापो विषण्णताम्
अत्रोपायसहायानुसंधिश्चिन्ताश्च रोदनम् विलापश्वाससैवर्ण्यमुखदोषादयोपि च तत्रेष्टानवाप्तितो यथा जरां या
ताम् मूर्तिं मम विवशतां वागपि गता मनो हन्निश्चेयं स्मृतिविधुरितापद्धतिमगात् अयं धंसिन्नूरे भवतु भवदालोकनशा
षी मया कृतघ्नात्मानभजन न कृ वेरण्यवसरः प्रारब्धकार्यासिद्धेर्यथा स्वप्ने मया घटुसूमानि किलाहृतानि यत्नेन तैर्वि
चितावनमालिका चयावन्मकुन्द हृदि कृंत निधीयते सा कुतानावदेव तरसा विरराम निद्रा विपत्तेर्यथा कथमनाथ
पुरे मयका स्थितः कथमसौ न निगृह्य घटकृश्चतः अन्तमकोवत दंतिविधुंतुदो विधुरितं विधुमत्र वियत्स्थितं अपराधाद्य
था दशमे ॥ यश्चेपेशामेनार्यमनं न आधेय परात्मनि तव्यपि मायिमायिनि मायां वितन्वेत्यजितु मात्मवैभव ......
मिवार्चिरग्नौ यथा वा समन्तकमकृंहृत्वा गतो घोरास्य मन्तकम् करवै तरणीं वा विष्णो वैतरणीमनु ॥ अथ
दैन्यम् दुःखत्रासापराधाद्यैरनौर्जित्यं तु दीनता वाढ्हृन्मांद्यमालिन्यचिंतांगजडिमादिकृत् तत्र दुःखेन यथा
दशमे विरमि कृष्ण जिनांतस्तप्यमानोऽनुतापैरवितृषषड्मित्रोलब्धशांतिकथंचित् शरणद समुपेतस्त्वत्पदाब्जंप ।

दे

रात्मन्नभयमृतमशोकं पादिमापन्नमीशा त्रासेनयथा त्रपमे श्यभिद्रवति मामीशश्रवस्त्रायसः प्रभो कामंदरु
त्तमां नाथ मामेगर्भो निपत्यताम् अपराधेनयथा दृशमे अतः त्वमस्वाच्युतमेरजोभवोत्यजाननस्त्वेहयगीशामा
तिनः अज्ञावलेपांधनमोंधवल्लषपकोत्तकम्योमयिनाथवानिति आयशाहेनलज्जयापि यथा तवैव मानयंभोः
कथास्त्वांनंदगोपस्वतंप्रियम् जानीमोंगव्रजस्त्राज्ञंदेहि वांसांसि वेपिताः अथग्लानि गेजस्तोमात्मकंदेहेव
लगुप्तिकृदसत्व त्वयाक्रमादित्यादैः ग्लानिर्निपुणानामता कंपांगजाड्यवैवर्ण्यकार्श्यपदृग्भ्रमणाधिकृत् तत्र
श्रमेणयथा आपूर्णान्मणिवलयोज्वलप्रकोष्ठागोष्ठान्नन्मधुरिपुकीर्तिंनंतितोष्टी लोलात्त्वीदधिकलशंविलोल
यन्तीकृत्स्नायत्क्रमभरनिस्पन्दावभूव यथावा गुम्फितुंनिरुपमांवनस्त्रजंचारु पुष्पपटलंविचिन्वती दुर्गमेकृमन
रातिदुर्वलाकाननेक्षणमभून्मृगेक्षणा आधिनायथा सारसध्वनिकरेणविरहोनालीणाजीवनतयोत्पलहृंसामाथ
वाधविरहेणतवांवाशुष्यतिस्मसरसीमृदिनेव रत्यायथारससथाकारे प्रतिश्रयत्नेनरतान्तरान्तौहासेनतल्पाद
वरोपितासा आलंब्यनस्यैवकरंकरेणज्योत्स्नाकृतानंदमलिंदमाप अथश्रमः अधत्वनृत्यरतायुत्थः खेदः श्रम
इतीर्यते निद्रास्वेदांगसंमर्दजृंभश्वासादिभागसौ तत्राध्वनोयथा कृतागसंपुत्रमनुव्रजन्ती व्रजाजिरात्तवंजरा
नरात्तीपरिस्खलत्कंकतलवंधनेयंवभूवघर्मांबुकरंगितांगी नृत्याद्यथा विलोयोन्नत्तालितरुसंरंगरणारंसंगीतोन्म

ॐ
५२

त्वरस्वैहितः सुहृद्भिः अंविघहिरवितनंदसूनुपर्वाङ्कवीणास्तदभ्रवितांडवानिथामः रताघयादशमे तासांरतिवि
कारेणास्मान्तानांवदनानिसः श्रामृतनकरुणाप्रेमणाशातामेनांगपाणिना अथमदः विवेकहरउल्लासोमदःसहि
विधोमत्तः मधुपानभवोनंगविक्रियाभवजोपिच गत्यंगवाणीस्खलनदृक्घूर्णास्मितादिकृत् तत्रपानजोभा
वः यथाललितमाधवे विलोक्कानविलोलिरेन्द्रपपिपीडिकाःपीडिताः पिनाष्मिनगदंडकंननकरिज्ञडंध्यासयति
शचीरहरुक् गौरहसिकिंतमित्यन्नदन्नदेतिमदडंवरस्खलिहृदमग्रेहली यथावाधावाम् भमभ्रमतिमेदिनी
ललंबतेचन्द्रमाः कृतकृष्णदददंडुतंहहहसतिकिंहसयाः शिशीधुरमममंचमेपपपपानपात्रस्थितं मरुसव
लितमालपन्हलधरः श्रियंवःक्रियात् उत्तमस्तुमदाच्छेतेमध्योहसतिगायति कनिष्टःक्रोशतिस्वैरंपरुषंव
क्रियोपिति मदोपित्रिविधःप्रोक्तस्तरुणादिप्रभेदतः अत्रनाभुपयोगित्वाद्विस्तारिनाहिवर्णितः अनंगविक्रिया
भवजोयथा वनपतिसुतमग्रेप्रेक्ष्यभ्रूशीभवद्भुभ्रमतिहसतिरोदित्यासमंतर्ददातिप्रलपतिमुहुरालीवर्दतेपश्य
हंदेनवमदनमदांधाहन्तगांधर्विकेयम् अथगर्वः सौभाग्यरूपतारुण्यगुणसर्वोत्तमाश्रयैः इष्टलाभादिनाचान्ये
लनंगर्वईर्यते तत्रसोल्लुंठवचनंलीलानुत्तरदायिता स्वांगेक्षानिह्नवोत्यस्यवचनाश्रवणादयः तत्रसौभाग्येन
यथाविल्वमंगले हस्तमाक्षिप्ययातोसि बलात्कृष्ण किमद्भुतम् हृदयाद्यदिनिर्यासिपौरुषंगणयामि ते रूपेण

ज

वनाभं यथा यस्याः स्वभावमधुरां परिषेव्य मूर्तिं धन्या बभूव नितरामपि यौवनश्रीः सेयं त्वयि व्रजवधूः स्वतमभ्यकामस्ते
ह्येकान्तमावरत्त्वत्कलकण्ठमस्त्वीमे गुणेन यथा गुम्फं त्वगोप्याः कुसुमैः सुगन्धिभिर्दामानि कामं धृ
तरामणीयकैः निधास्यते किंनु सन्नृत्यसमग्रतः ह्यलोमदीया विस्मितः स्वजनम् सर्वोत्तमाश्र
येन यथा श्रीदशमे न पानन्ते माधवतावकाः क्वचिद्भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदः त्वयाभि
गुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो इष्टलाभेन यथा वृन्दावनेन्द्र भवतः पर
मं प्रसादमासाद्य नन्दितैर्मतिमद्भिरुद्धतोस्मि ग्रामंसतनेमनिमनोरथवृत्तिमग्रपावैकुण्ठनाथक
ह्यणामपि नाद्य चेतः अपघातिका स्वीयचौर्यापराधादेः परक्रीयादिनस्वयथा स्वानिष्टोत्प्रेक्षणं यत्तु
साशङ्केत्यभिधीयते अत्रास्यशोभा वैवर्ण्यादिकेश्रद्धालीनतादयः नवचौर्ययथा सतनोः केलिंब
कादंबकेहर्तुं नन्दमम्भोरुहस्सम्भवलता तिरोभविष्यं हरितस्थलेतगोरक्षाभिरगोहरितस्समी
तने यथावा स्मरतंके हर्तव स्नेन मर्थनिह्नत्यहृर्य यद्दृहे प्रयातः अत्र वयमद्यापि न देवकर्मश्यामी
णोविन्ने मम निर्भिन्नत्ति अपराधाद्यथा न दव धिमलिनोऽस्मि नन्दगोऽहं यदवधिहृष्टिमचौकरस्या
वीस्य कृष्णेहितमभिहितमभिनः प्रपद्यकत्स्वप्रियमविश्राकमलं कुरु हे त्वमैन्द्री परक्रीयेणयथा

ॐ
४३
43

पद्मावल्याम् प्रथयतिनतयाममतमुद्धेःसहचरिवल्लवंदविप्रयोगः कटुभिरस्मरमंडलैःपतीतेदनुजपतेर्नगरे
ययास्मवासः शंकातुप्रवरस्त्रीणांभीरुत्वाद्वयकाङ्क्षवेत् अथत्रासः त्रासःको हृदितडिद्घोरसत्वोग्रनिःस्वनैः पार्श्व
स्थालंबरोमांचकम्पस्तंभभ्रमादिकृत् तत्रतडितायकथाकांनिथितयामत्यस्तडितानतिनेत्रणः रक्तकुसेमितिकुको
पाकोपिगोपीस्तनंधयः घोरसत्वेनयथा अद्धरमासेउषिवल्लवांगनास्वपुंगवीक्षत्यसुरारिपुंगवे हासभ्रमेणाम्बु
त''' हंगिकातमालमालिंगयवभूवनिश्चला उग्रनिःस्वनेनयथा धावर्णपकर्णापदवीविपदंयशोदाविस्फूर्जितंमिमि
मिश्रकटंहकाणाम् यामात्रिकामवततरावततरेस्वपुत्रमानेत्रवतरवरंविरमाचचार गात्रोत्कंपीमनःकंपःसहसात्रास
उच्यते पूर्वापरविचारोत्थंभयंत्रासात्स्थगभवेत् अथवेगः चित्तस्यसंभ्रमोयःस्यादावेगोयंसचाहृत्याप्रियाप्रियमदत
वोत्पातवाह्निरुजादितः प्रियोत्केपुलकःसांत्वंचापल्याभ्युद्गमादयः अप्रियोत्केतुभूपातविक्रोशभ्रमणादयः ह
र्षजेधावनच्छत्रगात्रसंकोचनादिकृत् उत्पातेस्वस्ववैवर्ण्यविस्मयोत्कंपिताशयः गाजेपलायनोत्कंपत्रासहृष्टे
क्षणादयः अरिजेवर्मशस्त्रादिग्रहापसरणादिकृत् तत्रप्रियदर्शनजोयथा प्रेत्यहंदावनात्सुत्रमायांतंप्रश्नतस्तनी
संकुलापुलकैरासीदाकुलागोकुलेश्वरी प्रियदर्शनजोयथादशमे आत्ताच्युतमपायांतंनिःस्पंनदर्शनोत्सुकाःत
त्कथाति मनसोवभूवजातसंभ्रमः अप्रियदर्शनजोयथा किमिदंकिमिदंकिमेत घोरधनिचूर्णितालपंती

ति वनसिवीक्ष्य हस्तनायासनयं भ्राम्यतिसंभ्रमा ∵ ∵ निशापुंजंकुटतोस्मजांतेमलीनयोर्मध्यममूधनेत्रा श्रा
भीरवीक्ष्ली हृदिसंभ्रमेण विधाविधेयेन विदांचकार् भ्रमिजोयथा धीर्ध्वग्राजनितिः समस्तसुहृदालां
प्राणरक्षामणिं गव्यागोरवनास्समीक्ष्य निविडे निस्स्तमंनवेने वह्निशिखिंडशोणरवरंमुंचवल्लवेडध्वनिं
दीर्घाभिः स्वरदीर्घिकांखुलहरीमर्चिर्भिरावामति वातजोयथा पांसुप्रारब्धकेतारहृनटविकु
टोन्माधिशोटीर्यवीर्यभोगीभोहंडशाखाभुजन्तनिभुगनेनांऽवावार्यवर्यीम् वानजाने करीषंकष
नरशिखिरेशार्करेऽोंकरिलोनोणमश्रेक्ष्यपुंबं बृजपतिगृहिणीपश्यसंभ्रमीति वर्षजोयथा द
प्राप्रे श्रन्याशारणिवानेन पश्यवोनानवेपत्राः गोपागोप्यश्चशीतानोगोविंदशारणेयुः यथावा
समस्त दंतिपुंजमपिंडाः प्रतिदिशामिरुगोष्ठेहृष्टिधाराः पतन्ति अनतिघनाघवानोप्याकुलास्वंनवालः
स्फुटमसितदगारान्मास्मभूविर्थियासः उत्पातजोयथा क्षितिरतिविपुलाबलनमकस्मादुपरिहुरंतिचरुनतोर
मल्काः ममशिशुराक्रमूषितार्कपत्रीनवमटतीत्यमनाकिमङ्गजयात् गजजोयथा अपसरापसरावरयातुरुच
विरसंदरके पुरतः करीश्वरदिमवीक्ष्यणतस्तवनश्चलं हृदयमाविजते पुरयोषिताम् गजेनउष्टसज्जोनोप्यथा
दिरूपलक्ष्यते यथा चंडांशोस्तुरगान्मटाग्रनटनैराकृत्याविद्रावयन्दागांधंकरणः स्वरेंदसहशांगोष्ठोऽजैतैः पांसुभिः॥

शृं॰ म॰ र॰ मृ॰ ७४ ५५

अप्यासीदन्तमन्थुरः स्मरविधुरोर्वीथमवाक्यनिद्राविष्टेमृकरचनाप्रतिभनेव्यथ्रासिमातः कथम् विप्रजोयया लालि
तमाथवे स्थलस्तालभजोन्न तिगिरितठीयसाञ्चायदाधमः क्वायंबालतमालकंदलमृदुः कंदर्पकान्तः शिशुः ना
स्त्यन्यः सरुकारितापट्टारिरुशाणीनजानीमरुरूगोष्टे प्वारिकेद्रुगतपतपसांपाकस्तवोन्मीलति यथावात्रैव स
न्निः सन्नीरथश्शरुजंजरः जंजरोमेतॄणस्तॄणोधनस्तनधनभौः क्षपाणीक्षपाणीकाभीः काभीरयररुमरुंसात्वरधंतर
धंशन्तः पुत्रीवतक्षतरुताकामिनावल्लवेन आवेगाभासएवायंपराश्रयतयापिचेतन्नायकोत्कर्षबोधायतथाप्यत्र
निदर्शितः अथोन्मादः उन्मादोहृद्भ्रमः प्रौढानंदापहिरकादिजः अत्राहरुसोनटनंसंगीतंव्यर्थचेष्टितम् प्रला
पथावनाक्रोशविपरीतक्रियादयः तत्रप्रौढानंदायथाबिल्वमंगले गाथाप्रनातजगदरमुतदन्नदृष्टिमेयानकंनिद
धतीदधिविक्रपात्रेयस्यास्तनस्तवकचंचललोचनालिर्देवोपिकदृहृदयोथवलंददोरु आपदोयथा पक्ष्मनपिक्षतां
ज्ञालितमतिमांत्रिकश्त्यलंतन्नूनपिचिकित्सकाइतिविशेषयंपश्यति कदंभजराभैरवंहरिहरि विष्टदरोव्रजेद
म
गटरुणीमरूध्रमममयीमवस्थांगता विरहायथादशमे गायंत्युच्चैररममेवसंरुताविविक्तुतन्मत्तकयदनाहनम्
पश्रकुराकाशवदंतरंवहिर्भूतेषुसन्नेपुरुषंवनस्पतीन् उन्मादः प्रयप्रुक्तोयंव्याधिषन्तर्भवन्नपि यत्नत्रविप्रलंभा
दौवैचिक्रंजरुनेपरं अपिचूदेमदाभावेमोहनतमपागते अवस्यांतरमात्रोसौदिव्योन्मादइतीर्यते अथापस्मारः॥

दुःखोत्थोयथात्वेवंशम्याद्युद्भूतास्विन्नविप्लवः अपस्मारोग्रपतनंधावनास्फोटनभ्रमाः कंपःफेनस्रुतिर्बाहूत्क्षेपविक्रो
शनादयः यथा फेनायतेप्रतिपदंभ्रमतेभजोर्मिमाघूर्णतेलुठति जतिलीयतेचशश्वत्वातवातविरहेचिरमंबुराशि
वेलेवहासितिलकेव्रजराजरात्री व्रजराजरात्री यथावा आताडितरुतंत्वयायदुकुलेन्द्रसाध्वकंसासुरं दैत्यस्तस्य
स्वहतमःपरिणतिंचोरंगतःकामपि लालाफेनकदंबचुंबितमुखप्रान्तस्तरंगाकुलोघूर्णन्नर्णवसीम्नि मंडलतया
भ्राम्यन्नविश्राम्यति उन्मादवदिहव्याधिविशेषोप्ययंवर्णितः पराभयानकाभासेयंकरोतिचमत्कृतिम् अथव्याधिः
दोषोदकेवियोगाद्यैःव्याधयोयेज्वरादयः इहतत्प्रभवोभावोव्याधिरित्यभिधीयते अत्रस्तंभश्लथांगत्वश्वासोत्तापः
क्लमादयः यथा नवचिरविरहेणप्राप्यपीडामिदानींदधदुदजडिमानिध्मापितान्यंगकानि श्वसितपवनवाटीच
हितव्राणवाटंलुठतिधरणिपृष्ठेगोष्ठवाटीकुटुंबम् अथमोहः मोहोहृन्मूढताहर्षाद्विश्लेषाद्भयतस्तथा विषा
दादेश्चतत्रसाहेतुस्यपतनंभवि शून्येन्द्रियत्वंभ्रमणंतथानिश्चेष्टनादयः तत्रहर्षाद्यथादृशामे इतिस्मदृष्टःस
ववाधरायणिस्तत्स्मरितानंतहृत्ताविलेन्द्रियः कृष्णात्मनलंब्ध्वबहिर्दृशिःशनैःप्रत्याहृतंभागवतोत्तमोत्तमम्
यथावा निरुच्छ्वसितरीतयोविगलिताक्षिपक्ष्मश्रियःक्रियानिरीहनिखिलेन्द्रियाःप्रतिनिवृत्तचित्तत्रयः अवेद्यगुरु
मंडलेरुचिरपुंडरीकेक्षणंव्रजांगनहृदशोभजन्कनकमालभंनीश्रियम् विश्लेषाद्यथाहंसहते कदाचिन्नवेदायि

ॐ
भ॰र
५५
45

विघटयितुमन्तर्गतमसौ सत्कालीभिर्लेभे तरलितमनायाम्भुनतटी विवादस्यास्थितं परिचितजटीरावकलनादव
स्यात स्तारस्फुटमथ सघुन्नेः श्रियसावी भयाद्यथा मकरंदमाविष्कृतविघ्नरूपं निरूपयन्वानरवर्यकेतुः करारविंदा
घुरतः स्वलक्ष्मणं गांडिवं खंडितधीविवेद विषादयथा रसाभे हसंमयवकाग्रसंदष्टाग्रामादयोर्वकाः वभ्रूविरं
द्रियाणीच विनाशाणां विचेतसः अस्यान्याज्ञान्मापयन्नी स्यात्सर्वैर्वैवमूढता हसेस्फूर्तिविशेषस्तु नकदाप्यत्रली
यते अथ मृति विषादव्याधिसंत्रासं संप्रहारक्लमादिभिः प्राणत्यागो मृतिस्तस्यामव्यक्तान्तरभाषणं विवर्णगात्र
ताश्वासमांद्यहिक्कादयः क्रियाः यथा अनुल्लासश्वासामुरुरसरलोज्ञानितहृशो विहृ एवं तः कायेकिमपिनव
वैवर्ण्यमभितः स्फुरेन्नीमाव्यक्तीकृतमलघुहिक्कालहरिभिः प्रजल्पंतः प्राणान्जडतिमगुरायांस्वहतिनः
यथा वा विरमदलघुकंठोद्घोषघूत्कारचक्रात्तणाविघटिततालव्यहृष्टिस्वघोनदीप्तिः स्फुरामिस्फिरनिपीडप्रा
णगाढांधकारात्तयमगमदकस्मात्स्तनाकालरात्रिः प्रायोत्रमरणात्पूर्वाविनुहृत्तिर्मृतिर्मता मृतिरत्रानु
भावः स्यादितिकेनचिदुच्यते किंतुनायकवीर्यार्थं शत्रोर्मरणमुच्यते अथालस्यं सामर्थ्यस्यापि सद्भावे क्रिया
नुन्मुखता हियात्तृप्तिश्रमादिसंभूता तदालस्यमुदीर्यते अत्रांगभंगो जृंभा च क्रियाद्वेषोक्षिमर्दनं शय्यासनैकाग्र
यतातंद्रीनिद्रादयोपि च तत्रतृप्तेर्यथा विप्राणां नस्तथा तृप्तिरासीद्गोवर्धनोत्सवे ना शीवादौपि गोपीं द्रयथा स्या

त्वमभविस्मृता श्रमाययथा स्पृष्टनिःसरुततनुःस्ववलोभूत्वीतयेममविधायनिगूढंमोदयन्तमभितानिजमंगं
नारुवायसरुसाह्वयतामम् अथजाड्यम् जाड्यमप्रतिपत्तिस्यादिष्टानिष्टश्रुतीक्षणैः विरहापेक्षतन्मोहात्म
वीवस्थापरापिच अत्रानिमिषतांतूष्णींभावविस्मरणादयः तत्रेष्टश्रुत्यायथादशमे गावश्चकलनितत्तवेणगी
तपीयूषमुत्तंभितकर्णपुटैः पिबंत्यःशावाःस्नुतस्तनपयःकवलाःस्मतस्थुर्गोविंदमात्मनिदृशाश्रुकलाःस्पृ
शंत्यः अनिष्टश्रुत्यायथा आकलय्यपरिवर्तितगोत्रांकेशवस्यगिरमर्पितशल्यांविद्धधीरधिकानिर्निमिषास्तील
क्ष्मणान्तरणमवतन्ननूसीमम् इष्टेक्षणेनयथात्रैव गोविंदंगरुमानीयदेवदेवेशमाहृतः स्वजायांनाविदत्कृत्यंप्र
मोदापहृतोनृपः अनिष्टेक्षणेनयथातत्रैव यावदालक्ष्यनेकेतुर्यावदेणरथस्यच अनर्घ्यस्यापितान्मानोले
ख्यानीवोपलक्षिताः विरहेणयथा मकरंदविरहेणानेविधुरिताःसत्वायश्चिरादलेकृतिभिरुज्झिताभवितिवि
ष्पतत्रास्थिताः सबलत्मलिनवाससैःशवलत्नलगात्रश्रियःस्फुरंतिवल्गुदेव द्विजगरुरुस्थराचीश्व अथव्री
डा नवीनसंगमाकार्यत्स्तवावस्त्रादिनाकृता अदृष्टताभवेद्व्रीडातत्रमौनंविचिंतनम् अथयथंदनभूलेखोत्तथाधि
मुखनादयः तत्रनवीनसंगमेनयथा गोविंदेस्वयमकरोत्स्वभोजनेत्रप्रेमांधावरवपुरर्पणंसाविवते कार्पण्येनकुरु
दरावलोकदानेविक्रीतेकारिणाकिमंकुशोविवादः अकार्येणयथा त्वमवागिरुमाशितःकृयावदनंचत्रपयाशवीप

भ॰ र॰
मं॰
४६
46

तेनायंकल्पतरुंनवेछ्कचीकथमग्रेमत्त्वमीद्दयायिषसे स्तवेनयथा भूरिसाङ्गुण्यभारेणास्तूयमानस्यसौरिणाउ
द्धवस्यव्यरोविघ्नतस्त्रीभूतंतदाशिरः अवत्तयायथासत्यभामावाक्यंहरिवंशे वसंतकुसुमैश्चित्रंसदारैवतकं
प्रियाभूत्वप्रियाभूताकथंद्रक्ष्यामितंपुनः अथावहित्था अवहित्थाकारगुप्तिर्भवेद्भावेनकेनचित् अत्रांगादेःपराङ्मु
खस्यानस्यपरि नम अन्यत्रेवाहृयाचेष्टावाग्भंगीत्यादयःक्रियाः तथाचोक्तं अनुभावपिधानार्थोवहित्थंभावउ
च्यते तत्रजैत्रेणयथादशमे संभाजयित्वातमनंगदीपनंसहासलीलेक्षणविभ्रमभ्रुवासंस्पर्शनेनांककृतांघ्रिह
स्तयोःसंस्तुत्यईषत्कुपिताबभाषिरे दाक्षिण्येनयथा सत्राजितेसदनसीमनिपारिजातेनीतेप्रणीतमहसामधुसू
दनेन द्राघीयसीमपिविदर्भभुवस्तदेर्ष्यांसौशील्यतःकिलनकोपिविदांबभूव ह्रियायथाप्रथमे तमात्मजैर्दृष्टि
भिरंतरात्मनादुरंतभावाःपरिरेभिरेपतिम् निरुद्धमप्यास्रवदंबुनेत्रयोर्विलज्जतीनांभृगुवर्यवैक्लवात् जैह्म्यात्
भ्यांयथा काहंखस्यातितंगोष्ठभंजंगंकालपालिका इतियत्रस्मृतीम्नूर्तिभीन्यारोमांचिताममम सौजन्येनयथा गूढा
गांभीर्यमंपङ्किमनोगह्वरगर्भगाढ्रोदाप्यसपतिकलेङ्गविंनकोपेरभूत् गौरवेणयथा गोविंदेस्वबलस्त्रवेःस
मंसहृद्भिःस्मेरास्यैःस्फुटमिहनर्मनिर्मिमाणेघ्रानत्रीडितवदनःप्रमोदमग्नोयत्नेनास्मितमिहसंववारपत्री॥
हेतुःकश्चिद्भवेत्कश्चिद्गोप्यःकश्चगोपनः इतिभावत्रयस्यात्रविनियोगःसमीक्ष्यते हेतुत्वंगोपनत्वंचगोप्यत्वंचात्रसं

संभवेत् प्रायेणसर्वभावानामेकशोनेकशोपिच अथस्मृतिः यास्यात्पूर्वानुभूतार्थप्रतीतिःसदृशेक्षयादृढा
भ्यासादिनावापिस्मृतिःसापरिकीर्तिता भवेदत्रशिरःकम्पोभ्रूविक्षेपादयोपिच तत्रसदृशेक्षयायथा वि
लोक्यनलदंश्याममंभोरुहविलोचना स्मारंस्मारंमुकुंदत्वांस्मारंविक्रममन्वभूत् दृढाभ्यासेनयथा प्र
णिधानविधिमिदानीमकुर्वतोपिप्रमादतोहृदिमे हरिपदपंकजयुगलंकादाचित्कंविस्फुरति अथवि
तर्कः विमर्शात्संशयादेश्चवितर्कस्तूपजायते एषभ्रूक्षेपणशिरोंगुलिसंचालनादिकृत् तत्रविमर्शाद्यथा
विदग्धमाधवे नजानीषेमूर्ध्नःच्युतमपिशिखंडंयदखिलं नकंठेयन्माल्यंकलयसिपुरस्तात्कृतमपि उन्नीतं
वृंदावनकुहरलीलाकलभहे स्फुटंराधानेत्रभ्रमरवरवीर्योन्नतिरियम् संशयाद्यथा असौकिंतापिंछोनहि
यदमलश्रीविहगतिः पयोदःकिंवायंनयदिहनिरंकोहिमकरः जगन्मोहारंभोद्धुरमधुरवंशीध्वनिरतोध्रु
वंमूर्धन्यद्विधुमुणीमुकुंदोविहरति विनिर्णय वायंतर्कःस्यात्चिरेपरे अथचिंता ध्यानंचिंताभवेन्निष्टानाप्ति
निष्टाप्तिनिर्मितम् श्वासाधोमुखभूलेखवैवर्ण्यानिद्रताइह विलापोत्तापकृशताबाष्पदैन्यादयोपिच तत्रे
ष्टानाप्त्यायथारासे कृत्वामुखान्यवमुचःश्वसनेनशुष्यद्बिंबाधराणिचरणेनभुवंलिखंत्यः अस्रैरुपात्त
कुचकुंकुमाणितस्थुर्मृजंत्यउरुदुःखभराःस्मतूष्णीम् अथवा अरातिभिरतिक्रम्यतामात्रदोषमदोषधीःकथम

भ॰र॰
मं॰
४७
47

पिविशदव्यासीनप्रचाणामचांतकविधुवितमत्वीहूर्णात्यंतः प्रसह्रस्त्वविनतयाकिमः हृहगदहंकीडालब्धत
याधविसस्मरे अनिष्टाप्राप्तयथा गृहिणिगृहत्तनयान्तस्त्विन्नयोत्त्रिभुनेत्रा त्वपयनमत्वपद्मंतप्तवाष्पल्लवे
न नृपपुरमन्तविंदन्गांदिनेयेनसार्धंतवसुतमहमेवभ्रातरावर्तयामि अथमतिः शास्त्रादीनांविचारोत्त
मर्थनिर्धारणंमतिः अत्रकर्तव्यकरणंसंशयभ्रमयोश्छिदाउपदेशश्चशिष्याणामूहापोहादयोपिच यथा
पाद्मेवैशाखमाहात्म्ये व्यासोहायपवरावरस्यजगतस्तेतेपुराणागमास्तांतामेवहिदेवतांपरमिकांजल्पंतुका
ल्पावधिसिद्धांतेपुनरेकएवभगवान्विष्णुःसमस्तागमंव्यापारेषुविवेचनव्यतिकरंनीतेषुनिश्चीयते यथावा
श्रीदशमे त्वंन्यस्तदंडमुनिभिर्गदितानुभावआत्मात्मदश्चजगतामितिमेवृतोसिहित्वाभवद्भ्रुवउदीरितका
लवेगध्वस्ताशिषोब्जभवनाकपतीन्कुतोन्ये अथधृतिः धृतिस्स्यात्पूर्णताज्ञानदुःखाभावोत्तमाप्तिभिः तत्र
ज्ञानेनयथाभर्तृहरेः अश्नीमहिवयंभिक्षामाशावासोवसीमहि शयीमहिमहीपृष्ठेकुर्वीमहिकिमीश्वरैः
दुःखाभावेनयथा गोष्ठेरमाकेलिगृहंचकास्ति गावश्चयावंतिपरःपरार्धाः पुत्रस्तथादीव्यतिदिव्यकर्मातृप्ति
र्ममाभूद्गृहमेधिसौख्ये उत्तमाप्त्यायथा हरिलीलासुधासिंधोस्तटमप्यधितिष्ठतः मनोममचतुर्वर्गेवतृणा
यापिनमन्यते अथहर्षः अभीष्टेक्षणलाभादिजाताचेतःप्रसन्नता हर्षस्स्यादिहरोमांचःस्वेदोश्रुमुखफुल्लता

आवेगोन्मादजडतास्तथामोहादयोपि च तत्राभीष्टलक्षणोनयथाविद्युताणो नीरदस्याविकसदङ्गसरोजःस्मरकाम
ति पुलकांचितसर्वांगस्तदाङ्कुरोभवत्कानने अभीष्टलाभेनयथा तवैकांसंगतेवाकुंकुमस्योत्कुलसौरभंचंदना
लिन्नमाज्ञायहृष्टरोमाङ्कुरंवह अथौत्सुक्यं कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमिष्टप्राप्तिस्पृहादिभिः मनवशोषत्वराचिंता
निःश्वासास्थिरतादिकृत् तत्रेष्टलक्षणाद्यथा दशमे श्राद्धं निशम्यनरलोचनपानपात्रमौत्सुक्यविश्लथितकेश
कुलबंधाः सद्योविसृज्यगृहकर्मपतीन्सुतल्पेहह्णघड्डींवनयःसनरेन्द्रमार्गे यथावा प्रकटितनिजवासंस्निग्ध
वेणुप्रणादैरिंगितपतिवरिमारात्प्राप्यकंजेस्मितालीश्रवणकुहरकंडूंतनवतीनम्रवक्त्रा स्नापयतिनिजदास्येराधि
कामांकदान्त इष्टप्राप्तिस्पृहयायथा नर्मकर्मठतयासखीजनेनप्राप्ययत्नपवतरुराग्रतःकथाम् गुप्तकयरूणकेन
वादसौगकुरंडुतपदक्रमंययौ अथौग्र्यं अपराधदुरुक्त्यादिजातंचंडत्वमुग्रतावधबंधशिरःकंपभर्त्सनोत्ताडना
दिकृत् तत्रापराधाद्यथा स्फुरतिमयिभुजंगीगर्भविस्रंसिकीर्त्तौविरचयतिमदीयेकिंविषंकालियोपि कृतम
जिवतज्ञयांनाउरेवोषडेनं सपदिदनुजकृतः किंनरोषादिभेमि इत्युक्तिर्नोपयथा प्रभवतिविधुधानामग्रिमस्या
ग्रहेनांनकिदनुजविपोर्यः प्रौढकीर्तेर्विसोढुं कटुनरयमदंडोश्चांडरोविर्मयासौशिरसिद्युतिनत्सन्यस्यपनेस
यपादः यथावा रताःकिलनृपासनेतितिपलतन्मकोऽग्निनेवलाःकुरुजलाधमाःप्रत्नमनांङ्कोटिघमीरु

भ॰र॰
४०
५८

लावनविडंबनाशिवशिवाघनः श्रुणवतांरुठादिवकटाक्षयन्नखिलवंधमपिच्युतम् अथामर्षः अधिक्षेपावमा
नादेरस्यादमर्षोसहिष्णुता तत्रस्वेदःशिरःकंपोविवर्णत्वंविचिंतनं उपायान्वेषणाक्रोशवैमनस्योत्ताडनादयः
तत्राधिक्षेपाद्यथा विदग्धमाधवे निर्धौतानामखिलधरणीमाधुरीणांधुरीणाकल्याणीमेनिवसतिवधूःपश्य
पार्श्वेनवोढा अनंगीष्टेवटलनटयन्नत्रनेत्रत्रिभागंनिःशंकस्त्वंभ्रमसिभवितानाकुलत्वंजनोमे अपमानाद्यथा
कदंवनतस्करडुतमपेतिकिंवाद्दभिजेनोभवतिमहिधेपरिभवोतिनातःपरः त्वयाव्रजमृगीदृशांसदसिहं
तचंद्रावलीवरापियदयोग्ययास्फुटमहाषितारावयया आदिशाद्या यथादशमे पतिसुतान्वयभ्रातृवांध
वानतिविलंघ्यतेच्युतागताः गतिविदस्तवोंगीतमोहिताःकितवयोषितःकस्त्यजेन्निशि अथासूया द्वेषःपरो
दयेसूयास्यात्सौभाग्यगुणादिभिः तत्रेर्ष्यानादराक्षेपादोषारूपोगुणेष्वपि अपहान्निस्तिरोवेक्ताभ्रुवोर्भंगुरता
दयः तत्रान्यसौभाग्येनयथापद्मावल्यां मागर्वमुद्वहकपोलतलेचकास्तिकृष्णस्वहस्तलिखितानममंजरी
ति अन्यापिकिंनसखिभाजनमीदृशीनांवैरीनचेद्भवतिवेपथुरंतरायः यथावादशमे अस्याअमूनिनःक्षोभं
जकंन्नुखैःपदानियत् यैकापहृत्यगोपीनांधनंभुंक्तेच्युताधरम् गुणेनयथा स्वयंपराजयंप्राप्तानुसपत्नान्विजि
तनः वलिष्ठावलपस्याश्चेद्दुर्वलःकेतःदितौ अथचापलं रागद्वेषादिभिश्चित्तलाघवंचापलंभवेत् अत्राविचा

र्याहत्यसखंदाचरणादयः तत्रगगेनयथा दशमे खोभाविनितमजितोहृत्नेविदभीनाप्तः समेत्य मृतना
पतिभिः परीतः निमेथ्याद्यैत्यमगधेशावलंवसखमांराजसेनविधिनोहृतवीर्यशुल्काम् ह्रेषेणयथा वंशी
ध्वनेणकालिंयाः सिंधुंविंदतवाहिता यशोश्पिपुरोनीवीयाभ्रंशयतिसखुवाम् अथनिद्रा चिंतालस्यनिसर्ग
क्लमादिभिश्चित्तमीलनंनिद्रा तत्रांगभंगजृंभाजाड्यश्वासादिमीलनानिस्युः तत्रचिंतयायथा लोहितायति
मार्तंडेवेणधनिमग्नएवतीचिंतयाक्रांतहृदयानिदद्रौनंदगेहिनी आलस्येनयथा दामोदरस्यवंधनकर्मभि
र्रतिनिःसहांगलतिकेयम् दरघूर्णितोत्तमांगाः कृतांगभंगावजेघरीसखरति निसर्गेणयथा अवरुद्धनवी
यंत्राषिताशेषचिंताः परिहृतगरुवास्तहारवंधात्तवंधाः निजनिजमिहरात्रौप्रांगणेशेभयंतः स्वत्वमवि
चलदंगाः शेरतेयत्रगोपाः क्लमेनयथा संक्रांतथानविज्ञास्तरतांतेसानितांततांताथवत्तसितिविज्ञांगीहरे
विश्रावयायोनिद्राम् मुक्तास्यस्मितिमात्रेणनिर्विशेषेणकेनचित् हृन्मीलनात्पुरोवस्यानिद्राभक्तेषुकथ्यते
अथसुप्तिः सुप्तिर्निद्राविभावास्याज्ञानार्थानुभवात्मिका इंद्रियोपरतिश्वासनेत्रनिमीलनादिकृत् यथा कामं
नामरसात्तकेलिवितानैः याउह्कृताशेषशावोदर्पसर्पपतेस्तदस्यतरसानिष्ठ्यनामडरः इत्युत्तव गिराचिराय
उसर्भोविस्मापयन्स्मापयन्निःश्वासेनदरोत्तरंगउदरंनिद्रांगतोलांगली अथविवोधः अविद्यामोहनिद्रादेर्ध्वंसाद्वोधः

भ·र·
५९
५१
ग·

प्रवृद्धता तत्राविद्याध्वंसेन अविद्याध्वंसनो बोधो विद्योदयपुरःसरः अशेषक्लेशविश्रांतिस्वरूपावगमादिकृ-
त् यथा विंदन्विद्यादीपिकां स्वस्वरूपं ब्रह्मसत्यः सत्यविज्ञानरूपं निष्प्रत्यूहस्फुरत्परंब्रह्मभूतं सांद्रानंदाकार-
मन्वेषयामि मोहध्वंसतः बोधो मोहक्षयाकृष्णरूपगंधस्पर्शरसैर्हरेः दृगुन्मीलनरोमांचाधरोत्थानादिकृद्भवे-
त् तत्र शब्देन यथा प्रथमदर्शनरूढमुग्धावलोकवलितेंद्रियपक्षतिरभूदियम् अथ भिदः किल नाम्युदिते
स्फुटे ललितयोदमिमीलद्दृगक्षिणी गंधेन यथा अविरमच्छ्रणेणत्यागतः स्वस्तगात्री वनभूविशावलांगी
घ्रांतिः श्वासवृत्तिः प्रसरति वनमालासौरभे पश्य राधा पुलकिततनुरेषा पांसुपुंजात्वदस्यात् स्पर्शेन यथा
असौ पाणिस्पर्शो मधुरमसृणः कस्य विजयी विशीर्यत्याः सौरीपुलिनवनमालाकुसुममयः इत्यामृष्य प्रस-
भमध्यैतो वैशसमयी इतंमूर्च्छामंतः स विस्फुलमयीपल्लवयति रसेन यथा अंतर्हितेन विवल्गत्जनरासके-
लौ स्वस्लांगयष्टिरजनि प्रसवी विसंज्ञा तांबूलचर्वितमवाप्य तवांधना जीवत्यसौ मयामरविपुटे पुलकोज्ज्वला-
सीत् निद्राध्वंसतः स्वप्नतिद्रात्संप्रतिक्षनादिभिः तत्रातिमर्दनेनाथ्यामोत्रांगवलनादयः तत्र स्वप्नेन यथा
इयं ते दासस्थी विरमतविमंबोच समिदं नयावहूर्द्वये स्फुटमभिदधे बल्लुइलतां इति स्वप्ने जल्पत्यविरमव-
बुद्धा तु रूमसौ परोहङ्कृगोपी न [illegible] भावविंबामरुरभूत निद्राक्षयेण यथा हंतीशागान्दागारं नजागारव

रधिकान्तर्गणितएवनीनांहि तनोतिफलमयमः स्वनेनयथा दृशाद्विद्रावयन्निद्रामरालीगोपसुभ्रुवाम् सारंगरं
गदंरेणैवेणवादिदगर्जितम् इतिभावास्त्रयस्त्रिंशत्कथिताव्यभिचारिणः श्रेष्ठमध्यकनिष्ठेषुवर्णनीयायथो
चितम् मात्सर्योद्वेगदंभेर्ष्याविवेकोनिर्णयस्तथा तेष्वेवंतमाचक्षतकमत्वेंढाविनयोपिच संशयोदार्ढ्यदित्या
थाभावायेषुःपरेपिच उक्तेष्वन्तर्भवन्तीतिनस्पष्टत्वेनदर्शिताः तथाहि असूयायांहिमात्सर्यंत्रासेतूद्वेगप
वत् दंभस्तथावहित्थायांमीर्ष्यामदेमनागङ्गौ विवेकोनिर्णयश्चैसौ दैन्येतेष्वेवंतमाधृतौ औत्सुक्यंजातकौतुके
लज्जायांविनयस्तथासंशयोन्तर्भवेत्तर्के तथादार्ढ्यंचचापले एषांसंचारिभावानांमध्येकस्यनकस्यचित् विभा
वस्थानुभावश्चभवेदत्रपरस्परम् निर्वेदस्तेयथेर्ष्यायाभवेदत्रविभावना असूयायांपुनस्तस्याव्यक्तमन्त्रानुभावता
औत्सुक्यंप्रतिचिंतायाः कथितान्यानुभावतानिद्रांप्रतिविभावत्वमेवंत्रेयाःपरेप्यमी एषांचसात्त्विकानांचरथाना
नाक्रियानतेः कार्यकारणभावस्तुज्ञेयःप्रायेणलोकतः निंद्रायास्तुविभावत्वंवैवर्ण्यामर्षयोर्मतं असूयायांपु
नस्तस्याःकथितैवानुभावता प्रकारस्यविभावत्वंसंमोहप्रलयोःप्रति औत्सुक्यंप्रत्यनुभावत्वमेवंत्रेयापरेपिच त्रास
निद्राश्रमालस्यमद · · · वेपथुवर्जिनाम् संचारिणामिहक्कापिभवेदस्यानुभावता सात्त्विकैःतेनसंबंधः षड्भिस्त्रा
सादिभिःसह स्यात्परंपरयाकिंतुलीलानुगणनात्कृते वितर्कमतिनिर्वेदधृतीनांस्मृतिहर्षयोः बोधभिर्द्वन्या

भ॰र॰
५८
50

सङ्गीनीकं विदधाति विभावता परतंत्राः स्वतंत्राश्चेत्युक्ताः संचारिणो हि तत्र परतंत्रः वरावरतया द्वेधा परतंत्राश्च
पि द्विधा तत्रैव साक्षाद्व्यवहितश्चेति वरोप्येव द्विधामतः तत्र साक्षात् मुख्यामेव रतिं पुष्णन् साक्षादित्यभिधीयते
यथा ननु कुतालीवनतनुस्मृतिर्त्यंतनोतिमेनामनिशाम्य यस्याग्रपश्यतो मा पुरमंडलं तद्य्रर्थेन किं कृतं दृष्टो हृदये
न मानादेषनिवेदः अथ व्यवहितः पुष्णाति यो रतिं गौणीं स तु व्यवहितो मतः यथा धिगस्तु मे भुजद्वन्द्वं भीमस्य
परिघोपमम् माधवादेषिणं दुष्टं यान्नि न हन्मि न वेदिपम् निर्वेदः क्रोधव्यपनादयं व्यवहितो रतेः अथावरः रस
द्वयस्याप्यंगतमगच्छन्नवो मतः यथा लेलिह्यमानं वदनैर्ज्वलद्भिर्निगीर्तिदंष्ट्रास्फुटरुग्नमांगम् अवेक्ष्य कंसं भृत
विश्वरूपं न सस्वं विस्मृत्यश्वनस्मरतिस्म जिष्णुः घोरक्रियायत्नुभावादाक्षाधमस्फुजांरतिं दुर्वारांविरभूज्जातिर्मोक्षोयंभाव
शान्ततः अथ स्वतंत्रः सदैव पारतंत्र्योतिक्रान्तविदेषां स्वतंत्रता भूपालसेवकस्येव प्रवहन्नस्य कर्त्रहे भावज्ञैरतिशून्यस्वर
त्मन स्पर्शन स्ल्याशरतिगंधिश्चेति त्रेधा स्वतंत्राः परिकीर्तिता तत्र रतिशून्या ननेघृरतिशून्येघृरतिशून्यो भवेदसौ यथादश
मे धिग्जन्मनस्त्रिहृदयन्त्र डिप्पूर्तं दिग्वरुणकृतं धिक्कुलं धिक्क्रियादाक्ष्यं विमृश्वाये त्वयोदने अत्र स्वतंत्रो निर्वेदः रत्यन
स्पर्शनः यः स्वतो रतिगंधेन विहीनोपि प्रसंगतः पश्चाद्रतिं स्पृशेदेव रत्यनुस्पर्शनो मतः यथा गरिष्ठारिष्टजांकारैः
विधुरा वधिरा पिनाकृकस्पाकृपारीतिद्रुक्रोशाभीरबालिका अत्रत्रासो रतिगंधिः यः स्वतंत्रोपि तन्नूर्ध्वं रतिगंधिरव

नक्तिसः यथा पीतांशुकं परिलिनोन्मिषतं तन्व्यांगे संगोपनाय नहि नाश्वि विधेयहि यत्नम् इत्यार्थयानिगदितानिमितो
त्तुमांगा राधावगुंठितमखिलं तस्मात्तदासीत् अत्र लज्जा आभासः पुनरेतेषामस्थाने हि प्रवृत्तितो भवेत् प्रातिकूल्यमनौ
चित्यमस्थानित्वं द्विधोदितम् तत्र प्रातिकूल्यं विपक्षे हरिरेतेषां प्रातिकूल्यमितीर्यते यथा गोपीकाप्यशिक्षितानंगा
पितमद्य देहं त्वं हंति स्म हंतमजीवित निर्विशेषम् क्रीडाविनिर्जितसुराधिपतेरलं मे जीवितेन हतकंसनराधि
पस्य तत्र निर्वेदस्याभासो यथा डुंडुभोजनचरः स कालियो गोत्रभृदपि लोपसोदरः तत्र कर्म किमिवाद्भुतं
जनेयेन मूर्ध्नि जगदीशतार्प्यते अत्रासूयायाः अथानौचित्यं असत्यत्वमयोग्यत्वमनौचित्यं द्विधा भवेत् अत्र प्राणि
नि भवेदाद्यं तिर्यगादिषु चान्तिमम् अत्र प्राणिनि यथा ज्ञापानयस्य सकृदप्युपसेविता भृङ्गालेन हंत मम तस्याधि
मल्लजन्म सात्वं कदंब विधुरो भव कालियाहिं मज्जन्हरिष्यति हरिस्त्वरितार्थतां ते अत्र निर्वेदस्य तिरश्चि यथा अ
थि रोहतकः पत्नीकान्ता मयरो मम मात्यमेध्यस्य शिवापि तादृपदं भजन्ते पदं हरिर्यस्य अत्र गर्वस्य वर्तमाने
ध्वपि सदा ज्ञानविज्ञानमाधुरीम् करंवादिषु सामान्यहृष्टाभासत्वमुच्यते भावानां क्वापि उत्पत्तिसंधिशाबल्य
शांतयः दशाश्चतस्र एतासां उत्पत्तिस्त्विह संभवः यथा मंडलेकमपि चंडमरीचेर्लोहितायति निशाम्य यशो
दा वेणवीं धुनिं धुरामविदूरे प्रस्नवक्लिन्नितकंचुलिरासीत् अत्र हर्षोत्पत्तिः यथा वा त्वयि रहसि मिलंत्यां संभ्रमन्या ।

भ.
श.१.

सभ्रूभङ्गाणुघसितसुवितवालीमेविलायपश्यभाति इति विहृतरहस्ये माधवे कुंचितभ्रूर्हषामनजाकिरंती राधिका
वः पुनातु अथ संधिः सद्रूपयोर्भिन्नयोर्वा .... संधिस्तु रूपयोस्तत्र भिन्नरूपयोर्मतः
यथा रात्रसीनिशिनिशास्वनिशांते गोकुले श्यामटारुणीपतितांगीम् तत्कुचोपरि खतं बहुसंतं रुन्नानिश्चलत
नः क्षणमासीत् अत्रानिहसंवीत्ताकृतयो ...... जाड्ययोः प्राप्तिः अथ भिन्नयोः भिन्नयोर्हेतुनैकेनाभिन्ने
नाप्युपजातयोः तत्रैकैकहेतुजयोर्यथा उर्वीरवापलोपं धावन्ननर्वरुरिपुगोष्ठस्य साशिपुरकं नत्विज्ञातिर्धिनोति
हृदयं इनोति वमे अथ हर्षशंकयोः भिन्नहेतुजयोर्यथा विलसंतमवेक्ष्य देवकीसुतमस्तुलां विलोचनं पुरः
प्रवलामपि मल्लमंडलीं हिमसंवजनलंहृषोदधे अथ हर्षविषादयोः संधिः एकैकेन जायमानेनानेकेन च हे
तुना बहूनामपि भावानां संधिः स्फुटमवेक्ष्यते तत्रैकहेतुजानां यथा निरुद्धा कालिंदीतटभावमकुंदेन व
लिनाकृष्टादन्तः स्मरांतरलतरतारोज्वलकलाम् अभिव्यक्तावस्तामकरुणकुटिलापांगमहवमां दृशं त्यसंत्यासि
न्नुपनिहषभानोः कुलमणिः अथ हर्षौत्सुक्यगर्वामर्षासूयानां संधिः अनेकहेतुजानां यथा हृदि धृतहरि
भावावीक्ष्य राधा सविद्वीनिकटस्थ वितथाग्रे तर्कभा कस्मैर पश्या हरिमपि दरहसे स्वामिनं तत्र वासीन्मुहुरसि वन
तवक्त्रप्रस्फुरद्रक्ता पश्या अथ लज्जामर्षविषादानां संधिः अथ शाबल्यं शाबलतं तु भावानां संमर्दः स्यात्परस्परं

यथा शाक्तः किंनामकर्त्तुंसमर्थोस्मिरुद्रस्त्वमेमित्रपत्नानयाश्रीदातिष्ठैयंतमेवहुतमयशरणांकुर्युरेतन्नवीराःश्रा
दित्यामल्लगोष्ठीविरुद्धतिसकरेणाहृ यथाराद्धिवर्यंकुर्यामयैवगत्वाश्रनभ्रविकदनंरुतानतः कम्पतेधीः अत्रगर्व
विषाददैन्यमतिस्मृतिशंकामर्षत्रासानांशावल्यं यथावा धिक्दीर्घेनयनेममास्तुमथुरायाधानसाप्रेत्यपतेवि
धेयंममकिंकरीकृतनृपाकालस्तुसर्वंकषः लक्ष्मीकीलितदंष्ट्ररुद्धंममकृतानित्यंतनुः क्षीयतेसहन्येवरु
विंभजेयहृदयंहंदादवीकर्षति अत्रनिर्वेदगर्वशंकाधृतिविषादमत्यौत्सुक्यानांशावल्यं अथशांतिः अत्याद्रूढ
स्यगर्वस्यविलयःशांतिरुच्यते यथा विधुवितवदनाविधूतभासस्तमवरुद्धंगरुनेगवेषयंतः मृदुकलमरली
निशम्यशैलेव्रजशिशवः पुलकोज्ज्वलावभूवुः अत्रविषादशांतिः शाक्तार्थरससंवेविज्ञोवाचिकाचननास्तिमे य
थाकथंविदेवोकंभावोदारुणंपरम् नयस्त्रिंशादिमेष्टावदंतेस्यायिनश्चये मताः चाभिधास्त्विकचत्वारिंश
दमीस्मृताः शरीरेन्द्रियवर्गस्यविकाराणांविधायिकाः भावाविभावजनिताश्चित्तवृत्तयईरिताः क्वचित्स्वाभा
विकोभावः कश्चिदागंतुकः क्वचित् यस्तुस्वाभाविकोभावःसव्याप्यांतर्वहिःस्थितः मंजिष्ठादेर्यथाद्रव्येराग
स्तन्मयईत्यते अत्रस्यात्रामप्रमात्रेणविभावस्यविभावना एतेनसहजेनैवभावेनानुगतारतिः एकरूपापियाभ
केविविधाप्रतिभात्यसौ आगंतुकस्तुयोभावःपटादौरागिरेवसः नैस्लेविभावैरेवायंक्षीयतेदीप्यतेपिच विभाव

भ॰र॰
५२
52

नादिवैशिष्ट्याद्रक्तानांभेदनस्तथा प्रायेणसर्वभावानांवैशिष्ट्यमुपजायते विविधानांतुभक्तानांवैशिष्ट्याद्धिवि
धंमनः मनोनुसाराद्भावानांतारतम्यंकिलोदयेत् चित्तेगरिष्ठेगंभीरेमहिष्ठेकर्कशादिके सम्यगुन्मीलिता
स्त्वामीलत्यन्नेवमहिमूल्वणाः गरिष्ठंस्वर्णपिंडाभंलघिष्ठंतूलपिंडवत् चित्तयुग्मेत्रविज्ञेयाभावस्यपवनोपमा
गंभीरंसिंधुवच्छिन्नमन्नानंपल्वलादिवत् चित्तद्वयेनभावस्यमरुदादिशिखरोपमा पञ्चतानांमहिष्ठंस्यात्तो
दिष्ठंतन्कुटीरवत् चित्तयुग्मेत्रभावस्यदीपतैभेनवोपमा कर्कशंत्रिविधंप्रोक्तंवज्रंस्वर्णंतथाजतु चित्तत्रयेत्र
भावस्यज्ञेयावैश्वानरोपमा अत्यंतकठिनंवज्रमकृतेश्चनमार्दवम् ईदृशंतापसादीनांचित्तंतावदवेद्यते
स्वर्णंद्रवतिभावाग्नेस्तापेनातिगरीयसाजतुद्रवत्वमायातितापलेशेनसर्वतः कोमलंचत्रिधैवोक्तंमदनंन
वनीतकम् अमृतंचेतिभावोत्रप्रायःसूर्यातपायते द्रवेदत्राद्ययुगलमातपेनयथायथम् द्रवीभूतंस्वभावे
नसर्वथैवामृतंभवेत् गोविन्दप्रेष्ठवर्याणांचित्तंस्यादमृतंकिल कृत्स्नमभक्तिविशेषस्यगरिष्ठत्वादिभिर्गुणैः स
मवीतंसमामीभिर्द्वित्रैरपिमनोभवेत् किंतुसूक्ष्ममहिष्ठत्वंभावोवाढमपागतः सर्वप्रकारमेवेदंचित्तंविद्वो
भज्यलम् यथादानकेलिकौमुद्याम् गंभीरोप्यप्रांतंदुरधिगमपारोपिनितरामहार्योमर्यादांदधदपिहरेरा
स्पदमपिसतां प्रेमण्येदयतिसमग्रेस्यगरिमाचित्तंविकारंनस्फारंलालानिधिरिवैदौश्रभवति इतिदक्षिणभागेभक्ति

समामान्येन निरूपणो व्यभिचारलहरी अथ स्थायी अविरुद्धान्विरुद्धांश्च यो भावान्वशतां नयन्
स स्थायी भाव उच्यते स्थायी भावोऽत्र संप्रोक्तः श्रीकृष्णविषया रतिः मुख्या गौणीति सा द्वेधा रसज्ञैः परिकीर्तिता
तत्र मुख्या शुद्धसत्त्वविशेषात्मा रतिर्मुख्येति कीर्तिता मुख्यापि द्विविधा स्वार्था परार्था चेति कीर्तिता तत्र स्वार्था
अविरुद्धैः स्फुटं भावैः पुष्णात्यात्मानमेव या विरुद्धैः दुःखग्लानिः सा स्वार्था कथिता रतिः अथ परार्था अ
विरुद्धं विरुद्धं च संकुचन्ती स्वयं रतिः या भावमनुगृह्णाति सा परार्था निगद्यते शुद्धा प्रीतिस्तथा सख्यं वात्स
ल्यं प्रियतेत्यसौ स्वपरार्थैव सा मुख्या पुनः पंचविधा भवेत् वैशिष्ट्यं पात्रवैशिष्ट्याद्रतिरेषोपगच्छति यथार्कः प्रति
बिंबात्मा स्फटिकादिषु वस्तुषु तत्र शुद्धा सामान्यासौ तथा स्वच्छा शान्तिश्चेत्यादिमा त्रिधा एषां गकंप ⋯ नेत्र
ह्यनिमीलनादिकृत् तत्र सामान्या कंचिद्विशेषमप्राप्ता साधारणजनस्य या बालिकादेश्च कृष्णे स्यात्सामान्या
सौ रतिर्मता यथा अस्मिन्मथुरावीथ्यामुदयति विरोचने पुरतः कथय सखे मम हृदि मानं मानसमरतं किमेति
मम यथा वा त्रिवर्षा बालिका सेयं वर्षीयसि समीक्षतां याद्गुरः कृष्णमालोक्य कुर्कुरं यत्यभिधावति स्वच्छा तत्तत्सा
धनतो नानाविधभक्तप्रसंगतः साधकानां तु वैविध्यं यानी स्वच्छा रतिर्मता यदा यादृशि भक्ते स्यादासक्तिस्तादृशं त
दा रूपं स्फटिकवद्धत्ते स्वच्छासौ तेन कीर्तिता यथा क्वचित्प्रभुरिति स्तववन्क्वचन मित्रमिति प्रहसन् क्वचिन्नतयरस्तु इसन्

भ॰र॰
५३
53

व

क्वचिन्मनसि भावयन्परमपद्यश्चात्मेत्यसौ अभूद्द्विविधसेवया विविधहृन्निरायोहि जनः अनावांतधियांतन्नञ्चावनिष्ठा
स्तवाणीवेञ्चार्याणामतिष्ठुद्ञानां ञ्चायः स्वच्छारतिर्भवेत् अथ शांतिः मानसे निर्विकल्पत्वं शम इत्यभिधीयते
तथा चोक्तं विहाय विषयौ निजानंदस्थितिर्यतः आत्मनः कथ्यते सोत्र स्वभावः शम इत्यसौ ञ्चायः शमप्रधाना
नांमतागंधवर्जिता परमात्मतया हृसेनानाशान्तीरतिर्मता यथा देवर्षिवीणया गीते हरिलीलामहोत्सवे
सनकस्यतनौ कम्पो ब्रह्मानुभविनो प्यभूत् यथा वा हरिवल्लभसेवया समंतादपवर्गानुभवं किलावधीय न
नसंदरमात्मनो प्यभीष्टं परमं ब्रह्मादि हृत्तनेमनोमे अथ तोवक्ष्यमाणैस्तस्वादैः प्रीत्यादिसंश्रयैः रतेरस्याश्च संप
कीर्तितयं त्रुद्देति भण्यते अथ भेदत्रयी हृद्यारतेः प्रीत्यादिरुच्यते गाढानुकूलतोत्पन्ना ममत्वेन सदाश्रिता कृस
भक्तेष्वनुयास्तसा विहस्तेष्वनुक्रमात् त्रिविधे त्रुत्रयी प्रीतिः सख्यं वात्सल्यतेत्यसौ अत्र आदिकूलत्वतो भणोहूर्णा
नाद्यः केवला संकुला वेति द्विविधैव रतित्रयी तत्र केवला रत्यंतरस्य गंधेन वर्जिता केवला भवेत् व्रजानुगे रसा
लादा श्रीरामादौ च यस्य के गुणौ च व्रजनना यादौ क्रमेणैव स्फुरत्यसौ अथ संकुला एषां द्वयोस्त्रयाणां वा सन्निपात
स्तु संकुलैर्मत् उद्धवादौ च भीमादौ मुखरादौ क्रमेण सा यस्याधिकं भवेयत्र सते न त्वमपदिश्यते अथ प्रीतिः स्वस्मा
द्भवंतिये नाम्ले न याह्यहरेर्मतः आराध्यत्वात्मिका तेषां रतिः प्रीतिरितीरिता तत्रासक्तिकृदन्यत्र प्रीतिः संचारिणीत्य

सौ

यथामुकुंदमालायां दिविवाभुविवाममास्तुवासोनरकेवानरकांतकप्रकामं अथसख्यं येस्युस्तुल्यामुकुंदस्य
तेसखायःसतांमताः साम्याद्विस्रंभरूपैषांरतिःसख्यमिहोच्यते परीहासप्रहासादिकारिणीयमयंत्रणा यथा।
मांपुष्पितारण्यदिदृक्षयागतंनिमेषविश्लेषविदीर्णमानसाः तेसंस्पृशंतःपुलकांचितश्रियोहरादहंपूर्विकया।
परेमिरे यथावा श्रीदामदोर्विलसितेनहृतोसिकामंदामोदरत्वमिहदर्पधुरादविष्टः सघस्त्वयातदपिकस्यनमे
वहन्त्वादेवैक्लियेत्रयमदाघनलांजलीनाम् अथवात्सल्यं गुरवोयेहरेरस्यतेपूज्याइतिविश्रुताः अनुग्रहमयीते
षांरतिर्वात्सल्यमुच्यते इदंलालनभव्याशीश्चिबुकस्पर्शनादिकृत् यथा यद्वासियत्रिशभिसंधिविरोधभाजःकंस
स्यकिंकरगणाःगिरितोप्युदग्राः गास्तत्ररक्षितुमसौगहनेमुकुंदमेंबालःप्रयात्यविरतंवतकिंकरोमि यथावा स्तन
मंगुलिभिःस्नुतस्तनीचिबुकाग्रेदधतीदयार्द्रधीःसमलालयदालयान्तरःस्थितिभाजंव्रजराजगेहिनी अथप्रि
यता मिथोहरेर्मृगाक्ष्याश्चसंभोगस्यादिकारणं मधुरापरपर्यायाप्रियताख्योदितारतिः अस्यांकटाक्षभ्रूक्षेपप्रिय
वाणीस्मितादयः यथागोविंदविलासे चिरमुत्कंठितमनसोराधामुरवैरिणःकोपि निभृतनिरीक्षणजन्माप्रत्याशा
न
पल्लवोजयति यथोत्तरमसौस्वादविशेषोल्लासमय्यपि रतिर्वासनयास्वाधीभासतेकापिकस्यचित् इतिमुख्या यथा
गोण्यो विभावोत्कर्षजोभावविशेषोयोनुगृह्यते संकुचन्त्यास्वयंरत्यासागौणीरतिरुच्यते हासोविस्मयउत्साहःशो

कः॰क्रोधोभयंतथा जुगुप्साचेत्यमीभावविशेषाःसप्तवोदितः अपिकृत्स्नविभावत्वमाप्यवद्धस्संभवेत् स्याद्धासादिव
भावत्वंसप्तमस्यास्तुरतेर्वशात् हासादावत्रभिन्नेपिकुङ्सत्वविशेषतः परार्थायारतेर्योगाद्रतिशब्दःप्रयुज्यते हासे
तथारतिर्यास्यात्साहासरतिरुच्यते एवंविस्मयरत्याद्याविज्ञेयारतयस्तुषट् कंचित्कालंक्वचिद्रूढेहासाद्याःस्था
यिनाममी रत्याचाक्रान्तानायांतितल्लीलायत्नसारतः तस्मादनियताधाराःसप्तसामायिकाअमी सहजाअपिलीयं
तेबलिष्ठेनतिरस्कृता क्वाप्यव्यभिचरन्तीसास्वाधारात्स्वस्वरूपतः रतिरात्यंतिकस्थायीभावोभक्तजनेखिले सुरेतस्या
विनाभावाद्भावास्सर्वेनिरर्थकाः विपद्याद्रिषुयान्तोपिक्रोधाद्यास्थायितांसदा लभन्तेरतिशून्यत्वान्नभक्तिरस
योग्यताम् अविभूतेष्वपिस्पृहाभावैःसंचारिणोखिलाः निर्वेदाद्याविलीयन्तेनातोमी स्थायितांगताः इत्यतोमति
गर्वाद्यैर्दिभावानांघटनेनाहि स्थायितांकेचिद्दृष्टापिप्रमाणंतत्रनाद्रिदः सप्तहासादयस्तेनतैस्तैर्नीनास्तपु
ष्टताम् भक्तेस्स्थायितांयान्तोहविभेम्योवितन्वते तथाचोक्तं अष्टानामेवभावानांसंस्काराधायितामता तत्ति
रस्कृतसंस्काराःपरेणस्थायिनोमताः तत्रहासरतिः चेतोविकासोहासःस्याद्वाग्वेषहादिवैकृतात् सदाखिका
सनासौष्ठकपोलस्पंदनादिकृत् हासस्संवर्धितचेष्टाद्यैःस्वयंसंजवदात्मना रत्यानुगृह्यमाणोयंहासोहासरतिर्भ
वेत् यथा मयाहगापिनार्पितास्मन्त्रविदश्भितुम्भशापे साचीतनवनिरर्गलातदपिमेमुखंजिघ्रति प्रसादितदिमांस

पाञ्चालिनसाधुमित्यच्युते वदत्यजनि हृतिका हसितरोधनेन तमा अथ विस्मयरतिः लोकोत्तरार्थवीक्षादेर्विस्म
याख्या विस्तृतिः अत्र स्युर्नेत्रविस्तारसाधूक्तिपुलकादयः पूर्वोक्तनीत्या निष्पन्ना विस्मयरतिर्भवेत् यथा गवां
गोपालानामपि शिशुगणैः पीतवसनोल्लसत् श्रीवत्साङ्कः पृथुभुजचतुष्कैर्धृतरुचिः कृतस्तोत्रारम्भः सविधिभि
र्नीराजलिभिरलं पश्यन् लोलाक्षो हसतिकिमिदं हन्त किमिदम् अथोत्साहरतिः स्थेयसी साधुभिश्लाघ्याफलेषु
द्यतिकर्मणि सत्वरा मानसासक्तिरुत्साहरतिकीर्त्यते कालानवेक्षणं धैर्यं तत्त्यागोद्यमादयः सिद्धः पूर्वोक्तवि
धिनासावुत्साहरतिर्भवेत् यथा कालिन्दीतटभुवि यत्र शृंगवंशीनिक्वाणैरिहभवदरीकृताम्बरायाम् विस्फूर्जद्दवा
दमनेन योद्धकामः श्रीदामा परिकरमवष्टंभ बबंध अथ शोकरतिः शोकस्त्विष्टवियोगाद्यैश्चित्तक्लेशभरः स्मृतः विला
पपातनिःश्वाससमुखशोषभ्रमादिकृत् पूर्वोक्तविधिनैवायं सिद्धः शोकरतिर्भवेत् यथा दशमे रुदितः मनसि शा
म्यतश्च गोप्योभृशमनुरक्तधियोश्रुपूर्णमुख्यः रुरुदुरनुपलभ्य नन्दसूनुं पवनोऽपारनपांसुवर्षवेगी यथावा अलो
कयफणीन्द्रयन्त्रितं तनयं प्राणसखं सबलं भीम् हृदयं न विदीर्यते द्विधा यदि मामं मत्यतनोः कठोरताम् अथ क्रोधरतिः ॥
प्रातिकूल्यादिभिश्चित्तज्वलनं क्रोध उच्यते पारुष्यभ्रुकुटीनेत्रलौहित्यादिविकारकृत् जातं पूर्वोक्तवत्सिद्धं विद्धुः क्रो
धरतिं बुधाः द्विधा मोक्षसनते हेरितिविभावत्वेन कीर्तितः तत्र कृष्णसम्भावो यथा कंठसीमनि हरेर्युतिभाजं राधिकामणिमस

भ॰र॰
५५
55

रंपरिविस्फुतं चिरेण जटिलाविकराभ्रूभंगभीमतरदृष्टिददर्श ॥ तदुद्दीपनविभावोयथा ॥ अथकंसमस्तोदरोग्रदावेरुति

मघघृवन्नीव देहिभाजिरभसादलिकायरेश्वलंवहृषितोभुजुंगदीपयोदलेखा ॥ अथभयरतिः ॥ भयंविज्ञातिवाप

स्यः मेघघोषेत्त्रणादिभिः आत्मगोपनहृत्क्षोषविदवभ्रमणादिकृत् निष्पन्नंपूर्ववदिदंचथाभयरतिंविदुः प

घा यिको धम्मिवहिर्विधाकथितावुधैः ॥ तत्रालंबनविभावायथा ॥ याचितः परिमभिः स्यमन्तकंशौरिणाखदसिगा

न्दिनी [illegible]तः वस्त्रगूढमणिरेषमूढधीलम्बभुष्पदधरः ॥ क्रमंययौ ॥ उद्दीपनविभावायथा ॥ भैरवंरुवतिरुंतं॥

[illegible] कुलदावारिवारिदतिमेदूरघोषरेषुजगाणिधृतयत्नवैभवाकंप्रमूर्तिरभवद्गजेश्वरी ॥ अथजुगुप्सारतिः ॥ जुगु

प्सा [illegible] दृह्यान्नभवाखिन्ननिमीलनं तत्रनिष्ठीवनंवक्रकूणनंजल्पनादयः एतेरन्यत्रजातानासा जुगुप्सार

तिर्मता ॥ यथा ॥ यदवधिममचेतः कुसुमपादारविन्देनवनवरसभामस्कृतंरन्तुमासीत् तदधिकृतनारीसंगमे

स्मर्यमाणो भवतिमम विविभारः स्फुटनिष्ठीवनंच ॥ रतिनाम्यथमेकैवसम्पन्नरसादयस्तथा ॥ इत्यष्टौस्थायिनोयाव

द्रसावस्थानसंस्थिताः वैत्वत्तंगास्त्वयविंशाङ्गवेषुविभिचारिणः ॥ इत्यष्टौसात्विकाश्चैतेभवेयुःस्नानसंख्यकाः

कुसमानपाकृणातीनः श्रोदानंदमयाश्रपि भौत्पमीविगुणोत्पन्नस्वलवुः स्वमयाइव ॥ तथाराजसवंगर्वहर्षस

निरुसादयः विषादीनतामोहकमोकाद्यास्तामसाइव तत्रसङ्गरतिर्ज्ञीवोधोत्मारागाः सात्विकाइव प्रायःस्व

मयाःशीताउस्माद्दुःखमयाश्च विचित्रंयं परमानंदसांद्रापुल्लरतिर्मता शीतैर्भावैर्विलिष्टैस्तप्तप्रष्ठाशीतायतेऽत्यसौ गसैस्तर
निरन्तुस्तानापयंतीवभासते विप्रलंभेनतोऽदुःखभराभासकदुच्यते रतिर्हिस्थायिकस्तायैः स्थैतैरवगतैस्मृतैः तैर्वि
भावादितां तद्वकेषुरसोभवेत् यथादध्यादिकंद्रव्यं शर्करामरिचादिभिः संयोजनविशेषेणरसालाख्योरसोभवेत्
तदत्रसर्वथासाक्षात्कृत्साघनभवाद्भुतः प्रौढानंदचमत्कारोभक्तैःकोप्यनुरस्यते सरत्यादिविभावाद्यैरेकीभावम
योपिसन् तत्तद्भिन्नतद्विशेषश्चतत्तदुद्भेदतोभवेत् तथाचोक्तं प्रतीयमानाःप्रथमंविभावाद्यास्तुभागशः गच्छन्तो
रसरूपत्वंमिलितायांत्यखंडताम् यथामरिचखंडादेरेकीभावेपिपानके उल्लासःकस्यचित्क्वापिविभावादेस्तथा
रसे इति रतेःकारणभूतायेकृष्णकृष्णप्रियादयः स्तंभाद्याःकार्यभूताश्चनिर्वेदाद्याःसहायकाः हित्वाकारणका
र्यादिशब्दवाच्यत्वमत्रते रसोद्बोधेविभावादिव्यपदेशत्वमाश्रयः रतेस्ततन्नदास्वादविशेषायांतियोग्यताम् विभा
वयंतिकुर्वन्तीत्युक्ताधीरैर्विभावकाः तांचानुभावयन्त्येतेतन्वंत्यास्वादनिर्भराम् इत्युक्ताअनुभावास्तेकटाक्षाद्याः
ससात्विकाः संचारयन्तिवैचित्रीनयन्तेतांतथाविधाम् येनिर्वेदादयोभावास्तेतुसंचारिणोमताः एतेषांतथा
भावेभगवत्काव्यनाट्ययोः सेवामाहुःपरंहेतुंकेचित्तत्वविचक्षणाः किंत्वत्रतस्यदृक्षस्तकेमाधुर्याद्भुतसंपदः रते
रस्याःप्रभावोयंभवेत्कारणमुत्तमम महाशक्तिविलासात्माभावोचिंत्यस्वरूपभाक् रत्याख्यइत्ययंप्रकोनाक्रितर्के

ण्वाधितं भरताद्युक्तिभिर्बाह्यप्राकृतैरप्युदाहृता यथोक्तं भीष्मपर्वणि अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणमिति विभाविभावनादानीयहृत्सादीन्मञ्जलावतिः पत्रैरेव तथाभूतैः स्वं
सम्वर्धयति स्फुटम् यथा स्वैरेव सलिलैः परिपूर्य वलाहकान् रत्नालयो भवत्येभिर्हृष्टैः स्वैरेव वारिभिः नवैरतं
ऋरेनाते हरिभक्तस्य कस्यचित् विभावनादिहेतुत्वं किंचिन्नास्वकाव्ययोः हृषीकेशविधिरूपतो रसास्वादः स
तां भवेत् रतेरेव प्रभावोयं हेतुस्तेषां तथाकृतौ साधुनाप्यश्रयतेन नरसादीस्वतन्तेरति तथानुभूयमानास्ते वि
स्तेर्णां कुर्वते रतिम् अतस्तस्या विभावादिचतुष्कस्य रतेरपि अत्र साहाय्यकं व्यक्तं मिथो नत्वमपोह्यते किं त्वेतस्याः प्र
भावोपि वैरूप्ये सति जृंभति वैरूप्यं तु विभावादेरनौचित्यं प्रदीर्यते अलौकिक्या प्रकृत्येयं सङ्गरूढा रसस्थितेः य
त्र साधारणतया भावाः साधु स्फुरन्त्यमी एषां स्वपरसंबंधनियमानिर्णयो हि यः साधारण्यं तदेवोक्तं भावानां पूर्वसू
रिभिः तदुक्तं भरते शक्तिरस्ति विभावादेः कापि साधारणीकृतौ प्रमाता तदभेदेन स्वयं यान्प्रतिपद्यते इति दुःखाद
यः स्फुरन्तोपि जातस्वेयतया हृदि प्रौढानंदचमत्कारचर्वणामेव तन्वते पराश्रयतया येते जातभान्तः सुखादयः
हृदये परमानंदसंदोहमुपाविन्वते सद्भावश्चेद्विभावादेः किंचिन्मात्रस्य जायते सद्यः चमत्कृत्यादेपात्स्वीतेवोप
पद्यते किंच रतिस्थितानुकार्येष्वलौकिकत्वादिहेतुभिः रसं स्यात्रेतिनात्यात्तायदारूढेकमेवतत् अलौकिकीत्वियं

हास्यरतिः सर्वाद्भुताद्भुता योगे रसविशेषत्वं गच्छत्येव हरिप्रिये वियोगे त्वद्भुतानंदविवर्तत्वं दधत्यपि तनोत्येषा प्रगाढ
तिं भवाभासत्वमूर्जिता तथापि वल्लवाधीशनंदनालंबना रतिः सांद्रानंदचमत्कारपरमावधिरिष्यते यत्सुखौघ
लवागस्त्यः पिबत्येव स्वतेजसा रमेशमाधुरीसाक्षात्कारानंदाब्धिमप्यलम् किंच परमानंदतादात्म्याद्रत्यादेरस्य
वस्तुतः रसस्य स्वप्रकाशत्वमखंडत्वं च सिध्यति एवं मुख्या द्विधा भेदान्मुख्यैर्गौणैस्तथा रतेः भवेद्भक्तिरसोऽप्येष मुख्यो
गौणश्च तया द्विधा पंचधापि रतेरैक्यान्मुख्यस्त्वेक इहोदितः सप्तधा च तथा गौणा इति भक्तिरसोऽष्टधा तत्र मुख्यः स्वरू
स्तु पंचधा शांतः प्रीतः प्रेयांश्च वत्सलः मधुरश्चेत्यमी ज्ञेया यथा पूर्वमनुत्तमः अथ गौणाः हास्योऽद्भुतस्तथा वीरः क
रुणो रौद्र इत्यपि भयानकः सबीभत्स इति गौणश्च सप्तधा एवं गौणरसो भेदाद्द्वयोर्द्वादशधोच्यते वस्तुतस्तु पुरा
णादौ पंचधैव विलोक्यते श्वेतश्चित्रोऽरुणः शोणः श्यामः पांडुरपिंगलौ गौरो धूम्रस्तथा रक्तः कालो नीलः क्रमा
दमी कपिलो माधवोपेंद्रौ नृसिंहो नंदनंदनः बलः कूर्मस्तथा कल्की राघवो भार्गवः किरिः बुद्ध इत्येषु कथिताः
क्रमाद्द्वादश देवताः स्फूर्तिर्विकासविस्तारविक्षेपक्षोभतस्तथा सर्वभक्तिरसास्वादः पंचधा परिकीर्तितः स्फूर्तिः
शांते विकासस्तु प्रीतादिष्वपि पंचसु वीरेऽद्भुते च विस्तारो विक्षेपः करुणोग्रयोः भयानकेयवीभत्से क्षोभो धीरैरुदा
हृतः श्रवणस्य च रूपत्वेप्येषामास्तिक्यविक्वचित् रसस्य गाढतास्वादविशेषः कोप्यनुत्तमः प्रतीयमानाश्चाप्येत्येषां

भ.र.
५७
57

म्यैः स पदि दुःखहृत् करुणाधारमाधुर्यैः श्रीकृष्णानंदमयामता अलौकिकविभावत्वं नीतैर्भोरतिलीलया सद्रुस्थ्यावस
स्थितेभ्यः स्यात्स्वयमाप्तिस्थितिः तथा च नाट्यादौ करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम् स चेतसामनुभवः प्रमा
णं तत्र केवलम् सर्वत्र करुणाख्यस्य रसस्यैवोपपादनात् भवेद्रामायणादीनामन्यथा दुःखहेतुता तथा तेरामपा
दाब्जप्रेमकल्लोलवारिधिः श्रीमद्रामायणं नित्यं शृण्वन्त्याद्रुतमानसाः कथं अपि च संचारी स्यात्समोनावा कृष्णरत्याः सुहृ
द्रतिः अधिकापुष्यमाणा चेद्भावोल्लास इतीर्यते फल्गुवैराग्यनिर्दग्धाः शुष्कज्ञानाश्च हैतुकाः मीमांसका विशेषेण भ
क्त्यास्वादबहिष्कृताः इत्येष भक्तिरसिकैश्चौरादिव महानिधिः जरन्मीमांसकाद्रक्षः कृष्णभक्तिरसः सदा सर्वथैव दुरू
होयमभक्तैर्भगवद्रसः तत्पादांबुजसर्वस्वैर्भक्तैरेवानुरस्यते व्यतीत्य भावनावर्त्म यश्चमत्कारभारभूः हृदि सत्त्वोज्ज्व
ले बाढं स्वदते स रसो मतः भावनायाः पदे यस्तु बुधेनानन्यबुद्धिना भाव्यते गाढसंस्कारैः चित्ते भावः स कथ्यते ॥
इति स्थायिभावलहरी गोपालरूपशोभां दधदपि रघुनाथभावविस्तारी तुष्यतु सनातनात्मा दक्षिणभागे सुधा ५:
इति भक्तिरससामान्यनिरूपणो नाम दक्षिणो भागः समाप्तः श्रीशारदायै नमः ॥ अथ मुख्यरूपभावो भागवतानामि
स्तु प्रेमा समयेसनातनमूर्तिस्तनोतु कुशलोन्नमलङ्क्षिम् रसामृताब्धेर्भागेत्र तृतीये पश्चिमाभिधे मुख्यो भक्ति
रसः पंचविधः शांतादिरीर्यते अतो ऽद्योऽपि विधेयन लक्ष्यः पंचकीर्तिताः अथामी पंच लक्ष्यन्ते रसाः शांतादयः क्रमात्

तत्रशान्तभक्तिरसः वक्ष्यमाणैर्विभावाद्यैश्शमिभिःस्वाद्यतांगतः स्थायीशांतरतिर्धीरैःशांतभक्तिरसःस्मृतः प्रा
यःस्वसुखजातीयंसुखंस्यादत्रयोगिनाम् किंत्वात्मसौख्यमघनंघनंत्वीशमयंसुखम् तत्रापीशस्वरूपानुभवस्यै
वोरुहेतुता दास्यादिवन्मनोज्ञत्वलीलादेर्नतथामता तत्रालंबनाः चतुर्भुजश्चशांताश्चतस्मिन्नालंबनंमताः तत्रचतु
र्भुजः श्यामाकृतिःस्फुरतिचारुचतुर्भुजोयंमानंदराशिरखिलात्मतरंगसिंधुः यस्मिन्नितान्तनयनयोःपदवीनिर्जि
हीनेभवत्सतरात्परमहंसमनेमनोपि सच्चिदानंदसांद्रात्मा आत्मारामशिरोमणिः परमात्मापरंब्रह्मसमोदां
तःशुचिर्वशी सदास्वरूपसंप्राप्तोहतारिगतिनायकः विभुरित्यादिगुणवानस्मिन्नालंबनोहरिः अथशांताः शांताः
ताःस्युःकृष्णतत्प्रेष्ठकारुण्येनरतिंगताः आत्मारामास्तदीयाध्वबद्धश्रद्धाश्चतापसाः तत्रात्मारामाः आत्माराम
स्तुसनकसनंदनमुखामताः प्राधान्यात्सनकादीनांरूपंभक्तिश्चकथ्यते तत्ररूपं तेपंचषाब्दबालाभाश्चतार
स्तेजसोज्ज्वलाः गौरांगावातवसनाःप्रायेणसहचारिणः भक्तिःसमस्तगुणवर्जितेकरणतःप्रतीचीनतां गते
किमपिवस्तुनिस्वयममीपितावत्सवम् यथावनियमङ्गुतानवतमालनीलद्युतिःमुकुंदस्तवविग्रहनातववत्स
व सान्द्राकृतिः अथतापसाः भक्तिर्मुक्तेववनिर्विघ्नेत्यात्तयुक्तविरक्तताः अनुविक्षितमम्ब्रत्तायेभजंतेतेत्रतापसा
यथा करापोलज्ञोणांष्ठगुल्वविटपिक्रोडवसतिर्वसानःकौपेशंरचितफलकंदाशनरुचिः हृदिध्यायध्यायन्मुहु

भ॰र॰
५८
58

चिरमकुंदाभिधमहं चिदानंदंज्योतिस्तृणमिव विनेष्यामि रजनीः भक्तात्मारामकरुणाप्रपंचेनैव तापसा सान्ना
त्विभावचंद्रस्य हृदाकाशेकलांश्रिताः अथोद्दीपनाः श्रुतिर्महोपनिषदां विविक्तस्थानसेवनम् अन्तर्वृत्तिविशे
षस्य स्फूर्तिस्तत्त्वविवेचनम् विद्याशक्तिप्रधानत्वं विश्वरूपप्रदर्शनम् ज्ञानभक्तेन संसर्गो ब्रह्मसत्रादयस्तथा अस
साधारणास्त्वोकाद्यैरुद्दीपनाश्चमी तत्र महोपनिषच्छ्रुतिर्यथा अक्लेशांकमलेभुवः प्रविशन् गोष्ठीकुर्वंतः श्रुति
शिरसां श्रुतिं श्रुतज्ञाः उत्तुंगं यदुपुरसंगमाय रंगं योगींद्राः पुलकटनेन पादाब्जतुलसीगंधात्संख्यिनादे
मरात्विषः पुण्यशीलः भार केतुस्य पापमा विषयादिकविस्मृतं कालस्याखिलहारिता इत्याद्युद्दीपनास्स्या
धारणास्तेषांकिलाश्रितैः तत्र पादाब्जतुलसीगंधो यथा तृतीये तस्यारविंदनयनस्य पदारविंदकिंजल्कमिश्रतुल
सीमकरंदवायुः अंतर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां संक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः अथानुभावाः नासाग्रन्यस्त
नेत्रत्वमवधूतवच्चेष्टितम् युगमात्रेक्षितगतिर्ज्ञानमुद्राप्रदर्शनम् हरेर्द्विषः द्वेषो नातिभक्तिः प्रियस्यापि सिद्ध
तायास्तथा जीवन्मुक्तेषु बहुमानिता नैरपेक्ष्यं निर्ममता निरहंकारिता तथा मौनमित्यादयः प्रोक्ताः स्युरसाधारणा
क्रियाः तत्र नासाग्रन्यस्तनेत्रत्वं यथा नासिकाग्रहगयं मुनिः पुरः स्पंदवंधुराशिरा विराजते चिन्नकंदरतटीमनाकुला
मसन्नूनमवगाहते हरिः जृंभांगमोटनं भक्तेरुपदेशो हरेर्नतिः तथा दपप्रशस्त्याद्यैः प्रोक्ताः साधारणाः क्रियाः तत्र

न्तंभा यथा हृदयांबरेऽश्रवंते भावांबरमणिरुदेति योगींद्र यदिदं वदनांभोजं जृंभामवलंबते भवतः अथ सात्विकाः
रोमांचस्वेदकम्पाद्याः सात्विकाः प्रलयं विना तत्र रोमांचो यथा पांचजन्यजनितो ध्वनिरतः क्षोभयन्नपरिवि
धसमाधिः योगिनां गिरिगुहानिलयानां मंगक पुलकपालिमनैषीत् एवां निरभिमानिनां शरीरादिषु
योगिनाम् सात्विकास्तत्त्वलं त्येव न तदीक्षा भवन्त्यमी संचारिणोऽत्र निर्वेदो धृतिहर्षो मतिः स्मृतिः विषादोत्सु
कतावेगवितर्काद्याः प्रकीर्तिताः तत्र निर्वेदो यथा अस्मिन्नसुखेषु चनमूर्तौ परात्मनि निर्हृत्लिपन्न नेस्फुरति आत्मा
राम न यामे गतो वत चिरं कालः अथ स्थायी तत्र शांतिरति स्थायी समासाद्यो च समाहुर्यथा तत्राद्या समाधौ यो
गिनस्तस्मिन्नसंप्रज्ञातनामनि लीलया मयि लब्धे स्वप्रभ्रूवोऽर्कोऽपि पिनीतन्द्रः सान्द्रा यथा सर्वाविद्याध्वंसतो यः
समंतादाविर्भूतो निर्विकल्पे समाधौ जाते साक्षाद्यादवेन्द्रे सविन्दन्नयानंदः सांद्रतां कोटिरासीत् शांतो द्विधैव
परोऽपरः साक्षात्कारस्य विभेदतः तत्र परोऽत्यं यथा प्रयास्यति मरुन्नपः सफलतां किलाष्टांगिका मनीषा स्फुरा तनी
परमयोगचर्याप्यसौ नराकृति वरांबुदद्युतिधरं परं ब्रह्मसे विलोचनचमत्कृतिं कथय या किं न निर्मीस्यति यथा वा
वेवेजरो किमपि चंडकरोपरागे सांद्रं महः पथि विलोचनयोर्यदासीत् तत्रीवरद्युतिजयि स्मरकुन्तलकं मेन प्रत्यगा
त्मानि मनोरमनेऽपरेव साक्षात्कारो यथा परमात्मतया तिमेऽवान्तव साक्षात्करणप्रमोदतः भगवन्नाधिकं प्रयोजनं

भ·र·
५८
59

कान्तरस्यात्रविरोधोपिविद्यते यथावा कृष्णः कंबुपातिस्वनैः भविलग्नश्रुलोंचलः संवलन्मूर्धाकज्जहृगस्त्रुभिः पुलकितो
ह्रागेवलीनव्रतः अनुगोरंगतमंजनस्त्विषिपरब्रह्मएपवाप्नेमदा मद्रातिः प्रकटीकरोम्यवमतिंयोगीश्वरपस्थितो
भवेत्कदाचित्कुत्रापिनंदस्य कृपाभरः अयमंतानानिष्ठोपिसोत्रवैरतिमुद्दहेत धृतिस्थायिनमेकंतन्निर्वेदस्था
यिनंपरे शांतमेवरसंप्राहुर्वैश्रोतुरेकमनेकधा निर्वेदोविषयेस्थायीतत्त्वज्ञानोद्भवः सचेत इष्टानिष्टवियोगाप्ति
कृतस्तुव्यभिचार्यसौ इतिश्रीभक्तिरसपंचकनिरूपणेशांतभक्तिरसलहरी ॥ अथप्रीतिरसः प्रीयतस्वामिभिः
स्पष्टमयमेवरसोत्तमः रंगप्रसंगेसप्रेमभक्तिकाव्यैः प्रकीर्तितः रतिस्थायितयानामकौमुदीकाद्भुरप्यसौ शांत
त्वेनायमेवात्माद्यास्तदेवाद्यैस्तुवर्णितः आत्मोचितैर्विभावाद्यैः प्रीतिरास्वादनीयतां नीताचेतसिभक्तानांप्रीतिभ
क्तिरसोमतः अनुग्राह्यस्यदासत्वाल्लाल्यत्वादप्ययंद्विधा भिद्यतेसंभ्रमप्रीतोगौरवप्रीतइत्यपि तत्रसंभ्रमप्रीतः
दासाभिमानिनांकृष्णेस्यात्प्रीतिःसंभ्रमोत्तरा पूर्ववत्पुष्यमाणोयंसंभ्रमप्रीतउच्यते तत्रालंबनाः हरिस्तुतस्य
दासश्चतैर्याआलंबनाइह तत्रहरिः आलंबनोस्मिन्द्विभुजः कृष्णोगोकुलवासिषु अन्यत्राद्विभुजःक्वापिकुत्रा
प्येषचतुर्भुजः तत्रव्रजेयथा नवांभोधरसुंदरः करयुगेनवक्रांडजेनिधायमुरलींस्फुरन्मुरटनिंदपट्टांबरःशि
खंडकृतशेखरःपितविलासतटेपर्यटन्नभांडीरविटपीकसाभावविधिनोतिनःकिंकरान् वदान्यसेजसाग्रकः कृतनतःकीर्ति

संग्रयः । वरीया

लवान्मेघमवश्य इत्यादिषु ऐश्वर्यज्ञानप्रचुरविधेयत्वे वदासेष्वालंबनो हरिः अथ दासाः दासास्तु
प्रश्रितास्तस्य निदेशवशवर्तिनः विश्वस्ताः प्रभुताज्ञानविनम्रितधियश्च ते यथा प्रभुरयमवि
लैश्वर्यगरीयानिह न तुलनाम परमाणुयानि नास्य इति परिणतेनिर्णयेन नम्रान्हितमतयः हरिस्ते
वकान्भजध्वम् चतुर्धामी अधिकृताश्रितापारिषदानुगाः तत्राधिकृताः ब्रह्माशंकरशक्रा
द्याः प्रोक्ताधिकृता बुधैः रूपं शरीरसत्त्वमेतेषां तेन भक्तिर्हृदीरिते काश्यैंत्वंबिके यं हरिमवकल
यन्केपनेकः शिवोसौ कलं त्वोत्यं षधानाप्रणमनि विलब्धन्वः तैवासवोयं कः त्वलोहसनेत्रा
दनुजभिदनुजैः पूर्वजोयं ममेसं कालिंदीजांबुवत्योविदशपरिचयं जालरंध्राप्रतोनीन् अथा
श्रिताः ते शरण्याज्ञानिवराः सेवानिष्ठास्त्रिधाश्रिताः यथा केचिद्दीनाः शरण्यमभिनःसंश्रयंते
भवंते विशाला धीस्त्वदनुभवतः केचिन्मुकुन्द श्रावंश्रावं नवनवनवं माधुरीं साधु हंहो
हंदारण्येन्नवकिलवयं देवसेवेमहिन्नो तत्र शरण्याः शरण्या कालियजरासंधबद्धनृपाद
यः यथा अपि गहनाम स्निनागे प्रभुवरमयाद्भुताहनेकरुणाभन्नोरपि दुर्लभयायदहं पदमद्य
द्योत्रमिनः यथा वापराधभंजने कामादीनां कतिनकतिधापादिनाद्रुर्निदेशाः ज्ञानाये

भ॰र॰
६०
60

धामयि नकल्मषणानयानीयप्रशान्तिः उत्पल्लसेनानयद्यत्तपने सं प्रति लब्धबुद्धिस्त्वामानः
शरणमभवेमानियंत्वात्मदास्ये अथ ज्ञानिचराः येमुमुक्षांपरित्यज्य हरिमेवसमाश्रिताः
शौनकप्रमुखास्तेनुश्रोत्काज्ञानिचराबुधैः यथा हरिभक्तिसुधोदये श्रीहोमहान्मनुमुदादो
यत्तुष्टोप्येकेनभात्यपभवादुणेन सत्संगमात्येनसत्कोवहेनक्तनाघनोयेनकृशाम्नुक्
ता यथा पद्यावल्यां ध्यानातीतंकिमपिपरमं येनजानन्तितन्वे तेषामास्तांहृदयकुह
रेशुद्धचिन्मात्रआत्मा अस्माकंतुप्रकृतिमधुरस्मेरवक्त्रारविंदो मेघश्यामः कनकपरि
धिः पंकजाक्षोयमात्मा ॥ अथ सेवानिष्ठा मूलतोभजनासक्ताः सेवानिष्ठाइतीरिताः
चंद्रध्वजोहरिहयोबहुलाश्वस्तथानृपः इक्ष्वाकुः श्रुतदेवश्चपुंडरीकादयश्चते यथा
आत्मारामानविगणयतिव्रजगणोगानगोष्ठीं श्रुत्यायानेनयतिविहगानप्यलंभितव
यो मद्गुतुनकर्षकमपिसचमत्कारमाकर्णविंदे सेवायांनेस्फुटमयहहरप्रत्यूहयाशावि
तोस्मि ॥ अथ पारिषदाः उद्धवोदारुकोमैत्रः श्रुतदेवः शत्रुजित् नंदसुनंदभद्राद्याः
पार्षदायदुपत्तने नियुक्ताः संत्यमीमंत्रसारथ्यादिषुकर्मसु तथापिक्वाप्यवसरेपरिच

योवक्रुर्वने वोरवेष्टुतच्छाभाक्ष्मपरीतहिघुरादयः तेषां रूपं यथा सरस्राम्रसरसीरुहातवे
शाखिदिवेशावलिगैवकोनिलेशाः यद्रुवीरसभासदःसदामीप्रवुरालंकरणोज्ज्वलाजयं
ति भक्तिर्यथा शोसन्धुनेहिनिर्जयादिविरुहवंवाध्यांवुरुडातरंशोकापंकलवंमदाद्गण
यन्कालाभिरुड्डादपिलवप्येन्गापितबुद्धिरुडवगुरवल्लन्यार्थदानांगणोह्वारिह्वारवनीपुर
स्यपुरतःसेवोन्मुकलिप्ति पतेषांप्रवरःश्रीमानुद्धवःप्रेमविह्वलः तद्रूपं यथा कालिं
दीमधुरत्विषंमधुपनेमीलनेननिमीलयतांलक्षोनांवितमंवुरेणवलसन्नीरवनारोविषाडं
द्वेनागतसंदरेणभुजयोर्भाजिलमङ्गलेणमुखेपारिषदेषुभक्तिलहरीरुढेभजाम्युद्धवं
भक्तिर्यथा मर्धन्याकुकशासनेप्रणयनेब्रह्मेशयोः शास्तिनासिंधुंप्राप्तोयनेभुवनेनतत्रारोब्र
ह्मांडकोटीश्वरः मेवंश्रुत्वानिमामपेशालयिर्यविज्ञानवारांनिधिः विक्रीडन्यसह्केहि
त्विद्रवरितःसोयंप्रभुर्मोहशाम् प्रपन्नानुगाः सर्वदापरिचर्यासुप्रभोराद्यन्तवेतसः पुरस्था
द्वप्रजस्थाश्चेत्युदिताप्रनुगाहिधा तत्रपुरस्था सर्वेद्रोमंडनलंबसुनंदाद्याः प्रजानुगाः प
षांपार्षदवत्प्राचोरूपालंकरणादयः सेवायथा उपरिकनककंदुमंडनीविलसुलीनेभुवनि

भ०र०
६८
61

किलसवेदृश्यामरं चंद्रचारु उपहरतिस्मत स्फुटतोहृलवेशीं विदधतिपरिवर्गीसाधवोमा
धवस्य अपत्रजनस्याः रक्तकः पत्रकः पत्रीमधुकंठोमधुव्रतः रसालः सविलासस्य प्रेम
कंदोमरंदकः आनंदस्य हहास्य पयोदो बकुलस्तथा रसालः शारदा शास्य व्रजनस्याग्र
नुगामताः यथांद्र्यं मणिमयवरमंडनोत्फुल्लांगा रजपामधुलिट्पटीरभासः निजवपु
रनुरूपदिव्यवस्त्रान्जपतिनंदनकिंकरएतमामि सेवायया द्रुतं कुरुपरिष्कृतं बकुलपीतप
ह्रांशुके वरैरस्तरुभिर्मेलं रचयभासितेवारिद रसालपरिकल्पयोरगलतादलैर्वीटिका पर
गपटलीगवांटिश्यामहन्यपौरन्दरीं ॥ व्रजानुगेषु सर्वेषु वरीयान्रक्तको मतः अस्य रूपं यथा र
मपिंगपटमंगरोचिषामपिनोहशानपविकारुचम् स्फुरगोस्य युवराजसेविनं रक्तकं ठमनुया
मिरक्तकम् भक्तिर्यथा गिरिवरभृतिमंद्रे दारकेस्मिन्व्रजयुवराजनयागते प्रसिद्धिम् श्रुण
रसदरसदापदाभिसेवापटिमरनारतिकृतमाममरालः धुर्योधीरस्य वीरः स्वविद्यापारिषदादि
कः तत्र धुर्यः कुलस्य प्रेयसीवर्गे सादैरूपयथाघय स्पशीतिनतुनेभक्तःस्थुर्य इति कीर्तितः
यथा देवः सेवनयायथास्फुरतिमिदेव्यलयास्यप्रियाः सर्वाः प्राणसमानतावभिनुतेतनन्नि ॥

भावो गुणः स्फुरतां साह स्थिरं विभेमि न महं भक्ताभिमानोऽन्न नं प्रीतिं तन्मयेन त्वरेऽपि विदध
त्वः स्वात्म्यमालंबने अथ धीरः आश्रित्य श्रेयसीमस्य नातिसेवापरो प्रियः तस्य प्रसादपात्रं
स्यान्मधुत्वे धीरः स उच्यते यथा कामपि द्युपगमन्येन्नावरण मिश्रयत्नं यदुकुलकमलार्कत्व
त्प्रसादश्रियोपि समगमनिनन्देव्याः पारिजातार्थिनायाः परिजनलिखितनारेः पातिनी
मेयदाख्या अथ वीरः कृपान्तस्य समाश्रित्य शौर्यं नान्यमपेक्षते अनुकंपो यावद्दिन्दस्ते श्री
तिर्वीरः स उच्यते यथा प्रलंबरिपुरीश्वरोभवन्तुकाङ्क्षनिश्चितेन मे कुमार मकरध्वजादपि
न किंचिदाप्तफलम् किमन्यदहमुद्गतः प्रभुकृपाकलालक्ष्मिया श्रियापरिषदग्रिमो न ग
णयामि भामामपि चतुर्थश्च जगज्जनन्याभगवतीपादेशास्तस्यादेवयत्नकर्मेणिनः समीहि
तम् कर्तैषि फलानुरुहीनवन्मलः स्वपवधिलोमिरनस्यार्किं नया एतेषु तस्य दासेषु त्रि
विधेष्वाश्रितेषु च नित्यसिद्धास्त्र्य सिद्धास्त्र्य साधकाश्चेति प्रतीतिः अथाह्नीपनाः अनुग्रह
सासंप्राप्तिलसंग्रिरजसोनथा भक्तावपि भक्तादेरपि तद्गंगत्तिः द्विपादयोविभा
वास्तवेष्वसाधरणामताः तत्रानुग्रहसंप्राप्तिर्यथा कृपालस्यपद्यनकृपांकृपायाः कृपया

मयि ये योसौ निधने हंत हृद्योरध्यानमभ्यगात् मुरली शृंगयोः स्थानः स्मितपूर्वावलो
कनं गुणान्कोष इति: पद्म्य यदांकुनवनीरदाः नदंग सौरभाद्यास्तु सर्वैः साधारणमता
श्रव मुरलीध्वनौ यथा विदग्धमाधवे सोल्लुंठं मुरलीकलापरिमलानाकर्ण्य घूर्णन्नुनोरे
नस्यादिस्सहस्तनः स्मरयते रक्षुणि सहर्षं विविधं वा धिधराल्लिनापि नरस्मायैर्घ यारा
मध्ये हृत्यनप्रणतदेवमानुत्कामम्भू हुंदावटवीमंडले अथानुभावः स्वतः स्वनियोगानामा
धिकानपरिग्रहः ईर्ष्यातिवेनाक्षेपामे हीनत्वप्रणतेजनेत्रे तत्रिप्रताद्याः स्वीनाः स्वरूपा
साधारणक्रिया तत्र स्वनियोगस्य सर्वेन्द्रियाधिकं यथा शृंगस्तम्भारंभसमुन्नुगयेत संमाने
देदात्कोनायनंदन् केसारानेवीजिते येन सालादलोदीयानं नरायोव्यथापि तद्वास्थः
पुरोक्तायानथास्य स्वहदादयः विरागाद्या स्वयं स्वीनाः प्रोक्ताः साधारणास्तु ते तत्र तत्र
यथा दशमे स्कन्दे वाच्यनेप्रामगृहांजनकेयथा गुल्वाम्सनी स्वसंहदृष्ट्रो युवत्वा मोननर्मे
ह यथा वा त्वंकलासविमत्रोपि नर्म प्रेमना स्वगृहणा सिमपादितः यद्विविधगात्रविर्थ
यांकिनस्थित्रयस्य हहृवारणा न पि अथ सात्विकाः स्तंभाद्याः सात्विकाः सर्वे प्रोक्तादिति

नयेमनः यथा गोकुलेंद्रगुणगानरसेन सिक्तं मम मङ्गलमसौ भ्रमसमानः यथा भङ्गिरसमंडपम्
लसेभनांवहति वैस्रवविवर्यः दशमेव मद्देहमेनो भगवत्स्यदांबुजे विमलम्बुहुः प्रेमविमिन्नया
धिया अथवा वहानंदजलाकुलेक्षणः प्रहर्षरोमान्नपगद्गदाक्षरम् अथ व्यभिचारिणः ह
र्षो गर्वो धृतिस्त्रासनिर्वेदो विषण्णता दैन्यं चिंता स्मृतिः शंका मतिरौत्सुक्यचापले वितर्क
वेगह्रीजाड्यमोहोन्मादावहित्थकः बोधः स्वप्नः क्लमो व्याधिरिति व्यभिचारिणः इत
रेषां मदादीनां नातिपोषकत्वं नाभवेत् योगेन स्मृतिर्यत्नात्प्रयोगे चक्रमादयः उभयत्र
परेशेषा निर्वेदाद्यास्तन्नोमनाः तत्र हर्षो यथा प्रथमे श्रीमत्फलमुक्ताः प्राहुर्हर्षगद्गद
वाणिना पिनरंध्रसर्वव्रहदत्तविनारमिवाबेकः यथावा हरिमवलोक्य पुरो भ्रवि पतितो दं
डप्रणाममश्रान्ताकामः अमदा विमुग्धा नृपतिः पुनरुत्थाय नेव विसस्मार क्लमो यथा सके दे
मुखशोषयन्मनसस्य म्लापयन्मुखपंकजम् ग्रावधिस्वहिर हे देव ग्रीष्मसमरेवांशुमान्
निर्वेदो यथा धन्याः स्फुरंति नवसूर्यकरास्मदहं ये सर्वदा यदुपतेः पदयोः पतंति वंध्या
हशां दशा नीश्रियनेमममासौ हरेस्मुहतेमपियानविलोकनेनाम् अथ स्थायी संभ्रमः

भ॰र॰
६३
63

प्रभुताज्ञानानुकंपात्वेन स्मितादरैः अनेनैवं गता प्रीतिः संभ्रमप्रीतिरुच्यते एषा रसेत्र कथि
ता स्थायिभावतया बुधैः आश्रितादेषु वैवोक्तः प्रकारो रतिजन्मनि नत्र पारिषदादेस्तु हेतु
संस्कार एव हि संस्कारोद्बोधकास्तस्य दर्शनश्रवणादयः एषा तु संभ्रमप्रीतिः प्राप्नुव
त्युत्तरोत्तरम् हृद्धिं प्रेमा ततः स्नेहस्ततो राग इति त्रिधा तत्र संभ्रमप्रीतिर्देशामे ममाद्य मे
गलेन ए फलवांश्चोद्यमेभवः यत्र मस्य भगवतो योगिध्येयांघ्रिपंकजम् यथा वा कालिं
दनंदिनीकूलकदंबवनवल्लभं कदा नमस्करिष्यामि गोपरूपं नमीश्वरम् अथ प्रेमा
ह्रासशंकाच्युता बद्धमूला प्रेमेयमुच्यते अस्यानुभावाः कथितास्तत्र व्यसनिनादयः य
था अणिमादिसौख्यवीचिविमवीतितुः खप्रवाहं वा नयमो विहतिने हि मेवत्पदकमल
वलंबस्य यथा वा हयारिरितद्भुक्तिनामप्युक्तेनेनशान्तोप्यलं मया हन्तजगद्वयोप्यतनुकै
नवं ततुना विनिंयत्कृतं वंधनोप्युरगराजपाशौर्वेलादरज्जातममप्यहो हि गुणमेव वैरो
वनिः अथ स्नेहः सान्द्रश्चित्तद्रवं कुर्वन्प्रेमा स्नेह इतीर्यते क्षणिकस्यापि नेह स्याद्विश्लेष
स्य सहिष्णुता यथा दंभेन वाष्पांबुधरस्य केशवे वीताड्ववश्चित्तमनस्तवनत्व इत्यस्य कै

धीरयनोविविञ्रतोविश्रानतेदारुणवारुकल्पना यथावा पत्नीरत्ननिधेः परामुपहर
न्तूरेणवाश्यामसौरत्नान्मेजलकंहलोठिनवरलोगादतेपक्रमः त्वंबन्धुल्लकदंबडंभ्रन
लामंगैः समीत्याक्वतेलञ्च्योष्यन्यधिकांघ्रियंपूणमतांहेदाहृधारोद्भवः अथवागःस्ले
हः सरागायेनसान्नृएंडः खमपिस्फुटम् नतंबंधलवेष्यत्रप्रीभिः प्राणव्ययैरपि गु
रुरपिभञ्जेगाङ्गीमल्लतकान्याज्यारान्यच्युतिरनिष्पाप्नीवप्रायवयोवपूर्वी अतनुतम
रमुवैः हंसलीलाश्रयांनविहरणसविवलासैनरेयसमाराहः यथावा केशवसकुल
लालवापिवैवाऽवापिकिलवाऽवामम अस्ययत्पुरयेयनाकुशस्थलीपूर्णेसिद्धिरपिमे
कुशस्थली प्रायश्रायहृदयेप्रेमासेहः पारिषदेषुसौ यदीदिनिभवेद्यागोदारुकेवनयोद्भवे
व्रजानुगेष्वनेकेषुरत्नेकप्रमुखेषुच अस्मिन्नभ्युदितोभावः प्रायः स्यान्मम लेशभाक् यथा
मज्ञांतमिलितंवाप्यरुद्धवायुद्धवोहरिम् किंचित्कुंचितनेत्रांतः स्वांतेनघस्त्रजे। अयोगयो
गावेतस्यप्रभेदौकथितावुभौ तत्रायोगः संगाभावोहरेर्धीरैरयोगइतिकथ्यते अयोगेतन्म
नस्कत्वेनतद्गुणग्रहनसंश्रयः तत्राप्युपायविंनाद्याः सर्वेषांकथिताः क्रियाः उत्कंठितंवियोग

स्मृत्ययोगोपि हि धीयते तत्रोत्कंठितम् अहह पूर्वं स्म हरेरिह दीनोत्कंठितं मनो मम् यथा ना
रसिंहे चकार मेघे तद्वर्णे बहुमानरतिं नृपः पद्मप्यातेन तन्नाम्नि मृगे पक्षे च तद्दृशि यथा वा
दशमे अप्यप्यविलासोर्मिभिर्नलमीश्वरो भारावतारायभवो निजेच्छया लावण्यधाम्नो न विनोप
लंबनं मनसोऽमनः स्यात्फलमेनसां हृदशः अत्रायोगशब्दस्य कालानां सर्वेषामपि संभवे गौत्सक्यादे
न्यनिर्वेदचिंतानाक्लस्पजडतोन्मादमोहानामपि स्यादिति रिक्ता तत्रौत्सुक्यं यथा कर्णामृ
ते अमून्यधन्यानि दिनांतराणि हरे त्वदालोकनमंतरेण अनाथबंधो करुणैकसिंधो हा हं
त हा हंत कथं नयामि यथा वा विलोचनस्तंभाबुजेऽलवपदारविंदद्वयी विलोकनरस
स्पृष्टमनुपलभ्य विलपति मनो मम नागपि क्वचिदनाश्रवन्निवृत्तिं लक्षणार्थमपि मन्यते
व्रजमहीन्द्रवर्षं व्रजम् दैन्यं यथा नवतैः निर्बंधमूर्धांजलिरेष याचे नीरंध्रदैन्योन्नतिमुक्तकं
ठम् दयाम्बुधे देव भवत्कटाक्षदाक्षिण्यलेशेन सकृन्निषिंच यथा वा अस्मिन्नाशिशुकुटाग्रे
रथलभे लक्षणलवलब्धुरपि हरकीलाटम्य हंकुटकमौ इति विसहशनापि प्रार्थने प्रार्थया
मि स्तपयत्कृपणं बंधो मामपांगच्छटाभिः निर्वेदो यथा स्फुटं स्कृन्नवनोरपि स्कृत्तिनिष

न्स॰

वयस्याज्ञातां न मामयमभव निवेदनयोर्भवतु नेत्रयोर्मे न्द्रयोः भवेन्नहियया यो यदं मधुरिम स्निग्धया
मास्यदं पदांबुजं नखांकुरादपि विसारिरोविलम्ब चिंतायायथा हरिपदकमलावलोक
नसानारत्नमनेरपि योग्यतामवीत्य भुवननवदनस्य चिंतयामे हरिहरि निःश्वसितो
निशाः प्रयांति चापलं यथा त्वच्छैशवं त्रिभुवनाद्भुतमित्यवेहि मच्चापलं च तनववाम
वाधिगम्यम् तत्किं करोमि विरलं मुरलीविलासि मुग्धं मुखांबुजमुदीक्षितुमीक्षणाभ्यां
यथावा हियमवहरमुक्ताहृद्यमतंगीममासो भयमपिदमपित्वामज्ञो हं दानुषानीति
रवधिमविवार्थसूस्यवकोहि मानेनवचरणसरोजे लेठुमनिष्पनीशा जडता यथा मम
मे न्यस्तक्रीडनको बाल्ये जडवत्तन्मनस्कया हलस्य हगृहीतात्मा नवेद जगदीहशम्
यथावा निमेषोन्मुक्तालसः कथमिह परिस्पंदविधुरां नतेविभ्रमत्यः प्रतिकृतिरिवास्ते
द्विजपतिः प्रयेत्तानं वंशीरसिकनवरागव्यसनिनां पुरः श्यामामाम्भोदे वनविनिहताहृ
हिरमुना उन्मादो यथा नचैव नदतिक्वचित् विक्वंकंके विलज्जो नृत्यति क्वचित् क्वचित्तञ्जा
वनायुक्तो लम्नयोगेवकारहृ यथावा क्वचिन्नटति निष्पटक्वचिरसंभवं लभते क्वचि

हिहसति स्फुटं क्वाविदमंदमाक्रंदति लसत्यनलसंकुविक्कविदणार्घं मानीयते हरेरभिनवो
ग्नुरश्रणयशीघुमन्नीमृतिः मोहो यथा हरिभक्तिसुधोदये अयोगमात्मानमितीशादर्शने सम
नमानमस्लदनाम्निकानरः उद्वेलदुःखार्णवमग्नमानसः कृतानसत्यारोहिनवृच्छितो पतन्
यथा वा हरिविरह विलोकाल ध्यिना पावली भिर्वनविधुनविर्दभस्यशनस्ली थैवर्थे कृतिधु
दपरिणहेनेशनामामृता निविपतनतुमतीर्थैखष्टनांप्राणहें स अथ वियोगः क्रियो
गोलब्धसंगेनविच्छेदो दनुजद्विषा ॥ वलिमनभजदं दुर्विडनायतननजपुरंपुरुषोनुमेश्रया
ते विधुनविधुरबुद्धिरुद्धवोयं विरहविरुद्धमना निरुद्धवोभूत् अंगेषु तापः कृशता नागर्यो
लेबशून्यता अरागितामृवेस्मिन्नधृतिः कथिता बुधैः अन्येभ्यो प्रकटार्थत्वान्नायाद्यानहि
लसिताः तत्रतापो यथा अस्मान्मुनोनुकमलेनयनस्य मित्रं रत्नाकरस्यवडवानलमूढमू
र्तिः इंदीवरं विधुसहक्तमथमीभ्यरं वाने स्मारयन्मुनिपतेदहनीवसम्प्रात् कृशता यथा द
यतिन्वनपायासेवकानां भुजपरिघः कृशतां चपांडुतांच पततिवनपथान्कणालबुद्धा
स्फुटमिहपांडवमित्रपांडुपतः जागर्या यथा शिरहात्मरविद्विषधिरं विधुरंगोपरिखिन्नचे

नमिततरुणदाः तरुणदायिनोज्झितानाव कुलाश्च वकुलाम्लदाभवन् आलंवशून्यता यथा
विजयरथपरभुवनेऽयिनाविनान्यन्नकिलबुद्धं वमिहास्ति नत्रिलोक्यां भ्रमदिदमनवेद्य
यत्प्रदाङ्गं कविदपिनयावतिष्ठतेश्ववेतः धृतिर्यथा प्रेद्यपिंछकुलमतिपिधन्नेनैवि
कीनिवयमुक्तातिष्ठरे वषियस्त्रिमपिनायमुदारैरन्नकलवपदांबुजरङ्कः जडता यथा
धीधिषिरंपुरमुपेयुषिपद्मनाभेवेदानलब्धानि कैरैरतिविलवसस्वेदाङ्कभिनेहिपरंजल
तामवापुरंगानिनिष्क्रियनयावकिलोऽस्त्रवस्य व्याधिर्यथा विरयतिमणिमन्वेष्टुं वलितेमुर
भिदिकुशास्थलीपुरतः सममजनिहतनव्याधिः पवनव्याधियेथायायोध्येः उन्मादो यथा प्रेषि
तेवननिजाधिदेवनेरेवनेनवमवेत्यनीरदम् भ्रांतधीरयमधीरमुद्रवः पश्यरोतिरमनेन
पाप्सति मूर्छितं यथा सममजनिदशाविशेषांनेपदांबुजसेविनां व्रजभुवितयानासीत्रि
डालवोपियथापुरायदुवरदरश्यामेनामीविनकिंमनोविनाः सततमधुनानिश्चेष्टांगा
लतान्यपिशेरते मृतिर्यथा दनुजदमनयानेजीवनेलव्यकस्मान्नवुरविरहतापैः केसह
तेकजायाम् व्रजमभिपरितलेदासकाशारपंक्तौ नकिलवसति सा नोः कन्तुमिच्छेतिहे

स्तः अशिवत्वान्न घटते भक्तेष्वाप्यसौ स्मृतिः लोभकत्वाद्द्वियोगस्य जातप्रायेति कथ्यते अ
थयोगः द्धलेन संगमो यत्तु स योग इति कीर्त्यते योगोपि कथितः सिद्धिस्तुष्टिः स्थितिरिति त्रिधा
तत्र सिद्धिः उत्कंठिते हरेः प्राप्तिः सिद्धिरित्यभिधीयते यथा कारुण्यमृते मौलि स्पृष्टं इकम् स्थले
मरकतमत्तभाभिरामं वपुर्वक्त्रे विचित्रविभ्रमम्य हास्यमधुरं वालेविलोलो हृशो बाह्वोः शैशाव
शीतलामदराजस्त्राज्ञाविलासस्थिति मंदंमंदमयाकयमेष मथुरावेथीमिथो गाह्यते यथा
वादशमे रथाग्रे पूर्णमवस्तुत्य सोऽक्रूरः प्रेमविह्वलः पपात चरणोपांते दंडवद्राममकृष्णयोः
तुष्टिः जाते वियोगे कंसारेः संप्राप्तिस्तुष्टिरुच्यते यथा प्रथमे कंपेवयंनाथविरोधिनेत्वथि
प्रसन्नहस्याखिलनाप्रशोषणम् जीवामि ते सुंदर हासशोभितमप्यश्यमानावदनं मनो
हरम् यथा वा समन्तमन्तमः प्रेत्य हरिमेनलिवं धना दारुको द्वारिकाद्वारि तत्र चित्रदशां
दधौ, स्थितिः सहवासो मुकुंदेन स्थितिर्निगदिता बुधैः हंसह्रते पुरस्तादाभीरीगणभय
दनामास्तकठिनोमणिस्तंबालंबीकुलकुलकर्षां सं कथयिनास्सजानुभ्याममण्डिपदमंबुबम
वहमभविनागुरौशिष्यो हृतं पदकमलसंवाहनरतः निजावसरस्वसुश्रूषाविधाने सावधा

तेना पुरस्तस्यार्निवेशायायोगेभीषां क्रियामता केचिदस्पारनेहास्त भक्त्या स्वादवहिर्मुखाः
भावत्वमेव निष्ठिन्त्य नरस्मावस्थानां जगुः इति तावदस्माधीयो यत्नुराणेषु केषु चित् श्रीमद्भाग
वते नैषप्रकटो हृश्यते रसः तथा हि क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतया क्वचिद्धसंति नंदंति वदंत्यलौ
किकाः नृत्यंति गायंत्यनुशीलयंत्यजं भवंति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः निशम्य कर्माणि गुणा
नतुल्यान्वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि यदातिहर्षोत्पुलकाश्रुगद्गदं प्रोत्कंठ उद्गायति
रौति नृत्यति यद्यत्र भक्तभावानां प्रायिकी प्रक्रियादिना किंतु कालादिवैशिष्ट्यात्क्वचित्स्यात्सो
मलेयनम् अथ गौरवप्रीतिः लाल्याभिमानिनां कृष्णे स्यात्प्रीतिर्गौरवोत्तरा सा विभावादिभिः
पुष्टा गौरवप्रीतिरुच्यते अत्रालंबना हरिस्तस्य लाल्याश्च भवंत्यालंबना इह तत्र हरिर्यथा
अयमुपहितकर्णः प्रस्तुते हंसि हद्वै द्विरदपतिरिति हासेमेर हासौत्वलास उपदिशति सधर्मो
मध्यमरणास्यदेवान्विनमिह नितयाग्रेवयैवात्मजानः महागुरुर्महाकीर्तिर्महाबुद्धिर्महा
बलः रक्षी लालकइत्याद्यैर्गुणैरालंबनो हरिः अथ लाल्याः लाल्याः किलकनिष्ठत्वपुत्रत्वाद्यभि
मानिनः कनिष्ठास्सारणगदाद्या भ्रातरः प्रद्युम्नचारुदेष्णसांबाद्याः सुकुमार

कृताः यथांजयं अपिदुरंतकपार्षदमंडलादयिकमंडनवे शरणाश्रियः अमितसीनमिनयु
[illegible] तिमिर्युनायदुकुमारगणाः पुरिवेमिरे यथां मालि येथा सखिं मजंति हरिणामुदे
मुन्नमथ्यनाम्बलवर्वितमदंति वदीयमाने ग्रानास्वमूर्ध्निपर्यरभ्यमवंतुदग्राः
साम्बादय तिपुराविदाउलयांसि हक्मिनीनंदनलेषुलालेषुप्रवरा मतः तत्ररूपम्
सजयति शंबरदमनः सुकुमारो यदुकुमारकुलमौलिः जनयति जने बुजनकृश्चं निर्यः स्फुर्
येण भक्तिः प्रभावतिसमीलयनोदिविस्कुपामुधिमीहशं सपक्षपरमोगुण बसकुगोयहणीयतिः
यतः किमपिलालनंवयमवाप्यादपौङ्गुराः पुरारिमपिसंगरेगुरुमुहर्षंतिरस्कुमहे उभयेषांमसारा
ध्यपियेवमजनामपि सेवकामामिहैश्वर्यज्ञानसेवप्रधानता लालनीतुमसंबंध
स्तुनैरेवसमंननः ब्रणाख्यानांपरैश्वर्यज्ञानशून्यधियामपि ग्रल्पेववलबाधीशपुत्रत्वेश्वर्यवेदनं
श्रयाहीपनाः उद्दीपनाश्च वात्सल्यास्मिन्तप्रताख्योहरेः यथा ग्रग्रेसानुग्रहंपश्यन्नुग्रजेव्यग्रमान
सः गदः पदारविंदस्य विदधेदंडवन्नतिम् ग्रथानुभावाः ग्रनुभावास्तुतस्याग्रे नीचासननिवेशा
नम् गुरोर्वर्त्मानुसारित्वं धुरस्तस्यपरिग्रहः स्वैराचारविमोचाद्याः शीनालाल्येषुकीर्तिताः तत्रनी

भ०र०
६८

रवप्रीतिर्यथा मुक्तां भित्त्वा निरस्य दर्दयोरमंदवक्रं वनेन नमयति स्म वदल्लकीलं धीरस्य
रं किमपि संकुविनीऽयं कोहं स्विन्निवत्य ग्रमिदस्व रणरविरे प्रेमा यथा द्विषद्भि
तोदितै जगद्विहतेष्वस्मा भवतः करादाकृष्य वप्रसमभिमिमन्मा वपिहते समंड्रा
याः प्रीतिर्दनुजदमनस्य द्विषयिका प्रपेदे कल्याणी न हि मलिनमानलवमपि स्नेहो यथा
विम्बं वह्न्युवेपथुविसृजकंठ कें लारितं विश्वमपि निलिय प्रसरदस्त्रधारे हृशौ करेव
मकरध्वजप्रकटकच्छकाले हृतं निधेहि सविधे पितः कपायत स्मकः सम्भ्रमः रागो
यथा विषमपि सहस्मानुध्याभि वार्येन पिवति वेष्मानुरोगिनेऽयंकाः विरजति न दस्मपि
येदिस्माद्विषमिवत्तानुरुध्यास एव सयः विप्रवायोगयोगायाभेदाः पूर्वं वदीरिता: कोकं वि
तं यथा शोंवरः स्मृतिलब्धद्धविपद्वं वरस्मरिपुरमवापितः प्रेमप्रागजमहसं कदाग्रहे केस्मुराक
रमीलितं नामहे वृथा वियोगः मनो ममेस्मामपि गेणुलीलां नव वियोगयथा वनयात्र
योगयथा गुरौ पुरं मौरवमभ्युपेते कारामिव द्वारवतीममंसेति सिद्धिर्यथा सिलि
नः शंवरपुरतो मदनः पुरतो विलोकयन्नपि नरं कोहमिति संभ्रमदा नुधीरधी

रथमेवेद नुहियेयथा मिलितमधिष्ठितानां प्रेत्यग्रुधिष्ठिरपुरान्मुरारातिमू व्रजनिमुदा
यदुनगरे संभ्रमभृमातुमारालाम् स्मितिर्येषा कुंवयत्रलिंगीकिंविद्याघान्यधांदिपत्म
एणीवंदनेपदयोर्द्वंद्वंपितुः प्रतिदिनेस्मरः उत्कंठितनवियोगादेयघहिस्तारितेनहि सं
भ्रमश्रीनिवद्धेयंननदेवाखिलेवुधैः इतिरसामृतसिंधौ श्रीतिभक्तिरसलहरी ॥ अथप्रेयो
भक्तिरसः स्थायीभावोविभावाद्यैः सात्म्यमात्मोचितैरिह गतश्चित्तेसतांपुष्टिंरसः प्रेयान्नुदी
यते तत्रालंबनाः हरिस्तुतद्वयस्याश्चतस्मिन्नालंवनांगताः तत्रहारिः द्विभुजत्वादिभाग
त्रप्रागवदालंबनोहरिः तत्रव्रजेयथा महेंद्रमणिमंजुलद्युतिरमंदकुंदस्मितः स्फुरत्पुरटकेत
कीकुसुमरम्यपट्टांवरः स्रगुल्लसदुरस्थलः क्वणितवेणुरत्राव्रजन्नघहरोहरत्यहहनः
सखीनांमनः अन्यत्रयथा चंचत्कौस्तुभकौमुदीसमुदयंकौमोदकीवक्त्रयोः सख्येनोज्ज्वलिते
रूपाजलजयोराजंवतुर्भिर्भुजैः हष्टाहारिहरिन्मणिद्युतिशौरिंहिरण्य नरमपांडुसुताः प्र
मोदस्थयानैवात्मसंभावनाम् सर्वेशाः सर्वसल्लक्षणान्वितोवलिनांवरः विविधाद्भुतभाषाविद्यावदूकःसु
पंडितः विपुलप्रतिभोदक्षः करुणोवीरशेखरः विदग्धोवुद्धिमा नारक्तलोकसमृद्धिमान् सुखीवरीयानित्याद्या

भ॰र॰
९४
61

गुणास्तस्यैव कीर्तिताः अथास्य यशसाः रूपवेषादिगुणा ये तत्समाः सम्यगर्यन्त्रिताः विश्रंभसंभृ

तात्मानो वयस्यास्तस्य कीर्तिताः यथा सात्येन भीतिविधुरेण विधीयमानभक्तिप्रपंचमनुदंच

द्वन्द्वग्रहेण विश्रंभसारनिकुरुंबकरम्भितेन वंदेन गमद्वहरस्य वयस्यवृंदं दत्र् तेषु रत्नजनसंस

गोष्ठिविधाः प्रायईरिताः नव पुरसम्बन्धिनः अर्जुनो भीमसेनश्च दुहिता द्रुपदस्य च श्री

दामसूनुराघाश्च सखायः पुरसंश्रयः एषां सख्यं यथा शिरसि नृपतिरुच्चैरासीदसारिमथी

रथीभूजयपरिचयोः क्लिष्टो भीमार्जुनौ पुलकाम्भलोपरकमलयोः साहोदरत्वान्मनो वनिपे

तन्तुलसमवरप्रियः प्रोद्धानंदादहं यत्नपांडवाः श्रेष्ठः पुरवयस्येषु भगवान्बलानरध्वजः

अस्य सख्यं यथा गांडीवपाणिः करिराजशुंडारम्योरुरिन्दीवरसुंदराभः वृष्णीनिनारमरथा

धिरोही मरोहितनातः सुतनामराजीन् सख्यं यथा पर्यंके महति मुरारिहं तवरं केनिशंकं प्र

णषिमिन्नषष्ठकायः उन्मीलयन्नवनवनमेकमनोयं गांडीवीमिन नवदनांबुजोश्वराजीन् अ

थ व्रजसंबन्धिनः नणरदर्शनाहीनाः सदासहविहारिणः नरेकजीविताः प्रोक्ता वयस्या व्र

जवासिनः अनः सर्ववयस्येषु प्रमाणेत्वतिजेतामी एषां सख्यं यथा बलानुजन्मसहगयोगुणविला

सर्वेषुश्रियः प्रियंकरणे वल्लकीदलविषाणवेणवैणविकाः महेन्द्रमणिहाटकस्फटिकपद्मरा-
गविग्रहः सदाप्रणयशालिनः सहृदया हरेः पौरजनः सर्वं यथा उन्निद्रस्फुरद्गुणगणस्तवावज्ञविर-
निं स्पन्नतयामिष्टनो हं नश्रांतश्वासिनि दिपसर्वेश्रीदामपाणौ गिरिम् आधिर्विध्यतिनः स्वमर्पयकरे किंवा
तृणं दत्तितो दोस्तैकरवामकाममधुनासख्यस्यसंवाहनम् यथावाद्रपामे श्यंसतां ब्रलस्तवानभूत्यादास्यंगता
नां परदैवनेन मायाश्रितानां नवदारकेन सार्धं विजह्नुः कृतपुण्यपुंजाः पञ्चकालस्य यथा सहचरानिज कंदं वश्रात
रार्यं प्रविष्टं द्रुतमथजठरांतः कोटरे प्रेक्षमाणाः सबलदशिशिखावाष्पज्वालितत्त्वाममंगं ः तृणमरुमवसीदन्स्फूमं
विन्नस्तदासम् सहृदश्च सख्यायश्चतथा प्रियसख्याः पदे श्रियनर्मवयस्याश्चेत्युक्ता गोपीवल्लवविधाः तत्र सहृदः वा
त्सल्यगंधिसख्यास्तु किंचिन्नेवयसाधिकाः साग्रधारनस्फुरद्रोपःसदा रक्षापरायणाः सभद्रमंडलीभद्रभद्रवर्ध
नगोभटाः यक्षेंद्रभटभद्रांगवीरभद्रमहागुणाः विजयो बलभद्राद्याः सहृदस्तस्य कीर्तिताः एषां सख्यं यथा धु
र्वेधावसि मंडलाग्रमनलं लं मंडलीभद्र किं गुर्वीनार्यगदांवहाणि विजय दोर्भं हयामाहृथाः शक्तिं न त्यिपभद्रवर्ध
नग्रोगोवर्धनं गाहते गजत्रेषयनो वलीन न वलीं वंदा हंतिरोनवः सहृत्सु मंडलीभद्रबलभद्रौ किलोत्तमौ तत्र
मंडलीभद्रस्य रूपं पाटलपटलसरंगोलकण्ठकमयोत्वरीशिखंडेन द्युतिमंडलीमालिनि भां भातरथन्मंडलीभद्रः सर्वं

भ॰र॰ 70

सख्यंयथा वनभ्रमणकेलिभिर्गुरुभिरङ्घ्रिविन्नीकृतः सुवेंसपितनःसुस्तघनजनिशांतमप्येनिधा अरुंशिरसिमर्दने
मृदुकरोमिकर्णीकयाम् त्वमस्यविस्तजन्नलंसुवलसक्तिलीलालय वलादेवस्यरूपं गंडांतस्फुरदेककुंडलमलि
च्छनावतंसोत्पलंकस्तूरीकृतचित्रकंमृषहृदिभ्राजिस्फुरुंजास्रजम् संवीरेशारदंवुथद्युतिधरंसंवीतकालांवरं गंभी
रस्वनितंप्रलंवभुजमालष्टेप्रलंवद्विषम् सख्यंयथा जनितिथिविंतिपुत्रप्रेमसंवीतयाहं स्तपयित्वमिरुसख्यत्वं
वयास्तंभितोस्मि इतिसुवलगिरामेसंदिशत्वंमुकुंदं फणिपतिरुदकक्षेनायाक्षैःकदापि अथसखायः कनि
ष्ठकल्पाःसख्येनसंवद्धाःप्रीतिगंधिनाविशालोवृषभौजस्विदेवप्रस्थवरूथपाः मरंदकुसुमापीडमणिवंधकरंध
माः इत्यादयःसखायोस्यसेवासौख्यैकरागिणः एषांसख्यंयथा विशालविसिनीदलेकलयवीजनप्रक्रियां वरू
थपविलंवितालकवरूथमुत्सारय मृषाहवृषभजल्पितंत्यजभुजांगसंवाहनं यदुग्रभुजसंगरेगुरुमगात्क्लमंनः
सखा सर्वेभ्यसखिभ्युप्रेष्ठोदेवप्रस्थोयमीरितः तस्यरूपं विभ्रद्गंडुंपांडुरोद्गामिवासाःपाशानद्धोत्तुंगमौलिर्वली
यान् वंधूकाभःसिंधुरस्पर्धिलीलोदेवप्रस्थःकृष्णपार्श्वंप्रतस्थे सख्यंयथा श्रीदाम्नःपृथुलांभुजामभिशिरो
विन्यस्यविश्रामिणंदाम्नःसव्यकरेणरुद्धहृदयंशय्याविराजत्तनुम् मध्येसुंदरिकंदरस्यपदयोःसंवाहनेन।
प्रियंदेवप्रस्थइतःकृतीस्तवयतिप्रेम्णाव्रजेंद्रात्मजम् अथप्रियसखाः वयस्तुल्याःप्रियसखाःसख्यंकेवलमा

ष्ठिताः श्रीदामा च सुदामा च दामा च वसुदामकः किंकिणिस्तोककृष्णांशुभद्रसेनविलासिनः पुंडरीकविटंका
क्षकलविंकादयोप्यमी रमयंति प्रियसखाः केलिभिः विविधैः सदा नियुद्धदंडयुद्धादिकौतुकैरपि केशवम् एषां
सख्यं यथा मगन्नदपदे हरिं हसन्तिकोपि वक्रोक्तिभिः प्रसार्य भुजयोर्युगं पुलकिकः शिरांशि ष्वति करेण वलता
रुपैर्निभृतमेत्य पृष्ठेपरः हृयंगिरा स्वयंत्यमी प्रियसखाः सखायं तव एषु प्रियवयस्येषु श्रीदामा प्रवरो मतः
तस्य रूपं वासः पिंगं बिभ्रत् शृंगपाणिर्बद्धस्पर्धः सौहृदान्माधवेन ताम्रोष्णीषः श्यामधामाभिरामः श्रीदामानं पाशपा
णिं भजामि सख्यं यथा त्वं नः श्रो कठोरमान्नतटे कस्मादकस्मान्नो दिष्टाद्दृष्टिमितो सिरुंत निविडाश्लेषैः सखी
न्प्राणय मूमः सत्यमदर्शनेन तव मनाक् क्रापेनवः केवयं किं गोष्ठं किमभीष्टमित्यपि वितरतः सर्वं विपर्यास्यति अथ प्रिय
नर्मवयस्याः प्रियनर्मवयस्यास्तु पूर्वतोप्यभितो धिकाः आत्यंतिकरहस्येषु युक्ताभावविशेषिणः सुबलार्जुनगं
धर्वास्ते वसंतोज्ज्वलादयः एषां सख्यं यथा राधासंदेशवृंदं कथयति सुबलः पश्य कृष्णस्य कर्णे श्यामाकंदर्पलेखं निभृत
मुपहरत्युज्ज्वलः पाणिपद्मे पालीतांबूलमास्ये वितरति चतुरः कोकिलो मूर्ध्नि धत्ते नारदामे तिनर्मप्रणयिसरस्वरास्त
न्वितन्वंति सेवाम् प्रियनर्मवयस्येषु प्रवरौ सुबलोज्ज्वलौ तत्र सुबलस्य रूपं तनुरुचिविजितहिरण्यं हरिदयितं हा
रिणं हरिद्वासनम् सुबलं कुवलयनयनं नयनंदितबांधवं वंदे सख्यं यथा वयस्य गोष्ठामाविलेंगितेषु विशारदा

भ॰र॰
७८
71

यामपिमाधवस्यग्रन्थेम हासवलेनसार्धं संज्ञामयीकापिवभूववार्ता उज्ज्वलस्यरूपंयथा अरुणांबरमुज्ज्वलेन्दुणीम
पुष्पावलिभिः प्रसाधितम् हरिनीलरुचिंहरिप्रियंमणिहारोज्ज्वलमुज्ज्वलंभजे सात्त्वंयथा शकास्मिमानमविन्नं
कयमुज्ज्वलोयंहन्तः समेतिसावियत्रमिलन्महरे सापत्रपापिज्ञलदापिपतित्रनापिकावाहषस्यातिनगोपरुषंकिशोरी
उज्ज्वलोयंविशेषेणसदानमौक्तिलालसः यथा स्फुरदतनुतरंगावर्धितानल्पवेलः सुमधुररसवैलीरूपागुर्गमावार
पारः जगतियुवतिजातिनिम्नगानांसमन्तादयमनुसरत्नामेतिसर्वाधनैव एतेषुकेपिशास्त्रेषुकेपिलोकेप्रविख्याताः
नित्यप्रियाःस्वरचरासाधकाश्चेतितेत्रिथा केचिदेषुस्थिताजात्यामंत्रिवन्नमुपासते तंहासयंतिचपलाःकेचिद्वैसिको
पमाः केचिदन्नवसारेणसरलाःशीलयंतितम् वामावक्रिमचक्रेणकेचिद्विस्मापयंतितम् केचित्प्रगल्भाल्ज्ञवंति
वितंत्रममनासमम् सौम्याःसूनृतयावाचाधन्याधिन्वंतितंपरे एवंविविधयासर्वैप्रकृत्यामधुराग्रमी पवित्रमैत्री।
वैविशीचारुतामुपतन्वते अथोद्दीपनाः उद्दीपनवयोरूपमुखंगवेणुदरारवेः विनोदनन्नविक्रांतिगुणाः प्रेष्ठज।
नाल्पया रानदेवावनारादिचेष्टानुकरणादयः नववय वयःकौमारपौगंडकैशोरंचेरुसंमतम् गोष्ठेकौमारपौगंडे
कैशोरंपुरगोष्ठयोः नवकौमारं कौमारंवत्सलेवाच्यंनतःसंक्षिप्यालिख्यते यथाप्योदसामे विभ्रतेणंजठरपटयोःशृं
गवेत्रेचकक्षेवामपाणौमसृणकवलंतत्फलान्यंगुलीषु तिष्ठन्मध्येस्वपरिसुहृदोहासयन्नर्मभिःस्वैःस्वर्गेलोकेमिषति

डुभजे यस्य भग्नबालकेलिः अथ पौगंडं आद्यं मध्यं तथा शेषं पौगंडं त्रिविधं भवेत् तत्राद्यं पौगंडं अधरादेः सुलो
हित्यं जठरस्य च तानवम् कंबुग्रीवोद्गमाद्यं च पौगंडे प्रथमे सति यथा नन्दं विंदति तिलमञ्जं दशनकैश्यामस्य पत्रश्रियं
कंठः कंबुवदंडनाद्वभजनते रेखात्रयीमुज्ज्वलाम् आकंधेकरु विंदकं दलति विंबं चंदरंतछदो लक्ष्मीराधुनिकेयिनो
तिसुंदरामतीणामाकाप्यसौ प्रथमं मंडनं चैव चित्रैर्विचित्राणि गिरिधातुभिः पीतपट्टदुकूलानि स्रजो केशप्रसाधनम् स
वांटवीप्रचारेणैनेचिकीचयचारणम् निगुडकेलिनृत्यादिशिक्षारंभोस्य चेष्टितम् यथा वृंदारण्ये समन्तात्सुरभि
णिस्रग्वी वृंदरत्नाविहारी गुंजाहारी शिखंडप्रकटितमकुटः पीतपट्टांबरश्रीः कर्णाभ्यां कर्णिकारे दधदलकसा
फलमल्लीकमाल्यं नृत्यं दोर्दंडरंगे नटवदिह सखीन्नंदयन्येषकृष्णः अथ मध्यं नासा शिखरतुंगा कपोलौ मंडला
कृती पार्श्वाद्यंगसुवलितं पौगंडे सतिमध्यमे तिलकुसुमविहासिनासिकाश्रीर्नवमणिदर्पणदर्पनाशिगंडः
हरिरिह परिमृष्टपार्श्वसीमासुखयति नूत्नसखीन्नपोभवैव उष्णीषः पट्टसूत्रो यथपाशैः यत्र तडित्विषा यष्टिः श्या
मा विरुल्लोद्धास्वणीश्चेत्यादि मंडनम् भांडीरे क्रीडनं शैलोद्धारणाद्यं च चेष्टितम् यथा यष्टिः हस्तत्रयपरिमितां पा
णयोः स्वर्णबद्धां विभ्रल्लीलां चटुलचमरीचारुचूडोज्ज्वलश्रीः वद्धोष्णीषः प्रकटरुचिना पट्टपाशेन पार्श्वे पश्यकृ
उन्नमयति सखीमिश्रवृंदं स्मरांकुरः पौगंडमध्यपवायं हरिदीव्यन्विराजते माधवोद्भुतरूपत्वात्कैशोराग्रांशभागिनः

भ॰र॰ ७६ 72

अथ शेषं वेणीनितंबलंबायालीलालकलतायुतिः अंसयोस्तुंगतेत्यादि पौगंडे चरमे सति यथा अग्रे लीलालका-
लतिकयालंकृतं विभ्रदास्यं चंचद्वेणीशिखरशिखया चुंबितश्रोणिबिंबः उत्तुंगांसस्फुरदुरसो रंगमंगश्रियैव
न्यस्यन्नेष प्रियसवयसां गोकुलान्निर्जिहीते उष्णीषवक्रिमालीलासरसीरुहपाणिना काश्मीरेणोर्ध्वपुण्ड्राय
मिह मंडनमीरितम् यथा उष्णीषे दरवक्रिमा करतले व्याजृंभि लीलांबुजं गोरश्मीशलिके किलोर्ध्वतिलकः कस्तू-
रिकाबिंदुमान् वेशः केशवकपेशलः स्वबलमप्याकूणयत्यद्य ते विक्रांतं किमतस्स्वभावमृदुलां गोष्ठाबलानां तति-
म् अत्र भंगीगिरां नर्मसखैः कर्णकषारसः पशुगोकुलबालानां श्रीस्याचेत्यादि चेष्टितम् यथा धूर्तस्त्वं यदवे-
षि हृद्गतमतः कर्णे नव व्याहरे केयं मोहननाम सम्मृज्जिरधुना गोष्ठकुमारीगणे अत्रापि श्रुतिरत्नरोहनभवो बालाः
सखे पंचषाः पंचेषुर्जगतां जये निजधुरां यत्रार्पयन्मायति अथ कैशोरं कैशोरं पूर्वमेवोक्तं संक्षेपेणोच्यते ततः
यथा यस्योत्थितवलित्रयीवरलतेवासस्तडिन्मंडले श्रोन्मीलद्वनमालिकापविमलंस्तोमेनमालतिषि उत्तमम्
दचालकान्स्मितरसैर्दामोदरो भोथरे श्रीदामा भ्रमणीयरोमकलिकाकीर्णांगस्सखीवभौ प्रायः किशोरवयसं सर्वभ-
केषु भासते तेन यौवनशोभास्य नैककाचित्प्रपंचिता अथ रूपं यथा अलंकारमलंकृतानवांगेपंकजेक्षणस-
खी केवलमेवेदं धात्राधीमं धिनोति नः अथ स्पर्शं यथा अजनि पारिजन वल्लभी विनर्दिकायां मृषासि विषाणरवे भवत्सु

रुद्रम् यत्कृतसवयसां तदीयरोमणामपि निवृत्तस्ममेव ज्ञायतेस्म वेणुर्यथा सहृदोनरुयानकानराह
रिमन्वेषमितः स्तनारवैः कथयन्नममत्रवैणव धनिभृतः शिखिवेधनोतिनः शंखोयथा पांचालीपतयः स्फुरत्रा
पांचजन्यस्यानिःस्वनम् पंचास्यः पशुपमहिताः पंचास्यप्रतिमापयुः विनोदोयथा स्फुरदरुणाङ्गुलंनाखुङ्गैः गौ
रगात्रं स्तनवरकवरीकं रत्नताटंकिकर्णं मधुरिपुमिरुरावावेषमहीत्तमासातात्प्रियमसाविसवलोभू द्विस्मित
श्च अथानुभावाः निकुञ्जकंदुकद्यूतवायुवातादिकेलिभिः लगुडालगुडिक्रीडासंगरैश्चास्यतोषणं पल्यंकासन
दोलासु सहस्वापोपवेशनम् वाक्यविनपरीहासोविहारः सलिलाशयेषु मनवेनास्मानागायाः सर्वसाधारणाः क्रि
याः तत्रनिकुञ्जेनतोषणंयथा अथ हरिजनिकाधीकुञ्जकंडूलवाहु रवमटसिसाविगोष्ठां स्वात्मवीर्यं स्तुवानः कथ
यकिमममोस्त्रैः चंडदोर्दंडचेष्टाविरामितरणोरंगोनिः सहांगस्थितोसि शुकाशुकादिकथनं हितकल्पप्रवर्तनं श्रा
यः पुरः सरत्यायाः सहशामीवितक्रियाः तांबूलार्पणं वक्रे तिलकस्यासकक्रियाः पत्रांकुरविलेखादिसखीनां
कर्मकीर्तितम् निर्जितीकरणं कुञ्जेवसेधस्त्वासकर्षणम् पुष्पाच्छेदनं हस्तात्क्रमेन स्वप्नसाधनम् हस्ताहस्तिप्र
संगायाः श्लोकाः प्रियसखिक्रियाः इयं व्रजनकिशोरीभूतासांप्रणयगासिताताभिः केलिकलासातात्मसखियोत्तप
वियुक्तः प्रसातात्स्वप्न पत्रस्यापनवान्तरी कर्णाकर्णिकयायाश्च प्रियनमेसखिक्रियाः कन्यरत्नाघलंकारोर्मी

भ॰र॰
७३
73

धवलत्रसाधनं पुरस्तौर्यत्रिकं तस्य गवां संभालनक्रिया अंगसंवाहनं माल्यगुंफनं वीजनादयः एताः साधारणा
दासैवं यस्यानां क्रिया मताः पूर्वोक्तेषु परा अत्र स्त्रे याथीरेय योचितम् अथ सात्विकाः तत्र स्तंभो यथा निष्क्रामन्नन्तना
गमनमध्यकृतसंश्रीदामायंडाकपरिष्वङ्गकामः लब्धस्तंभौ संभ्रमारंभशाली बाहुस्तंभो पश्यनोत्तेषु मीष्टे स्वेदो य
था कोडोज्ज्वलानंदवसंभ्रमकंदस्यान्यं च यैव वर्षति रस्य चोषे श्रीदामस्तोकि हन्ति वरस्तु किरेषास्वेदांबुमकापटलीव
हृते रोमांचो यथा दानकेलिकौमुद्यां अपि गुरुपुरस्तं दोस्तंभोप्रसार्य निर्गलं विपुलपुलकौ धन्यः सैरीपरिष्वज
से हरिम् प्रणयति नवस्कंधेवासो भुजंभुजगोपमं कृसुवलप्रवराः सिंहसंते चकारकिय नपः स्वरभेदादिवनच्छंपयथा
प्रविष्टवति माधवे भुजगराजभाजं हृदं तदीयसुहृदस्तराहुपुलवेपथुव्याकुलः विवर्णवपुषः तृणाहिकट
चमेरथ्मायिनोनिपत्य निकटस्थलीभुवि सुषुप्सिमारेभिरे अश्रु यथा दावं समीक्ष्य विचरंतमिषीकतूले स्तस्माद
यार्थमिव वाष्पकरं किरन्ती सामपुपेत्य तनमंबुजमालभारिणा भीरवीथिरभितो हरिमावरिष्ट अथ व्यभिचारिणः
गैर्ग्यं त्रासंतथालस्यं वजयिता विलापरे रसे प्रेयसि भावस्तैः कथिता व्यभिचारिणः तत्रायोगे मदंरुषं गर्वं तिद्रां ध
तिं विना योगे मृतिं क्लमं व्याधिं विनापस्मृतिदीनते तत्र हर्षो यथा निष्क्रमय्य किल कालियोरगं वल्लवेश्वरसुते समी
पुषि संमते नसुहृदः सबलत्वरा सद्विरस्त्रविवशांगतां दधुः अथ स्थायी विमुक्तसंभ्रमायासा हि स्वं भात्माभतिहृद्योः

प्रायः समानयोरत्र सा सम्यक् स्यायिशब्दभाक् विस्रंभोगाढविश्रामविशेषोयत्रणोज्झितः यथा सख्यरतिर्ह डिंगकंती
प्रणयः क्रमात् प्रेमास्नेहस्तथारागइतिपंचभिर्भेदैदिता तत्रसाविरतिर्यथा मकुंदो गंदिनीप्रत्तत्वयासंदिश्यतामिति ग
रुडांकगृह्यकेशस्तोकदापरिरभ्यते प्रणयः प्राप्तायांसंभ्रमादीनांयोग्यतायामपिस्फुटम् अनन्येनाप्यसंस्पृष्टा रतिः प्रण
यउच्यते यथा सुरैस्त्रिपुरजिन्मुखैरपिविधीयमानस्तुतेरपिप्रयपतःपरामधिकपारमेश्वर्यमियम् दयितस्तलकितंहरेर
पिशिरोधिसख्यंभजंसमस्तरूतपांसुलांशिरसिवंदकानर्जनः प्रेमायथा भवत्सदयतीश्वरेमहादिकंतरामपुगतिमुकुंद
वसतिर्वनेपरंगृहेचदासक्रिया इयंस्फुटममंगलाभवतुपांडवानांगतिःपरंतुवहधेत्वयिद्विष्णुणामेवसख्यामृतम् स्नेहो
यथादशमे अन्येतदनुरूपाणिमनोज्ञानिमहात्मनः गायंतिस्ममहाराजस्नेहक्लिन्नधियःशनैः यथावा अद्रौगस्त
लदक्षयात्तत्रसहप्रोद्भवलीलारसंवर्षत्सुक्रूरसितेष्वकस्मादिरेवकंवभूवाद्भुतं याश्रागास्तस्सरस्वतीडनमसौलीनोपकं
उस्थली यानासीदुदगाहसैपथिसदानीरोत्थयाराश्रमा रागोयथा अस्त्रेणाद्रुष्ण्योरिहकरानुरथेयथाकारियापत्रिपंक्तिरक्षकोपेन
क्तपीडितेन उत्सुकगांडिवभृताहृदिगत्यमाणाजातानास्यसाकुस्सुमहर्षिरिवोत्सवाय यथावा कुसमाप्यवविन्वतःस
मंताहरनमालारचनोविनान्यारणेयवृषभस्यवृषार्कजामरीचिर्दिवसाधिपिवभूवकौमुदीव अथायोगेउत्कंठितंयथा यत्नैर्
दमधीयानोमध्यमस्तापिपांडवः वाष्पसंकीर्णयाकृसागिरस्नेहंव्यजिज्ञपत् अथवियोगः यथा अत्रसजहदानलात्फणि

भ॰ र॰
२७
७५

रुदस्य चक्षेऽन्तोदवस्य कवलादपि त्वमविता त्रये यामभूः इतस्त्रितयतो ष्यति प्रकटं चोरधाटीधरात्कथं न विरहज्वराद
वसितान्समुखीनयनः अत्रापि पूर्ववत्योक्ता स्तापापाया स्ताहृष्या दशः तत्र तापः प्रपन्नो भांडीरेप्यधिकशिशिरे चंडिमभरं
तथारेपि द्यौ पादिनकरमुना स्रोतसिगतः अपूर्वः कंसारे स्तवलमनुखमित्रावलिपसौ वलीयान्नन्नापस्तव विरहज्वा॰
न्माज्वलयति कृशता त्वयि प्राप्ते कंसद्विति पतति विमोक्षायनगरीं गभीरादाभीरावलितनुषु खेदादनुदिनम् चतु॰
र्णीभूतानामजनि जडिमा दानवरिपो समीरस्य घ्राणाधानि पृथुलताकेवलमभूत् जागर्या नेत्रांबुजद्वंद्वमवेदयपूर्णां
वाष्पांबुपूरेणवहूयपस्य तत्रानुहन्निं किल दानवेंद्र निर्विघ्नि द्रामपुपीमुमोच आलंबशून्यता गतेहं दारण्या त्वियं॰
सुहृदि गोष्ठे घरमूनेलक्षु भूतं सघः पतदतितराम त्यनतदपि नहि धामं धामं व्रजति चटुलं तूलमिव मे निरालंबं चेतः
कचिदपि विलंबं लवमपि अरतिर्यथा रवयाति निजहन्नौपाम्बुपाल्येनिहन्तं कलयति चकलानां विस्मृतौ पत्नकोटिम्
किमपरमिह वाच्यं जीविते प्यत्यथन्ते यदुवर विरहान्नेनार्थितां बंधुवर्गः जडता अनाश्रित परिच्छेदाः कृपा विशीर्णा वृत्त
काः सदा विफलहन्नयो विरहिताः किल छाययाविभवपरिवर्जितास्तवमुकुंद गोष्ठांतरे स्फुरंति सुहृदां गणाः शिथिव
जातहृत्ताइव व्याधिः विरहज्वरसंज्वरेण तेज्वलिता विस्रथगात्रबंधनाः यदुवीरतटे विवेष्टते विरमाभीरकुमारमंड
ली उन्मादः विनाभवदनुस्मृतिं विरह विभ्रमेणाधुना जगद्य वहृतिक्रमं निखिलमेव विस्मारिताः लुठंति भुवि शेरते

वतरुसंतिधावन्त्यमी रुदंतिमथुरापते किमपिबलवानांगणाः मूर्छितं दीव्यतीरुमथुरेमथुरायांश्रा राज्यमधुना
यदुनाथे विश्वमेवमुदितंरुदितांधेगोकुलेलमरुराकुलतासीत् मृतिः कंसारेविरहज्वरोर्मिजनितज्वालावलीज
र्जरांगोपाःशैलतटेतथाशिथिलि श्वासांकुराःशेरतेवार्ष्णेयमवर्वलोचनजलैराश्वाव्यतान्निश्चलांशोषंतपयथा
विरंपवित्रयास्त्वग्याकुरंगाद्यपि प्रोक्तोयंविरहावस्थास्पष्टलीलानुसारतः रुसेनविप्रयोगस्तुनज्ञातविप्रवासि
नाम् तथावस्कांदेमथुराखंडे वत्सैर्वत्सतरीभिश्चसदाक्रीडतिमाधवः वृंदावनांतरगतःसरामोबालकैर्वृतः
अथयोगेसिद्धिः यथा पांडवःपुंडरीकाक्षंप्रेक्ष्यचक्रिनिकेतने चित्राकारंभजन्नेवमित्राकारंभजन्नेवमित्राकारमदर्शी
यत् तद्दृर्ययादशामे तंमातलीयंपरिरभ्यातिष्ठतोभीमःस्पन्नोमनवाकुलेन्द्रियः यमौकिरीटीचसहस्रनमंम
दाग्रहद्वाष्पापरिरेभिरेच्युतं यथावाकुरुजांगलैर्हरिमवेत्यपुरःप्रियसंगमेव्रजकुमारगणाः भजमंडलेनम
णिकुंडलिनः पुलकांचितेनपरिषस्वजिरे स्थितिर्यथादशमे यथादर्पां वेरुजन्मकृष्टप्रधूताल्माभियोगिभिरघ्न
लभ्यः सएवयादवकविषयःस्वयंस्थितांकिवर्णतेदिष्टमहोव्रजौकसाम् द्वयोरप्येकजातीयभावमाधुर्यभागसौ
प्रेयान्कामपिपुष्णातिरसःचित्तचमत्कृतिम् प्रीतयेवत्सलेचापिकृष्णतद्भक्तयोःपुनः द्वयोरप्यन्योन्यभावस्याभिन्नजा
तीयताभवेत् प्रेयान्नेवभवेत्प्रेयान्यतःसर्वरसेष्वयम् सख्येसंप्रकृहृदयैःसद्भिरेवानुबुध्यते ॥ इतिभक्तिरसामृतसिं

भ॰र॰ ७५ 75

सौ पश्चिमभागे सख्यभक्तिरसनिरूपणे तृतीय भक्तिरसलहरी॥ अथ वत्सलभक्तिरसः विभावाद्यैस्तु वात्सल्यं स्थायी
पुष्टिमुपागतः एष वत्सलनामात्र प्रोक्तो भक्तिरसो बुधैः अथालंबनाः कृष्णं तस्य गुरूंश्चात्र प्राज्ञा आहुरालंबनं बुधाः
तत्र कृष्णो यथा नवकुवलयदामश्यामलं कोमलांगं विचलदलकभृंगक्रांतनेत्रांबुजांतम् व्रजभुवि विहरंतं पुत्रमालो
कयंती व्रजपतिदयितासीत्प्रस्नवोत्पीडदिग्धा श्यामांगो रुचिरः सर्वसल्लक्षणयुतो मृदुः प्रियवाक्सरलो ह्री
मान्विनयी मान्यमानकृत् दातेत्यादिगुणः कृष्णो विभाव इह कथ्यते एवंगुणस्य चाप्यस्यानुग्राह्यत्वादेव कीर्तिताः
प्रभावानास्पदतया वेधस्यात्र विभावना यथा दशमे त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः उपगीयमानमा
हात्म्यं हरिं मामन्यतात्मजम् यथा वा विश्वैर्नित्यमुपास्यते सविमयातेनात्रनीताः स्तवं शंके पतनिकादयः
क्षितिरुहौ तौ वात्ययोन्मूलितौ अत्यन्तं गिरिरेष गोष्ठपतिना रामेण सार्धं धृतस्तत्तत्कर्म दुरन्वयं मम शिशोः केना
त्र संभाव्यते अथ गुरवः अधिकं मन्यभावेन शिक्षाकारितयापि च लालकत्वादिनाप्यत्र विभावा गुरवो मताः यथा
भूयं नग्रहचिनेन वेतसा लालनोर्कमभितः कृपाकुलं गौरवेण गुरुणा जगद्गुरोर्गौरवं गुणमगण्यमाश्रये तत्र
तस्यात्र कथिता व्रजराज्ञी व्रजेश्वराः रोहिणी ताश्च वल्लव्यो याः पद्मजहृतात्मजाः देवकी तत्सपत्न्यश्च कुंती चानकदुं
दुभिः सांदीपनिमुखाश्चान्ये यथापूर्वममी वराः व्रजेश्वरी व्रजाधीशौ श्रेष्ठौ गुरुजनेष्विमौ तत्र व्रजेश्वरीरूपं दशमे

क्षौमे वासः पृथुकटितटे बिभ्रती सूत्रनद्धं पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगं जातकंपं च सुभ्रूः रज्ज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कंकणौ कुं-
डले च स्विन्नं वक्त्रं कबरविगलन्मालती निर्ममंथ यथा वा ओरीसूचितवक्रकेशपटलासिंदूरबिंदूल्लसत्सीमंतद्युतिरं-
गभूषणविधिं नातिप्रभूतं दधिता गोविंदास्यनिसृष्टसास्नुनयनद्वंद्वानवेंदीवरोद्दामश्यामरुचिर्विचित्रसिचया गोष्ठे-
श्वरी पातु नः वात्सल्यं यथा तनौ मंत्रन्यासं प्रणयति हरेर्गद्गदमयी सबाष्पाक्षी रक्षातिलकमलिके कल्पयति च स्तना-
नाग्रत्सषे दिशति च भजे कामेणमसौ रामूर्तैव स्फुरति सुतवात्सल्यपटली प्रजाधीशानूपं यथा तिलतंडुलि-
तैः कवैः स्फुरंतं नवभांडीरपलाशचारुचेलम् अतितुंदिलमिंदुकांतिभाजं व्रजराजं वरहार्चमचयामि वात्सल्यं यथा
अवलंब्यकरांगुलिं निजां स्खलदंघ्रिप्रसरंतमंगने उरसि स्नवदस्तनिर्भरोऽमममदे प्रेक्ष्य सुतं व्रजाधिपः अथोद्दीपनाः
कौमारादिवयोरूपवेशाः शैशवचापलं जल्पितस्मितलीलाद्या बुधैरुद्दीपनास्मृताः तत्र कौमारं आद्यं मध्यं तथा शे-
षं कौमारं त्रिविधं मतं तत्राद्यकौमारं स्थूलमध्योरुतापांगश्वेतिमाल्पदंतता व्यक्तमार्दवाद्यं च कौमारे प्रथमे सति
यथा त्रिवलतरदनस्फुरन्मुखेंदुः पृथुतरमध्यकटीरकोरुसीमा नवकलवलयकोमलः कुमारो मदमधिकां व्रजना-
थयोर्व्यतानीत् अस्मिन्मुहुः पदक्षेपः क्षणिके रुचितस्मिते स्वांगुष्ठपानमुत्तानशयनाद्यं च चेष्टितम् यथा मुख-
दत्तपादांभोरुहांगुष्ठमूर्ध प्रचलचरणयुग्मं पुत्रमुत्तानसुप्तम् क्षणमिह विहसंतं स्मेरवक्त्रं क्षणं सा तिलमपि विरता

भ॰र॰
७६
76

सीत्रेतितंगोष्ठराज्ञी अत्रव्याघ्रनखः कंठेरत्नातिलकमंजनंपट्टडोरीकटौहस्तेसूत्रमित्यादिमंडनम् यथा नरद
नखमंडनंनवतमालपत्रद्युतिंशिशुंरुविरोचनाकृततमालपत्रश्रियं धृतप्रतिसरंकटिस्फुरितपट्टसूत्रस्रजंत्र
जेशगृहिणीसुतंनाकिलवीक्ष्यतृप्तिंययौ अथमध्यं भृकुटीभागलकताननताक्षिद्रकर्णता कलोकीर्तिगणायंच
कौमारेसतिमध्यमे यथा विचलदलकरुद्धभ्रूतटीचंचलाक्षंकलवदनमदंचन्नूतनश्रोत्ररंध्रम् अलघुरचितविं
गंगोजलेदिकद्वग्गलंतनयममृतसिंधोर्वीक्ष्यमाणान्यमंसीत् प्राणसखीनिवरेमन्नत्वानवनीतंकरांबुजे किंकिणी
दिचकद्यादौप्रसाधनमिहोदितम् यथा कणितकनककिंकिणीकलापंस्मितमुखमुज्ज्वलनासिकाग्रमुक्तम्
करधृतनवनीतपिंडमग्रेतनयमवेक्ष्यननंदनंदपत्नी अथशेषम् अत्रकिंचित्कृशंमध्यमीषत्प्रथितभागुरः शिर
स्त्वकाकपक्षाढ्यंकौमारेचरमेसति समनागपचीयमानामध्यः प्रथनोपक्रमशालिनणार्थिवक्षाः दरधराङ्कलकाकप
क्षलक्ष्मीजननीमलंभयतिस्मादिव्यडिंबः दृटीफणिपटीवात्रकिंचिद्वन्याविभूषणम् लगुडवेत्रकारत्नादिमंडनंपरिकी
र्तितम् वत्सरक्षावनाभ्यर्णेवयस्यैःसहखेलनम्एव शृंगदलादीनांवादनाप्यत्रचेष्टितम् यथा शिखंडकृतशेख
रःफणपटीकरेसंदधत्करेचलगुडीलघुंसवयसांकुलेराहृतः अवविरुहस्सहकरीपरिसरेव्रजस्याप्रियेसतलवहता
यंयत्स्वरूपस्वपनेत्रागिणः अथपौगंडं पौगंडादिमेवोक्तेनेनसंगतिप्यालिख्यते यथा पथिपथिहरभीणांमंडको

न्तं सिमूर्धा धवलिमयुगपांगो मंडितः कंबुकेन लघुलघुपरिगुंजन्मंजुमंजीरयुग्मं व्रजभुवि मम वत्सः कच्छदेशा
दुपैति अथ कौमारं अरुणिमयुगपांगस्त्वं गवक्षः कवाटी विलुलदमलरुचा रोमसरोषावलिश्रीः अरुणमणिरयं
मे देवकि श्यामलांगस्तदुरदतिजन्मानेत्रमस्त्रैर्थिनोति नवेन यौवनेनापि दीव्यन्नोपेंद्रनंदन भाति केवल
वात्सल्यभाजां पौगंडभागिव सुकुमारेण पौगंडवयसा संगतोप्यसौ किशोराभस्तदा दासविशेषाणां प्रभासते
अथ शैशवचापलं पाणीभिर्नवनीतविकिरत्यजिरे दधीशामं यानि कांहरति लंततिमंथदंडम् वह्नौ दिपत्यविरतं न
वनीतमित्थं मातुः प्रमोदभरमेव हरिस्तनोति यथा वा प्रेत्य प्रेत्य दिशः सशंकमममन्नंदं पदं निदिपन्नायांतो घल
तां तत्रे स्फुटमितो गवां हरिष्यन् हरिः निष्कैरमजानतीव मत्वरैवौर्यभ्रमं भूलतं त्रस्यलोचनमसस्पुष्पदथं रस्मं
दिष्टं तेमत्वम् अथानुभावाः अनुभावाः शिरोघ्राणं करेणांगाभिमार्जनम् आशीर्वादो निदेशश्च लालनं प्रति
पालनम् हितोपदेशदानाद्या वत्सले परिकीर्तिताः तत्र शिरोघ्राणं यथा दशमे उदीक्षिणो तेम रसाप्लुताशया
जातानुरागा गतमन्यवोऽर्भकान् उदूह्य दोर्भिः परिरभ्य मूर्धनि घ्राणैरवापुः परमां मुदं ते यथा वा उद्यन्तदिग्धा
ङ्गवविद्युतेन समञ्जुमाघ्राय शिरः सपिच्छम् करेण गोष्ठेश्वरनंदिनेयमंगानि पुत्रस्य मुहुर्ममार्ज अंबास्नेषोन
याह्वानेनामग्रहणपूर्वकम् उपालंभादयश्चात्र मित्रैः साधारणाः क्रियाः अथ सात्त्विकाः नवात्र सात्त्विकास्त

न्यस्रवस्तंभादयश्च ते तत्रस्तन्यस्रवोयथादशमे तन्मातरोवेणुरववत्वरोत्थिताउद्धृत्यदोर्भिःपरिरभ्यनिर्भरम्
स्नेहस्नुतस्तन्यपयःसुधासवंमत्वापरंब्रह्मसुतानपाययन् यथावाललितमाधवे निर्बुलितगिरिधातुस्यो
तपत्रावलीकानाखिलसुरभिरेणुन्द्वालयाद्भिर्यशोदा कुचकलशविमुक्तैः स्नेहमाध्वीकमध्यैस्तवनवमभि
षेकंदुग्धपूरैःकरोति स्तंभादयोयथा कथमपिपरिरब्धुंनंदनमास्तब्धगात्रीकलयितुमपिनालंवाष्पपूरस्नुता
ती नचसुतमुपदेष्टुंरुंधकंठीसमर्थादयतमबलमासीद्व्याकुलागोकुलेशा अथव्यभिचारिणः अत्रापस्मार
सहिताश्चैतोक्ताव्यभिचारिणः तत्रहर्षोयथा दशमे यशोदाचमहाभागानष्टलब्धप्रजासती परिष्वज्यांकमा
रोप्यमुमोचाश्रुकलांमुहुः यथावाविदग्धमाधवे जितचंद्रपरागचंद्रिकानलदेंदीवरचंदनश्रियम् परितो
मयिशैत्यमाधुरीवहतिस्पर्शमहोदयस्तव अथस्थायी संभ्रमादिच्युतायास्यादनुकंप्येनुकंपितुः रतिःसैवात्र
वात्सल्यंस्थायीभावोनिगद्यते यशोदादेस्तुवात्सल्यरतिःप्रौढानिसर्गतः प्रेमवत्स्नेहवद्भातिकदाचित्किल
रागवत् तत्रवात्सल्यरतिर्यथा नंदःस्वपुत्रमादायप्रोष्यागतउदारधीः मूर्ध्न्यवघ्रायपरमांमुदंलेभेकुरूद्वह ॥
यथावा विन्यस्तश्रुतिपालिरुन्मुकुलीनिःस्वानशुश्रूषया भूयःप्रस्नववर्षिणीहिगृहिणीनोत्कंठयाप्रदोषोदये
गेहाद्दंगनमंगनात्पुनरसौगेहंविशंत्याकुलागोविंदस्यमुहुर्व्रजेंद्रगृहिणीपंथानमालोकते प्रेमवद्यथा प्रे

स्तनत्रमणिराजमंडलैः स्तूयमानमपिमत्तसंभ्रमाकुलमंकमभिः गोकुलेश्वरीव स्तनादरुभाविन्यवीविधा त

यथा वा देवकाविहृतवसूचरितया पुन्मृज्यमानाननेभूयोभिर्वसुदेवनंदनतया पुत्रोक्षमाणेजनैः गोविं

दे मिहरस्परोत्सुकतया तेत्रंकरोरागते प्रेमावल्लवनाथयोरतितरामुल्लासमेवाययौ स्नेहवयथा पीयूषद्युति

भिः स्तनादिपतितैः नीरोत्करैर्जाह्नवीकालिंदीवविलोचनान्नपतितैः जातांजनश्यामलैः आरान्मध्यमवे

दिमापतितयोः स्निग्धातयोः संगमे हन्तासिव्रजराशितः स्मृतमग्ववप्रत्तांसुकटंवांछसि रागवयथा नवारतिन

षानलोपुपरितस्यवहुस्थितिर्भवंतमवलोकतयदि मकुंदगोष्ठीश्वरी सुधांशुपरिपिसुटं विकटकालकूट

त्वलं स्थितायदिनतत्रतेवदनपद्ममद्यातते यथायोगे उत्कंठितम् वत्सस्फुरंतशारदेंदुविनिंदिवक्त्रं संपादयि

ष्यतिकरानयनोत्सवंनः श्रूयते विहरति व्रजवाटिकायाम् नवराजयति देवकनंदिनीनाम् यथा वा श्रा

तस्तनयं भ्रातर्ममसंदिश गांदिनीपुत्र भ्रातर्वोष्ठवसंती दिदृक्षते तां रुदंती अथ वियोगः यथा दशमे यशो

दा वर्ण्यमानानि सुतस्य चरितानि च शृण्वत्यस्तुप्यवाश्रान्तीस्नेहस्नुतपयोधरा यथा वा प्रातराजपरं हरौम

त्वतदीयाकीर्णाम्भोजमालकापयस्वस्तनतन्नः कठोरलठनैः देहेश्रमांजवंती नीणागोष्ठमहीमहेंद्रमहिषी हापुत्र

पुत्रेत्यसौ क्रोशंती करयोर्युगेन कृतकष्टादुरस्ताडनम् बहूनामपि सद्भावे वियोगे यत्केचन चिंताविषादनिर्वेद

भ०
र० म०
७०
78

जाड्यदैन्यानि चापलम् उन्माद मोहावित्याद्या अस्मिन्ट्रेके ब्रजे न्यमी तत्र चिंता मंदस्मेरी
मम्मल्लोमैरलङ्कुभिः संतानितं मानसं हृद्दं लोचनयोः विरा दविचलव्याममनारं स्थितं
निःश्वासैः हवदेवपाकमयतेल्लतं वनमिदं नूनं वलवरात्रिपुत्रविरहो नूणामि
शान्तमयसे विषादः वदनकमलेपुत्रस्याहे निमीलनिशेशावे नवनहरिणमारंभोन्मुहे
नरम्पमलोकयम् अभिनववधूपुत्रेचाम्तेन हन्मेमवेशायंशीरसि कुलिशं हंतास्ति प्रेम
फल्लम्ततेनमे निर्वेदः धिगस्तु हनमी स्वितं निरवधिप्रियोऽयं त्वमे राधानाहि हरेः शिरः
स्तनकुचाग्रमाघ्रायते सदानवसुधाङ्कहामपि गवां पराथे चधिक्कमलं चलति न चेचलः
सरभिगंधिधासां दधि। जाड्यं यः पुंडरीके क्षणनिष्ठतस्तेगोष्ठीकरांभोरुहमंडनो भूत् तने
प्रेत्यदेवं स्तिमितेंद्रियाद्यदंगं हतिले जननीबभूव दैन्यं यावनेवनविधानेरुदमानोरदै
क्षणमुदस्य यशोदा गोचरे महदपि क्षणमदत्तोरस्य मासरममानयवत्सम् चापलं कि
मिव कुरुते हर्षेति ष्टन्नयनिरपत्रपो व्रजपतिरिति ब्रुते मुग्धो यमत्र मुदा जनः अहह नन
यं प्राणेभ्योपि प्रियं परिहत्यनं कठिनहृदये गोष्ठे सैरी प्रविश्य सखीयति उन्मादः क्रमे

पुत्रोनीपाः कण्ठायनकुरंगाः किमिह वः सबभ्रामाभ्यर्णे भणतनतु नेमधुकराः इतिभ्रामंभ्रा
मंभ्रमम् विधूनायदुपते भवंतंशुष्कोनीदिशिदिशियशोदाविचरति। मोहः कुहमिनिमन
स्तेविधुरतांविधत्तेकष्टंप्रस्तारयहशंमनाक्तावमनः पुरोवर्तिने इदंगृहिणिमेगृहंनकुरुशू
न्यमित्याकुलः सशोचनितवप्रसंयदुकुलैंदुनंदः पिता अथपाणेसिद्धिः विलोकतरंगस्खलल
क्ष्संगमे विलोचनाभीष्टविलोकनेहरिम् स्तन्यैरसिंचन्नवकेपुकेवलं देव्यः तणदानकंडु
डुमिश्रियाः तुष्टिः प्रथमे नाः पुत्रमंकमारोप्यस्नेहस्नुतपयोधराः हर्षविह्वलितात्मानः सि
षिचुर्नेत्रजैर्जलैः यथाललितमाधवे नयनयोः स्तनयोरपियुग्मतः परिपतद्भिरसौपयसांभरैः
अहहवल्लवराजगृहेश्वरीस्वतनयंप्रणयादभिषिंचति स्थितिर्विदग्धमाधवे अहहकमलगंधे
रत्नसौंदर्यवृंदे विनिहितनयनेयं त्वन्मुखेंदौमुकुंद कुचकलशमुखाभ्यामंबरक्लोपमंबा नवमु
हुरतिहर्षोद्धर्षतितीरधाराम् स्वीकुर्वतेरसमिमंनात्मजानापिकेचन तथाप्राहुः स्फुटंचम
त्कारितयावत्सलेचरसंविदुः स्थायीवत्सलतास्नेहपुत्राद्यालंबनंमतं किंच अप्रतीतोहरिर
तेः प्रीतस्यस्यादपुष्टता प्रेयसस्तुतिरोभावोवत्सलस्यास्यनक्षतिः पथारसत्रयोद्रोक्ता प्रीतादि

म
१म
उ॰
79

परमाढ्यता तत्र केषुचिदप्यस्याः संकुलत्वमुदीर्यते संकर्षणस्य सख्येन प्रीतिर्वात्सल्यसंगतम्
युधिष्ठिरस्य वात्सल्यं प्रीत्या सख्येन चान्वितम् माद्रेयनारदादीनां सख्यं प्रीत्या करम्बितम्
रुद्रतार्क्ष्योद्धवादीनां प्रीतिः सख्येन मिश्रिता अनिरुद्धादिनप्तॄणामेवं केचिद्बभाषिरे एवं के
षुचिदन्येषु विज्ञेयं भावमिश्रणं ॥ इति भक्तिरसामृतसिंधौ पश्चिमभागे वत्सलभक्तिरसनिरू
पणे वत्सलभक्तिरसलहरी ॥ अथ मधुराख्यभक्तिरसः ॥ आत्मोचितैर्विभावाद्यैः पुष्टिं नी
ता सतां हृदि मधुराख्यो भवेद्भक्तिरसोऽसौ मधुरा रतिः निवृत्तानुपयोगित्वाद्दुरूहत्वादयं रसः
रहस्यत्वाच्च संक्षिप्य विततांगोऽपि लिख्यते तत्रालंबनाः अस्मिन्नालंबनः कृष्णः प्रियास्तस्य व
ल्लभाः तत्र कृष्णः असमानोर्ध्वसौंदर्यलीलावैदग्ध्यसंपदाम् आश्रयत्वेन मधुरे हरिरालंब
नो मतः यथा गीतगोविंदे । विश्वेषामनुरंजनेन जनय आनंदमिंदीवरश्रेणीश्यामलकोमलैरु
पनयन्नंगैरनंगोत्सवम् स्वच्छंदं व्रजसुंदरीभिरभितः प्रत्यंगमालिंगितः शृंगारः सखि मूर्तिमा
निव मधौ मुग्धो हरिः क्रीडति नवनवरसमाधुरीधुरीणाः प्रणयतरंगकरंबितांतरंगाः निजर
मणतया हरिं भजंतीः प्रणमत ता परमाद्भुताः किशोरीः प्रेयसीषु हरेरासु प्रवरा वार्षभानवी

स्मात्कृष्णं मदयन्नुरश्चकोरीचारुतामितो रहः स्फुरद्वदनदम्भिनवार्णकारोहिणीकान्तकीर्तिः अथ विकल्पकल्पो
तोद्भूतिर्यथेरयश्रीमद्भुरिममधुधाम्नी राज्ञे नेत्रयथा । नतिः नमौक्तौ मम निर्मितो रूपपरमानन्दो न्य
वायामपि श्रीश्रीपीताननतीमपिस्फुरन्मना धायस्मितो यन्मुखी राधालावण्यमप्यसादरगिरं भंगीमिरान
ननी मैत्री गौरवतोन्यसौ शानगुणं मन्त्रीतिमेवादधे अथ कलरतिर्यथा गीतगोविन्दे केसारिरपि सं
सारवासनाबद्धशृंखलाम् राधामाधाय हृदये तत्याज व्रजसुन्दरीः अथोद्दीपनाः उद्दीपनास्त्विह प्रोक्ता
मुरलीनिःस्वनादयः यथा पद्यावल्याम् गुरुपतिगृहं जनमवशो गृहपतिवर्तिनं वदामि किमपि वि
स्मारयति स्मरन्तेषि वशिवशिवमुरलीमुखरागतेः अथानुभावाः अनुभावास्तु कथिता हृगंतेक्षा स्मितादयः
यथा ललितमाधवे राधापांगतरंगितानद्भुमणिजातं भेदवेणीकृते राधायाः स्मितचंद्रिकास्तरध्वनी दू
रेणिपीयामृतम् अन्तर्भावानुसारसंप्लवलवव्यालीढता प्रोद्गमाः श्रांतास्तत्र गते निसंप्रति वयं सर्वो
ध्वमध्यास्महे अथ मालिका कामं वपुः पुलकितं नयने धृतास्रे वाचः सगद्गदपदाः सविकम्पि वक्षः
ज्ञातं मुकुंद मुरलीरवमाधुरीते चेतः सखां स्मवरने नवलीकरोति । आलस्याग्रे विनाम सर्वे वित्तेयाज्ञाभि
चारिणः तत्र निर्वेदो यथा पद्यावल्यां मा सुंच पंचशरपंचशरीं शरीरे मा सिंच सान्द्रमकरन्दरसेन वायो अं

गानि तन्वरण्यभंगविगर्हितानि नालंविनुं कथमपि समनेत्य जीवः हर्षो यथा दानकेलिकौमुग्धां
कुवलययुवतीनां लेहयन्नलिभृंगैः कुवलयदललक्ष्मीलंघिनीः [illegible]गभासः मदकलकलभेंद्रा हे
च्छिलीलानतंगौ वलयति धूर्तिमेत्साधराणपूर्तेः स्थायीभावो भवत्यत्र शर्वरी कामधुरारतिः यथा
पद्मावल्यां भ्रूवलितांऽवकला मधुराननश्रीः कैकोलिकोरककरं विनकर्णपूरः कोयं नवीननिकषो
पलतुल्यवेषो वंशीरवेण सखि मामवशीकरोति। राधामाधवयोरेव क्वापि भावः कदाप्यसौ सजातीय
विजातीयैर्नैव विच्छिद्यते रतिः इतो दूरे रात्री स्फुरति यविनो मिश्रपटली हशोरग्रेचंद्रावलिरुपरिशैल
सरनुजः श्रमश्च राधायां कुसुमितलतासेह्वतनतौ हुगंतश्रीलोला नलिदिवसप्ते कुंरवलना यथा वा
दोराखविडितशंखे चूडमणिरंरुधेशिवानामसौ ब्रजिह स्वसनः शामस्तुनिकया प्रालेयमासिंचति श्रग्रेराम
सुधारुविर्विजयते क्वसप्रमोदो वितं राधायास्तदपि प्रफुल्लमभ(जे)वन्म्लानिं न भावांबुजम्॥ सविप्रलंभसंभो
गभेदेन हि द्विविधो मतः तत्र विप्रलंभः स पूर्वरागो मानस्य प्रवासादिमयस्तथा विप्रलंभो बहुविधो विहद्धि
रहकथ्यते तत्र पूर्वरागः प्रागसंगतयोर्भावः पूर्वरागो भवेद्वयोः यथा पद्मावल्यां अकस्मादेकस्मिन्न
पि सहमया यामुनतटे व्रजेन्द्राहस्पोयानवजलधरश्यामलतनुः सहस्मेरयाकिंवाकुरुतन न हि जानेन्त र

दंमनोमेऽवालोलं व्रजवनगृहं हन्तनेनवलने यथावादश्यामे तथाहमपितन्विनोनिद्रां वनलभे निशि
वेदाहं हन्त किमण हेपान्ममो ह्याहो निवारितः अथमानः मानः प्रसिद्ध एवाव्यथा गीतगोविंदे विहरति
वने राधासाधारणप्रणये हरौ विगलितनिजोत्कर्षादीर्ष्या अथप्रवासः प्रवासः संगविच्युतिः यथा पद्या
वल्या हलाद्दरे विनिहितैककपोलपालेरे स्त्रींनलोचनजलमभिनाननायाः अथस्यानमेगलदिनावधिमा
धवस्य निद्रालवोपि कुतएव मनोरुहाल्याः तथा प्रह्लादसंहितायामुद्धववाक्यम् भगवानपि गोविंदः
कंदर्पशरपीडितः नभुंक्ते नस्वपिति तिव पिंनयनो ह्यहर्निशम् अथसंभोगः द्वयोर्मिलितयोर्भोगः संभोग
इतिकीर्त्यते यथावल्यां परमानुरागपाशस्याश्च राधयापरिरंभकौशलविलासिभावया सतयासहस्म
रसभाजनोन्नसवं निरवाहयच्छिखिशिखंडशेखरः इतिभक्तिरसामृतसिंधौ पश्चिमभागे मुख्यरसनिरूप
णेमधुराख्यरसभक्तिलहरी ॥ गोपालरूपशोभां दधदपि रघुनाथभावविस्तारी तुष्यतुसनातनात्मा
पश्चिमभागे रसानिधेः इतिगुणभक्तिरसनिरूपणोनामपश्चिमभागस्तृतीयः श्रीमद्भागवतार्थ
हेशाक्षुदर्शिनयाहृश्या इयमाविष्कृता मुख्यपंचभक्तिरसीमया भक्तिभरेणप्रीतिं कल्पयतु रसिकेन
व्रजासंगाः ननुनांसनातननाम्ना भगवान्मयि सर्वदानुदृष्टिम् रसामृतनाम्बोभागेव्रतुरीयेतन्त्रत्नुराभिधे र

म
र म
८१
81

सः स्मृतिविधो गौणो मैत्री वैरस्थितिर्मिथः रसाभासस्थनेनात्र सह यो नव कीर्तिताः प्रागुक्तानियतनाधारः
कदाचित्क्वाप्युदितत्वात् गौणाभक्तिरसास्सप्त लेख्या हास्यादयः क्रमात् भक्तानां पंचधोक्तानामेषां
मध्ये न पञ्च हि क्वाप्येकः क्वाप्यनेकश्च गौणे स्यादालंबनो मतः तत्र हास्यभक्तिरसः वक्ष्यमाणैर्विभा
वाद्यैः पुष्टिं हास्यरतिर्गता हास्यभक्तिरसो नाम बुधैरेषा निगद्यते अस्मिन्नालंबनः कृष्णस्तथान्यो
पि तदन्वयी वृद्धाः शिशवो बालाः प्रायः प्रोक्ता धीरैर्ललदाश्रयः विभावनादिवैशिष्ट्यान्स्त्रवराणश्चक्र
चिन्मताः तत्र कृष्णालंबनो यथा यास्याम्यत्र न भीषणस्य सविधं जीर्णस्य शीर्णाकृते मातर्नैष्यति मे पिधा
यकपटात् राधारिकायामसौ इत्युक्त्वा चकितात्तमङ्कनशिशावुद्वीक्ष्यमाणे हरौ हासं तस्य निरुध्य
तोप्यतितरां व्यात्तं नतदासीन्मुनेः अथ तदन्वयी यथा श्रुत्वा हा हा स विषयाबोधनासात्र तदन्वयी यथा दधा
मि दधि पाणिने विदूरवक्त्रभिन्यत्र नो निशाम्य जरती गिरं विहतकोमलो दो स्थिते नया ऊसममर्पिते न
वमवेत्ताभुग्नानने हरौ जहस्मदद्भुतं किमपि सद्गुणोर्भकः यथा वा अस्य बल्लकरं शिशोर्मुनिपतेर्यं
मस्यमेकस्थातो नप्यं हं नविरागुरेसभविना किं धेनुकोटीश्वरः इत्युक्ते भगवन्मयाद्य पुनः वीरेण
किं चारुणा द्रागाविर्भवदुद्धरस्मितमिदं वक्त्रं न यावद्वध्यते उदीप्यना हरेस्तालु गवाग्वेशचरितादयः अ

धा६

नुभावास्तु नासौष्ठगंडविस्पंदनादयः हर्षोल्लासावहित्थायायास्मितेयास्य व्यभिचारिणः साहासरतिरेवा
त्रस्यायिभावतयोदिता सोत्र हासरतिः स्मात् स्मितहसितेविहसितावहसितेच अपहसिता
तिहसितेत्येषादीनां क्रमात् द्वेद्वे विभावनादिभैर्विश्वाद्युत्तमस्यापि क्वचित् भवेद्धि हसितान्तं
च भावसैरिति भणने तत्र स्मिते स्मितं त्वलक्ष्यदशनेनेत्रगंडविकासकृत् यथा क्रयामिजरती
खेलादपि हरं दिधीषेत्वमसौ प्रधावति जवेन मां सबलमंतरतां कुरु इति सबलरुद्दोरिते द्रवति
कोदिशोके हरौ विकस्वरमुखांबुजं कुलमभून्मुनीनां दिवि. हसिते तदेव दरमेलक्ष्यदंतायहसि
तं भवेत् यथा महेशानमुखास्मितो हरिरसौ पुत्रोहमेवास्मितेयशोदन्युक्त्युक्त जल्पविहसितया संरभ
रत्नहृष्टा मामेति सबलदत्तरेजटिलया व्याकुश्यनिष्कासिते पुत्रेप्राङ्गननः सखीकुलमभूद्धंतांपुथो
तावरम् विहसिते सस्वनं हृष्टदशनं भवेद्धि हसितेनुनतम् यथा मृषाणदधिमत्स्यं विफलमंतताश
कस्मसनिः श्वसितडंबरं जटिलयात्रनिद्रायते इतिब्रुवति केशवे प्रकटशीर्णदंतस्फुलेहस्तं हसितमु
स्सने कपटमुपस्थायाहृद्या अवाहसितं तत्रावहसितं फुल्लनासं कुंचितलोचनम् यथा लग्नसलेनितरां
हष्पोरपियुगोकिंधानुरागोपेनः प्रानः पुत्रबलस्यवाकिमसितं वामस्त्वयांगेषूत्तं इत्याकर्ण्यपुरोव्रजे

घ्राणहिरणी वा वेसारन्नामिका गीयासंकुचदीनत एव हसितं जानानरो दुंदमा अथापहसितम्
तत्रापहसितं मास्लोचनेकम्पितापरम् यथा उदस्वेदेवर्षिदिविदरनरेगभुजशिरा यदस्याएपहेदं
दशानरुचिमिपोडुरयति स्फुटं बह्मादीनां नटयति रिदिव्यप्रजशिशो जरत्याप्रस्ताभावटतिनदनेषी
हशमसो अतिहसितं महहत्तालेति शांगेन स्यातिहसितं विदुः यथा हहेत्वेवलिमानमासिवलि
भिः प्रेतस्त्वयोग्यामन ज्ञामहोदुमसौवलीमुखवरो मां धावन्नुन्सकः आमिविल्लनधीहे एनहिप
रेत्वमोवलिध्वंसनादिन्नु स्त्रीमेवरागिरोविज हृतस्सोन्नालिकावालिका। यस्य हासः स चेत्कापिसा
ताग्नैवनैवध्वने तथा प्येषविभावादि सामर्थ्याद्रूपलक्षणे यथा पिंवीलं विकुचासिङ्कुहेरवधूवि
स्पर्धिना माहूतिः त्वं नीर्यं दुंदुहष्पिरोहनलिनां गायमूर्देगोदरी कान्तनः कुटिलेपरालिजटिलाद्व
विति नो त्वं दरी पुष्पेण व्रजसम्भवां नवप्रूनिं हस्तेन वंशी समा एष हास्यरसस्तत्र कैशिकी हनि विरू
तो शृंगारादिस्थिरो अट्टोद्दामहास्य पर्यवपंचितम् इत्युत्तरभागे गौणरसनिरूपणे हास्यरसभक्तिलहरी॥
अथाद्भुतभक्तिरसः आत्मोचितैर्विभावाद्यैः स्वाद्यत्वं भक्तचेतसि सा विस्मयरतिर्नीताद्भुतभक्तिर
सो भवेत् भक्तः सर्वविधोप्यत्र चत्तटस्थो विस्मयाश्रयः लोकोत्तरक्रियाहेतुर्विषयस्तत्र केशवः तस्ये

ष्टाविशेषा यास्तस्मिन्नुद्दीपना मताः क्रियास्तु नेत्रविस्तारस्तंभास्रपुलकादयः आवेगहर्षजाड्याद्यास्तत्र
स्युर्व्यभिचारिणः स्थायी स्याद्विस्मयरतिः सा लोकोत्तरकर्मतः सा तादनुमितं वेदितं तद्द्विविधमुच्यते नत्र
सातान् सातादैंद्रियके दृष्टश्रुतसंकीर्तनादिकम् तत्र दृष्टं यथा एकमेव विविधो यमभाजं मंदिरेषु युगप
त्रिविलेषु द्वारिकामभिसमीक्ष्य मुकुंदं स्पंदनोज्झिततनुर्मुनिराशीत् यथा वा कलन्यगंधिवटनेंडुरसाश्रि
शुले गोवर्धनः शिखरकुद्धचनः कचायम् भोः पश्यपश्यकरकेंदुकिनाचलेंद्रः खेलन्निव स्फुरति हं
तकिमिंद्रजालम् श्रुतं यथा यान्यत्नपन्नहरणाभिमतः देवः प्रत्यकमच्छिन्नदमूर्तिशारदयेण इत्या
कलय्य युधिकं सरिपोः प्रभावं स्फारेणाक्षिणः क्षितिपतिः पुलकी तदाभूत् संकीर्तितं यथा डिंभाः स्वप्णेनिभा
स्वप्नवनरुचो जाताः पश्चतोबीह वीवत्सा पुंनिवदनन्कुतो क्षिति विवशाः स्तंभभ्रियापपश्यतः प्राप्नुयं कपया
मिवः श्रुणेतभोः प्रत्येकमेकैकशः स्तुर्यंते जगदंडवद्भिरमितस्ते हंतपद्मासनैः अनुमितं यथा उन्मीलत्व
जशिशावोहर्षं पुरस्ताद्गोष्ठे पुनरनुलं विलोकयंतः सान्नानेपश्यपदगोचनवदावाङ्मनुक्तामनसिव
मक्रियामवापुः अप्रियादेः क्रियाकुर्यान्नालौकिक्यपि विस्मयं अप्रसाधारणापि मनाकार्येत्यव प्रियस
मा प्रियाप्रियस्य किमुत सर्वलोकोत्तरोत्तरः इत्यत्र विस्मये प्रोक्ता रत्यनुग्रहमाधुरी इत्यद्भुतरसलहरी ॥

भ॰
र॰सि॰
८३
83

अथ वीरभक्तिरसः सैवोत्साहरतिः स्थायी विभावाद्यैर्निजोचितैः आनीयमाना स्वाद्यत्वं वीरभक्तिरसो भवेत्
तत्र युद्धदानदयाध·· स्वरूपो वीर उच्यते आलंबन इह प्रोक्तः पूर्ववच्चतुर्विधः उत्साहस्तेषु भक्तानां सर्वे
षामेव संभवेत् तत्र युद्धवीरः परितोषाय कृष्णस्य दधदुत्साहमाहवे सखा वा बंधुविशेषो वा युद्धवीर इहोच्य
ते प्रतियोद्धा मुकुंदो वा तस्मिन्वा प्रेक्षके स्थिते तदीयेच्छावशेनास्य भवेदन्यः सुहृद्भटः तत्र हासो यथा अ
घराजिन मानिने हला बहुलेनाम अभिभूय माधव धियेयामपुनास्म हलूणं यदि नवं समराय त्वा गंवसि यथा वा
सारंभ प्रकटीकृत प्रतिभटारंभस्त्रियोः साद्भुतं कालिंदीपुलिनेषु यस्य निकरैरालोक्यमानस्तदा अभ्युत्था
पित सख्ययोरपि वराहंकारविस्फूर्जितः श्रीदामस्य बकीद्विषश्च समरारंभः पदीयान्नवतन् सहृद्ध
रो यथा सखिश्चकरमार्गणान् गणितमतिपतत्स्वैनसत्यथाघ्नि गुंडं क्रमाद्भ्रमयति स्मदामाकृतिम् अमंस्त
रविनलतिश्रमयते त्रनृणोप्यमेम प्रहृष्टपुलको यथा लगुडं पेमरांन स्थितम् । प्रायः प्रकाति सूराणे स्वप
दैरपि कहिंचित् युद्धकेलिसमुत्साहो जायते परमाद्भुतः यथा हरिवंशे तथा गांडीवधन्वानं विक्रीडन्म
धुसूदनः जिगाय भरतश्रेष्ठं कुंत्याः प्रमुखतो विभुः कंपितानास्फोटनस्पर्धाविक्रमात्मश्लाघाहादयः प्रतियोध
स्थिताः संतो भवंत्युद्दीपना इह तत्र कंपितं पिंडस्फुरत्सिमिहलकवलैकेन वेना लांगूलिनामलामोदरयुधिष्ठि॥

५८

पामाहृत्य याः कांचिनानिमाशान्नेषस्वदलन्नुभुजास्तर्पदर्पापहारी मंद्रध्वानो न नदति निकटे स्तोककृत्समः
कलापी कांचिनाघाः स्वमं स्पाशेऽदनुभावाः प्रकीर्तिताः नष्टैवाहो पुरुषिका त्वेडिना क्रोशावला
ने अस्महायेपि युद्धेच्छा समरादपलायनं भीतानामभयप्रदानाद्या विज्ञेया स्थापरे बुधैः नत्रकश्चिन्नम्।
प्रोन्मा हृदयसाति नरो किमिमा गृहेण मां केशि स्तदन विदन्नपि भद्रसेन यो ऽद्धे वलेन सममत्र समरे वले
न दिव्यार्गला प्रतिभटस्त्वपनेभुजो मे आहो पुरुषिका यथा धूनाटो पगोपस्थरजलापिवंदेपरिकारं नि
बध्नन्नुल्लासं भुजमसमरवयो समस्तु विनम् सरोमां चेत्स्वेऽपनि विडम्बवविंबस्वनटनः सदाम्नः सोऽकेऽदंन
यति मुहुरहो पुरुषिका वनष्टये पिवीरण्यो निहिला एव सात्विकाः गदोवेगधृतिव्रीडामतिहर्षाव
हित्थकाः अमर्षोन्मुकनास्या स्वन्त्याद्या व्यभिचारिणः युद्धोत्साहे स्तिन्वस्मिन्स्या यिभाव नयो
पा दिना स्वशान्तिमहायाधैर्ययासहजापिवा जिगीषास्थयसी युद्धे युद्धोत्साहः इतीर्यते नत्रसत्वा
मायो योत्साहहरति निर्यथा स्वनानशिरस्पास्फुटमथनिष्कैनाहूयमानः पुरुषान्त्वमेन सस्तोककृत्सो
धूनयन्नुत्तलः प्रोद्यमदंडं भ्रमयां चकार स्वशान्त्या सहनोत्साहहरति र्यथा भुजंगकारं प्रेतमेवाहु
दंडं मा त्वं भेषीः त्वद्धरे भद्रसेनहेलारंभेण तासनिजितन्यरामेश्रीदामाहं कालमेवाहूयेयथा यथावा बल

म·
र·सु·
८५
85

सवतिनो बलान्महदनेकमासोऽयन्नयोधि मिव मंदरः कृतमुकुंदपक्षग्रहः जनैर्निकटगर्जितैर्वारिधिं
यन्सधीरस्य रोहरैः प्रमदमेककः समितिभङ्गसेनोद्धधात् सहायनार्थयोत्साहरतिर्यथा संग्रामका
मुकभंजे स्वयमेव कामं दामोदरस्य विजयाय हली सदामासाहाय्यमव्रस्वबलः कुरुते बली वेत्तातो
मणिः सज्जदिनो वरहाटकेन सहदेवप्रतिमतो युद्धेहलस्यनत्वरि· भक्तलाभकारित्वाज्ञेडेत्वालंब
नरसेनागाभावोहगादीनां रौद्रादस्य विभेदकः अथ दानवीरः द्विविधो दानवीरः स्यादेकस्तत्र बहुप्रदः
उपस्थितन्दुरापा यान्यागीतापरउच्यते तत्र सहस्रादीयनेयेन स्वयं सर्वस्वमप्युत दामोदरस्य सोऽसाय
प्रोच्यते स बहुप्रदः संप्रदानस्य बीतायायास्मिन्नुत्साहपनामनाः वांछितादधिकदानत्वंस्मितपूर्वाभिभा
षणं स्थैर्यदाक्षिण्यधैर्याद्याश्चनुभावा इहोदिताः वितर्कौत्सुक्यहर्षाद्या विज्ञेया व्यभिचारिणः दानो
त्साहरतिरत्रस्थायिभावतयोदिता अगाढस्थैर्यसौदित्यादानोत्साहश्नीर्यते द्विधा बहुप्रदोऽप्येष
विद्वद्भिरिह कथ्यते सात्वाभ्युदयिकस्त्वेकः परस्तत्संप्रदानकः तत्राभ्युदयिकः कृत्स्नस्याभ्युदया
र्थेन येन सर्वस्वमप्यते श्रुतिभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः स आभ्युदयिको भवेत् यथा व्रजपतिरिहहन्तो
जातकार्यै तथा सोहनरदमलवेनाः संवयंनैचिकीनाम् पृथुरपितृगकीर्तिः सांप्रतं संहृतासीदिति

निजगङ्गस्पृष्टं स्वस्य येन तत्स्याः अथ धनत्यागप्रदानकः सानाथहरये सीयमहत्त्वाममतास्पदं सर्वस्वं
दीयते येन स स्याद्गुणत्यागप्रदानकः तद्दानं प्रीतिपूजाभ्यां भवेदिति तद्द्विधा तत्र प्रीतिदाने प्रीतिदानं तत
स्मयहर्याद्दिष्टं यथादिङ्मपि ये वार्षिकं वैजयन्ती परमप्रभूपद्धोज्ज्वलहरेर्भूषणानां अणिमाणिक्यभाजे गजरथ
तुरगान्कर्बुरान्कर्बुरेणादत्तवानात्यंतुतुष्टं भंक्तमपि भगवते दिव्यरत्नस्वघट्ट स्वदेयं कुत्राप्युद्धृत्य मस्वेनदत्तमि
तदायवानुलः पौंड्रो बभूव पूजादाने पूजादानं तत स्याद्यद्धीयते विप्ररूपिणे यथाप्रमे यजेतियत्तत्र
नृसिंहमाह्वनामवंशाम्नायविधानकोविदाः सपत्नीवस्वरदोषा वा परोदासास्यमनुष्यैस्तितिमीषि
तोमुने यथा वा दशावतारके लक्ष्मीपयोधरोत्संगकुंकुमारुणितो हरेः वलिर्नैवमस्येनामिततापा
त्रीकृतः करः उपास्थितत्रिजगत्पार्थं त्यागी उपास्थितत्रिजगत्पार्थे त्यागश्चैषो येन तेन श्यात्ते हरिणादीयमाने
पि स्वानुरागोदिस्वभावतां वरः पूर्वनोदनविपर्ययस्तकारकलंकयो भवेत् अस्मिन्नुद्दीपनः श्लोकलभ्यप्रलाप
स्मितादयः अनुभावास्तत्कालसंवर्णनइच्छितिमादयः अत्र संचारिणो धृत्यादयः इत्येवं समात्यते त्यागो
त्साहस्तस्यातीधीरैः स्थायीभावास्तस्यादिनाः त्यागवीरताद्यवीर्योद्भ त्यागोत्साहस्तस्येयते = यथा हरिभक्तिस
धोदये। स्थानाभिकामलपरिष्कृतो ... कार्यं विविधत्निवद... रत्नं स्वामि

भ. र. सि.
८५
85

न्कतायोस्मिवरेनयावे यथावानरनीये नायंतिकेविगणय्यं लिपितेश्रमादेकिवान्यदर्पितमयंभव
उन्नयैस्ते येंगत्वदंगशरणाभवनः कृपायाकी नेन्यतीयेयशमः कुशलारसज्ञाः अयमेवमवेदु
स्यः प्रोद्धभावविशेषभाक् यज्ञादीनां रत्नीयस्यवीररसपदवींव्रजेत अथदयावीरः कृपार्द्रहृद
यत्वेनएवंश्रोदेहमर्पयन् सत्त्वायाश्च त्रहृपायामदयावीरउच्यते उद्दीपनाइह प्रोक्तास्तदार्तिस्वंज
नाश्रयः निजप्राणव्ययेनापि विपन्नत्राणशीलता आश्वासमोन्नयः स्थैर्यमित्यास्यास्तचविक्रियाः
औत्सुक्यमतिहर्षाद्यास्तेयाः संचारिणोबुधैः दयोत्साहस्थितिस्तत्रस्थायिभावउदीर्यते दयोद्रेकाद्
उत्साहाद्दयोत्साहइहेरितः यथा वंदेतद्दमलिनांगलिमेहुरहं वीरं मयूरध्वजं येनार्थकपटद्विजा
यवपुषः केसरिद्विषेदिन्सता कष्टंगाढरदनाकुलेस्मिकपनारंभाद्दहोधीमता सोल्लासं क्रकचेनदारि
तमम्लानतोमनाभ्यांशिरः हरेस्तेनत्वविज्ञाने नैवास्पष्टनेदया तदभावेत्वमोदानवीरेनभवतिस्फुटं
वैष्णवत्वरतिः हास्तिक्रियतेनेनसर्वदा कनातवहितमत्र्येवमक्तिस्तेनास्यभक्तता अंतर्भावं वदंतोस्यदान
वीरेदयात्मनः बोधदेवादयोधोणवीरमाचक्षतेविधा अथधर्मवीरः कृस्नैकतोषणेधर्मेयः सदापरि
निष्ठितः प्रायेणधीरशांतस्तुधर्मवीरस्सउच्यते उद्दीपनाइह प्रोक्ताः सच्छास्त्रश्रवणादयः अनुभा

वनयात्मिकासहिष्णुत्वयमादयः मतिस्मृतिधृतयो वितर्कामर्षिवाहिणः धर्मोत्साहद्युतिधैर्यैः
स्थायीभावउहोच्यते धर्मैकाभिनिवेशात्मधर्मोत्साहो मतः सतां यथा भवदभिरनिहेतूत्कार्यैः
सप्रतेनत्युरमभिपुरहृते निलमेवोपहृते दनुजदमनतस्मात् पांडुपुत्रेणगोऽः सचिरमरविशत्याचावामहृ
लोकसार्या ॥ यतः शृङ्गारविशेषोस्य भजनांगानि वैसवैः ध्यानेंद्रियाश्रयत्वेन यदेषानुकृतिरथ्यते
श्रयं तत्तत्तान्नस्यवनिदेशात्कुरुते मतान् युधिष्ठिरो युधिः प्रेमांतमहाभागवतोत्तमः दानानि वि
विधं वीरं वर्णयंतः परिस्फुटं धर्मवीरं न मन्यंते केतिवितुनिकादयः वीरभक्तिरसनिरूपणे
अपाकरणमत्तिरसः आलोचितेत्विभावाद्यैर्नीतापुष्टिं सतां हृदि भवेच्छोकरतिर्भक्तिरसोयंक
रुणाभिधः अविच्छिन्नमहानंदोप्ययं प्रेमविशेषतः अनिष्टाप्तेः पदतयावेद्यः कृष्णोस्य त्वप्रियः त
थानावाप्तनङ्गहृतिसौख्यस्य सप्रियोजनः इत्यस्य विषयत्वेन त्रयः आलंबनस्त्रिधा तत्र छेदी वनतङ्ग
तो आश्रयत्वेन च त्रिधा सांपाविन्यनविनेयः आयः शान्तादिवर्जितः तत्कर्मगुणरूपाद्याभवंत्युद्दी
पनाः इह अनुभावमुखेशोषी विलापः स्वर्गमावना श्वासक्रोशनभूपातघातोरस्ताडनादयः अत्रा
द्येसात्त्विकाजाड्यनिर्वेदग्लानिदीनताः चिंताविषादगौत्सुक्यचापलोन्मादमृत्यवः आलस्यापस्म

निर्व्याधिमोहाद्याव्यभिचारिणः हृदि शोकतयां शं न गतापरिणतिं रतिः उक्ता शोकरतिः सैव स्थायीभा
वः स्फोट्यते तत्राह्लादप्रायपादशमे तेनागमोगपरिवीतमहद्दृशस्य मालोकनान्नियमः प्राणाः पञ्चधाम्भूशा
नोः कृत्स्नोऽपि नाम्नस्वहृदस्थीकलत्रकामाङ्गः खामि शोकमयसूत्रधियोनियन्तुः यथा वा फणिहृदम
वगाढमैत्राहृतापि व्याक्तडे सकलदविरलवाष्पस्तोमधौतोन्नतश्रीः निखिलकरुणहृन्निस्तं विनीमा
लस्तं वेविषमगतिमवस्थां गोपराजस्य राज्ञी नस्यप्रियजनो यथा कृत्स्नप्रियाणामाकर्षं शोकवि
देन निर्मिते नीलांबरस्यवक्त्रेंदुनीलिमानं मनुहृदये. स्वप्रियो यथा हेमस्तूने विराजते यस्य
व्रजपिशुकुलसंयविकलमवयं भवद्रवै लेल्लिनपिल्लवाः पादनवराः तारुण्या नालोकप्रकट
परमानंदविवशः सदेवर्षिमुक्तानपिमुनिगणान्शोचतिभृशं यथा वा मानमोहिगताकुतत्वमधुना
हाकापियोगेपितः सान्द्रानंदसुधावरेषु युवयोनामस्पृशां गोचरः इत्युक्तेन तुलाविनोविलपति प्रेत्य
प्रमोदात्कुलो गोविंदस्य पदारविंदयुगलप्रोहामकांतिच्छतोः रतिं विना पितृघटने हासादेहृन्नमः क्व
चित् कदाचिदपि शोकस्य नस्य संभावना भवेत् इति भन्नाक्रोपि मन्नावशोको भूयाधशान्नसः इत्यास
हविनाभावात्तायेन तस्य विशिष्टता अपि च कृत्स्नेस्थायीदिविज्ञानं कृतं तैर्नैषामवियता किं न शोचनप्रेम

भ
र मु
टी
86

विशेषोनैवतन्यतेम् ॥ अतःप्रादुर्भवेच्छोकोल्लसोप्युद्भटतांगुरुः कृष्णप्रेम्णैवतनुतेरतिंसोप्यस्यकामपि
पुष्टिमिति भक्तिरसामृतसिंधावुत्तरविभागेगौणभक्तिरसलहरी ॥ अथरौद्रभक्तिरसः नीताक्रोधरतिःपुष्टिं
विभावाद्यैर्निजोचितैः हृदिभक्तजनस्यासौरौद्रभक्तिरसोभवेत् कृष्णोहितोहितश्चेतिक्रोधस्यवि
षयस्त्रिधा कृष्णेसखीजरत्याद्याः क्रोधस्याश्रयतांगताः भक्ताःसर्वविधाःपूर्वहितेचैवाहितेतथा न
न कृष्णेसख्याःक्रोधः श्यावीक्रोधोभवेत्साध्व्याः कृष्णादत्याहितेसति यथा विशाखामाधवे अनः श्रैश
कलंकिताःकिलवयंयामोऽद्ययामस्पुरंनार्थंवेवयमेवनश्चगुणयिनेहासेतथाप्युज्झति अस्मिन्संप्रतिने
गभीरकूपैरगाभीरपल्लीविटेहामेधाविनिराधिकेनववकर्णप्रेमागवीयानभूत् अथजरत्याःक्रो
धः क्रोधान्धनाबधादिसंबन्धेऽवस्तितेहरौ यथा अरेयुवतितस्कर प्रकटमेववध्वाःपटस्तवोरसि
निरीक्ष्यतेवननेनेतिकिंजल्पसि अहोव्रजनिवासिनःशृणुतकिंतुविक्रोशनं व्रजेश्वरसुतेनमेसुत
गृहेऽस्मिन्हस्मापितः गोवर्धनेमहामल्लोविनान्यघोषव्रजौकसां सर्वेषामेवगोविंदेरतिःप्रौढाविराजते
अतोऽहितः हितस्त्रिधानवहितःसाहसीवेर्ष्युरित्यपि तत्रानवहितः कृष्णपालनकर्तापितत्कामोमि
निवेशतःक्वचित्तत्रप्रमत्तोऽपःप्रोक्तोनवहितोबुधैः यथा उत्त्रिप्रमृदेकृतमाविलंबंहृपोववघिकांज्ञि

भ
र त्न
८०
87

मानिनीत्वम् नुसन्न्यस्ताशब्दयमनं नरानेवकुः सनोसौमयविवेम्भमीति अथ साहसी यः श्रेरकोभयस्था
नेसाहसीमनिगद्यते यथा गोविंदः श्रियमहृदोहृप्यैवयातस्तालानां विधिरमिति स्फुरदंनिशाम्य भूमे
दस्य ··· धौनहरिरास्यमधांडिमानां व्रजपतिगेहिण्योदर्शा अथ धैर्युः ईर्ष्युमानधनाप्रोक्ताप्रौढदेर्षा
क्रोनमानसा यथा कुमानमेयमणिनेकप्यामिकिंनेहूरं अयाहिसविधेन्नवसाज्वलीमि हायि
क्रियेणविक्रमं विनपिंलकोस्यानिमेन्थिनाग्रचरणापिदधोऽरासीः अथाहिनः अहिनःस्या
ह्लिधास्वस्यहरेपुत्रित्रभेदनः तत्रस्वस्याहिनः अहितः स्वसमसस्याघः क्रालसंबधवाधकः ॥
यथाऽद्भवमेदेशे। क्रासंमुसनकरुणवलाक्रोश्तानिष्ठुरर्ल्लिमामर्यादांयदुकुलभ्भवांविनिष्येगा
न्यिनेय पाशाभ्यर्णेनयिरत्यमधिष्ठाययायोविधिन्तोस्त्रीणांप्राणैरपानिपुनशाहंनयात्राव्यथाय।
अथहरेरहितः अहितलहरेसस्वैरिपतोनिगद्यते यथा हरेश्रुतिरिपिरः त्रिवामणिमरीविनी
राजितः स्मरबाणपंकजेष्यवसतिव्यनक्तात्रयः अथैक्षिपतिपाऽवः शमनदंऽकोरंहनात्रिरस्य
मुकुटोपरिस्मारम्भुदीर्घमवंपदम्। सोलंकहासवक्रोक्तिकटानानादरारयः क्रासाहितनहितनस्याः
स्मरमोऽद्दीपनाऽऽह। हल्लनिष्ठापणंदेतचहनेरकोनेवना दर्पोन्नातिभ्रकुटीभगनास्फालननाऽनाः

त्सीकतानतान्यलेनिः ष्पासोभृग्महष्टिना भर्गीनेमृधविधुनिहूंगंनेपटलस्फविः मूभेदाधरकाम्पा
धाश्वनुभावाःह्रोरिताः ष्ववस्तेभादयः सर्वेषाकसंयांतिस्थानिकाः श्रावेगोजडतागर्वौनिर्वेदोमोहश्चा
पले श्मृतयोग्रंतथामर्षःश्रमाद्याव्यभिचारिणः ष्ववक्रोधरतिः स्थायीसत्वक्रोधस्त्विधामतः को
पोमनुत्तपारोषसत्वकोपत्तशब्दगाः मनुर्बेन्युभुनेपृत्यतमन्युनास्त्विधोदिताः ऐषस्तदर्थिनेस्वी
णामतोव्यभिवरन्त्यसो हत्तपेशादयः कोपेमन्योनुत्लीकतादयः हर्गांतपाटलत्वाद्याऐषेतुकथि
ताः क्रियाः तत्रवैरिणियथा निहत्यपुर्हेमुन्मदे हरिमगाधमत्वक्षिरं मृधेमगाधम्भपतोकिमपिवक्र
माक्रोशति हर्षांकवलितहिषद्विसरजोगलेलांगले क्षतोदरहरं गल्लश्वलपिंगलेलांगली पूर्वेयथा
विरूपमाधवे क्रोधांत्यांकरपल्लवेनबलवान्सद्यः पिपन्नेमुखं धावेत्यांभयभाजिविलत्रनध्वजोहन्येमुरः
पद्धतिं। यदोनेविलक्षनत्यसोमयिमकुर्दैत्यधयायोहषा मानसंस्मृतिमयाधिपऐऽमकुलतादान्मामिरत्नः क
पम्। समेयथा जलतिऽमेखिममर्मणिममेरत्नवगिराजटिलेनिटलेवमे गिरिधरः स्पशातिस्म
कदामदाक्रुहितंरंकुहितेमेमपामरे स्वनेयथा हेनस्तकीयकुवमूष्मिमनोहरोयंहारस्वकालि हरिकं
हन्ततीवरिस्तुः भोः पश्यनसकुलकज्जलमंजरीयं कृटोनमोनदर्पिवंवयनेवष्टी। अस्मिन्नताहशो

भ.
र. म.
८८
88

मन्यौवर्नैतेरन्यनुग्रहः उदाहरणमात्रायनच्चाप्येषनिदर्शिनः क्रोधाश्रयाणांशत्रूणांवैयादीनांस्वभा
वतः क्रोधोरतिविनाभावाद्भक्तिरसतोद्रेनेन् इतिरौद्ररसभक्तिलहरी अथभयानकभक्तिरसः वत्स
मात्तैर्विभावाद्यैः पुष्टिमपरगतिगेना भयानकाभिधोऽयंस्थि भक्तिरसाधौरेहदीयेते कालस्वदाहरणस्वै
तिनस्मिन्वालेवनोद्विधा अनुकम्प्येषुसागस्कसत्कसानवेपुषु दारुणः स्तेहनः शाष्वतटनिशा।
स्मिदशीषु दर्शनाच्छ्रवणात्स्वैतेस्मरणाच्चप्रकीर्तिताः नवानुकम्प्येषुहेलोयथा किंघुष्टदनोसि
मेवत्सविनेविश्रेहपुंवेयपुं विभ्रमयघकृतिभजस्तनमनागप्यलिवल्लस्लवः उष्मश्रोस्तितेंस्नताए
त्रसमसाद्विस्रीर्यवीर्यलया पृष्ठीप्रान्युनयुरुद्वौनकमयीसेवैवभेनिमिना यथावा मुरमथनपुर
लिकोभुजंगमलयस्वोलत्तुरहमितिकाधीमोस्मदीनायमन्युम् गृहरयमपगोयस्तच्छमस्तानतोभुद
शागणमतिमृढंरत्नरतनप्रसीद वेपथुतारुणाः दर्शनाद्यथा हाकिंकरोमितरलेभवनांतरालेगोपे
द्रगोपवलयानुपरुध्यबालाम् दामांडलेनसह वैवलयन्मनीमे शृंगाणिलेंद्वयनिपशुपनुरंगदैत्यः
श्रवणाद्यथा। शृण्वतीनरगदानवेहघोगोकुलेकिलविशांतमर्दुरम् इागध्वननपरतमणाकुला
मुग्धदस्यजलजाद्रेनेश्वरी स्मरणाद्यथा विरमविरममानः पूतनायाः प्रसंगात्तनुमियमधुनापि

स्मर्यमाणा पुनाति कवलयितुमिवोत्केक्रान्तबालेन्दुरंगीव पुरन्तिपरुषं घाघोरसा विश्वकार ॥
विभावस्सम्भकेटाद्यालम्बिनुद्दीपनामताः अनुवशोषणमब्धासः पराङ्मुखविलोकनम् स्वेदगो
पनमङ्कुणीशारणान्वेषणेन तथा क्रोशनाद्याः क्रियास्त्वारमालिकास्त्रासास्तवर्जिताः रहस्यं त्रासस्मरणं
चापलावेगदीनताः विषादमोहापस्मारशंकाद्या व्यभिचारिणः अस्मिन्भयरतिः स्थायीभयेस्मात्
पदाधनः भीषणेभ्यस्तु नवस्याद्दृष्टुप्रेवापराधिना नजाभीनीपरश्रसारदनुग्राह्यजनाविना आक्रान्त्या
येप्यक्रान्ता ये ये प्रभावेन भीषणाः एतदालम्बना भीतिः केवलप्रेमशालिषु नारीबालादिषु तथा याये
णात्रोपजायते आक्रान्त्याद्भुतनाद्यास्तु प्रक्रान्ता द्रुहम्भुजाः भीषणास्तु प्रभावेन सुरेन्द्रगिरिशादयः
सदा भगवतो भीतिं गतास्त्वन्तिकीमपि केसाद्याः प्रतिशून्यत्वादन्तानालंबनामताः इति भयान
कभक्तिरसलहरी ॥ अथ बीभत्सभक्तिरसः पुष्टिं निजविभावाद्यैर्जुगुप्सारतिरागता असौ भक्ति
रसो धीरैर्बीभत्साख्य इतीर्यते । अस्मिन्नाश्रितशान्ताद्याधीरैरालंबनामताः यथा यांडित्यंरति
ह्रिंदुकाद्यनिगतो यः कामदीनावतीं कुर्वन्पूर्वमशेषषिड्गनगरीसाम्राज्यचर्यामभूत् चित्रं सोय
मतीरयत्नरिगुणान्तद्धाख्यहृष्टिजेनो हरेस्त्रीवदनेविकूणितमुखोविहृष्णनिष्ठीवति अत्र निष्ठीवते

भ० र०
५६
89

वक्त्रकूणनं घ्राणसंहृतिः धावनं कम्पपुलकप्रस्वेदाद्यास्तु विक्रियाः इह ग्लानिश्रमोन्मादमोहनिर्वे
ददीनताः विषाददचपलत्वावेगजाड्याद्या व्यभिचारिणः जुगुप्सारतिरत्र स्यात्स्थायी सा च विवेकजा
प्रायिकी चेति कथिता जुगुप्सा हि द्विधा बुधैः तत्र विवेकजा जातहरिरतेर्भक्तविशेषस्य तु कस्य
चित् विवेकात्स्यात्तु देहादौ जुगुप्सा स्याद्विवेकजा यथा त्वनहृदि रमयेत्त्वचापिनद्धे पिशितविमिश्रि
तविस्रगंधभाजि कथमिह रमतां बुधः शरीरे भगवति हंत रतेर्लवेप्युदीर्णे प्रायिकी अमेध्य
पूत्यनुभवात्सर्वेषामेव सर्वतः प्रायशो जायते येयं जुगुप्सा प्रायिकी मता यथा अस्रक्कृमिराकीर्णे
जठरशमलपंकव्याप्तिकरे वसन्नेष क्लिष्टो जडस्तनुरहं मातुरुदरे लभे चेतः क्षोभं तव भजनकर्मक्षमतया
न तदस्मिन्संसारे कुरु मयि कृपां सागर कृपाम् यथा वा घ्राणं कूर्णे कपूतिगंधविकटे कीलाकुले देहली
स्खलव्याधितनपूयशूयवेदना निर्धूननेजायुषि कारानाम निहेतमाधव यमेनामीवयं नारके तिष्ठामलस्स
तिमाकल्पयन्न नरकध्वंसिन् हृप्राणिमः ॥ लब्धहरिलवरतेरेव स्यादेषु हि नेमन स्यादा ह्यभ्यन्तरत्यलेशापिन
तोसारस्यानुग्रहः हास्यादीनां रसत्वे यद्द्वौ एषले नाप्रायिकी तिनम् प्राचीमतानुसारेण न हि हि ते येमनीषि
भिः अमीषां वैरस्यं स्यादा ह्याहरेर्भक्तिरसामृताः एषु हास्यादयः प्रायो बिभ्रति व्यभिचारिताम् इति भक्ति

रसामृतसिंधावुत्तरविभागे गौणभक्तिरसनिरूपणे वीभत्सभक्तिरसलहरी ॥ अथ रसानां मै
त्रीवैरस्थितिः ॥ अथामीषां क्रमेणैव शांतादीनां परस्परं । मित्रत्वं शत्रुता चैव रसानामभिधीयते ॥
शांतस्य प्रीतबीभत्सधर्मवीराः सुहृद्वराः । अद्भुतश्चैष विज्ञेयः प्रीतादिष्वनुषंगपि । द्विषन्नस्य
शुचिर्युद्धवीरो रौद्रो भयानकः । सुहृत्प्रीतस्य बीभत्सः शांतो वीरस्तथा । वैरी शुचिर्युद्धवीरो रौ
द्रश्चैकविभावकः । प्रेयसस्तु शुचिर्हास्यो युद्धवीरः सुहृद्वराः । द्विषो वत्सलबीभत्सरौद्रभीष्मास्तु
पूर्ववत् । वत्सलस्य सुहृद्धास्यः करुणो भीष्माभिनस्तथा । शत्रुः शुचिः युद्धवीरः प्रीतो रौद्रस्तु पूर्व
वत् । शुचेर्हास्यस्तथा प्रेयान्सुहृदस्य प्रकीर्तितः । द्विषो वत्सलबीभत्सशांतरौद्रभयानकाः । प्राहुरे
के सुहृदं वीरयुग्मं परे विदुः । मित्रं हास्यस्य बीभत्सः शुचिः प्रेयान्सवत्सलः । प्रतिपक्षस्तु करु
णस्तथा प्रोक्तो भयानकः । अद्भुतस्य सुहृद्वीरः पंचशांतादयस्तथा । प्रतिपक्षो भवेदस्य रौद्रो बीभ
त्स एव च । वीरस्यात्वद्भुतो हास्यः प्रीयान्प्रीतस्तथा सुहृत् । भयानको विपक्षोऽस्य कस्यचिच्छांत एव
च । करुणस्य सुहृद्रौद्रो वत्सलश्च विलोक्यते । वैरी हास्योऽस्य संभोगशृंगारश्चाद्भुतस्तथा । रौद्रस्य क
रुणः प्रोक्तो वीरश्चापि सुहृद्वरः । प्रतिपक्षस्तु हास्योऽस्य शृंगारो भीषणोऽपि च । भयानकस्य बीभत्सः करु

भ॰र॰
५१
90

ण्यस्य तद्वत् हि बस्य वीरशृंगारहास्यरौद्राः प्रकीर्तिताः बीभत्सस्य भवेत्कारणो हास्यः शान्तस्य च तद्
त् शाकः श्रुविस्वपाशेयास्तेयाशुक्लापरेवने कथितेभ्यः परे येस्मृत्येन तस्य्याः सन्तो मताः नवस्य रसस्य
तम् स्वस्वदास्मि अंगिनस्मयगास्वाद्येकुरुते रसम् हृद्यास्तमि अंगेमाम्यंतुः शाकेस्यानुलाप्नुतम् त
स्मादेतानि भावेन मत्तेनैविकृषो मननम् भवेन्मुख्योपचारो गौणरसो गौ किल यत्र यः कर्तव्यं न तत्र न रसा
गत्तद्वदवरसोत्थः अथांगिलेश मतो मुख्यो नामिह लिख्यते अंगानां यत्र तद्वदो मुख्यो गौणमु
सु विभाति॥ तत्र शान्ते अंगिनि शृंगारसांगता यथा जीवस्फुलिंगवृक्षे सोऽत्र न विनश्वरूपस्य नस्य
पादोत्पत्युगात्ते किं वासेवासमपियष्यामि॥ अथ मुख्येऽंगिनि मुख्यस्यांगता। तत्रैव बीभत्सस्य यथा
अहमिव कपाक्षकशोणितानां मूत्रपुरुषकृतनुकी शरीरे शिवशिव परमात्मनो ऽंगात्मा मुख्यं वपु
षः स्मरणेऽपि मे लज्जामि। अथ मुख्ये एव गौणस्य तत्रैव शान्तस्याद्भुतबीभत्सयोरपि यथा हिताक्षि
त्विषि तोयपत्रहृदयिरत्विषे मृत्वे (?) विनहे प्रीत्युत्सिक्तमनाः कदाहमसकृद्धुलकं च यो सदे आ
सीने पुरस्तात्मनो परिपरे ब्रह्मांबुदस्य पामले मे विषे च वसचाक्षवामरमहत्संचारवानुर्यतः अथ मुख्य
एव मुख्यस्य गौणयोश्च अथ प्रीते शान्तस्य यथा निरवयतयामयपद्यहे निरवधां प्रतिपद्यमाधुरी

सरविंदविलोचनं कदाप्रभमिन्दीवरसंदरं भजे अत्र मुख्यस्य गौणस्य न त्वेव वाच्यस्य यथा स्मरन्नमुप
दंभोजमं मटन्नुह निवेशवः यो त्वद्दृष्ट्या पद्मिनीनां मपि सुहृन्नाणीयते अत्र मुख्यगौणस्य न त्वेव वाच्य
स्यानवीराणां यथा नतो तिमृदुविविक्षियां युवतिसंगरंगो दयेन नृप्यति न सर्वेनः स्वयमयेसमाधा
नापि न विद्विषु वलाल सावहन्तिलभ्यमानानापि शुभोनवपदार्चनेन परमुपेनिन्तस्यां मनः अत्र मुख्य
स्य गौणस्य अपश्रेयसिशु वे यथा धन्यानां किल मूर्धन्याः सुबला मूर्धन्या बलाः अपरं पिच्छ
मूलस्य वलानुलकर्यं नियाः अत्र मुख्यमुख्यस्य न त्वेव हास्यस्य यथा दृशोम्लरलिनेरले वनानि ह्न
नामुखे वने विलके यासि मां यथा न हि मया स्मि किंशरिणा इतीरयति माधवे नवविलासिनी
दृदृशां सवलोवलहिकवहश्चिरस्याननम् अत्र मुख्यगौणस्य न त्वेवमुखविहास्ययोर्यथा सिहिरत्नहि
तहृदहे नुलेमं नुनीरं प्रविशाति नवलोयं राधिकावेशगृढः सरमसम मिपपुष्पन्तसमभ्युत्थितेयः
स्मिन विकासिनां इसोयमासंहृणोनि अत्र मुख्यमुख्यगौणयोः अपवन्सलोकरुणस्य निरानप
वः कांतारेसेनन्तेमुनापाटुकाम् वन्यानवानि वन्योमहेन सेनयानेमनः अत्र मुख्यगौणस्य न त्वेव
हास्यस्य यथा पुत्रमेनवनीनपिंडमनते मुसलन्ममांनर्हहाहिन्यस्य पसमारनस्वकामिकामिनाम

भ॰र॰
५८
91

डिंभाननेऽनुकार्यकुलहन्तुयासुतन्तुविहृष्टिविभ्रमभ्राणि स्मेरो निलिपतीमदाभवन्नुवः तैर्मायगोऽस्ते
स्मरी अत्रापि मुख्यगौणस्य नैवं भयानकाद्भुतहास्यकरुणानां यथा कम्पास्वेदनिवृणैकुंतल
नतैस्फारे नुंगिने सव्येसेल्लिविकासिगंडफलकालीलास्मभंगीशाने विभ्राणस्य हरेर्गिरीन्द्रमुद
यद्वाष्पाविरोधस्थिनौ पावस्मित्यमानस्मितयाविभ्रममाधीस्मरी॥ अत्र मुख्यं वनुर्णौ गौणानां केव
लेवस्सलेनास्ति मुख्यस्याक्षेत्रमोहृदम् अनौचत्वस्यलेनस्यनगौरोल्लिखितां गता अपोत्रलेयसो यथा
मन्वेषाधीलिनननोः सबलस्यपथ्यविन्यस्यमंत्रभजनसृंभिमभनेमुकुंदः रोमांचकंचुकनगुषः स्फुट
मस्मकपोलमेदेशामपेयनिनस्विदमपोसेवा अत्र मुख्यमुख्यस्य नैवं हास्यस्य यथा स्मसास्मिनवनि
देयेपरिचिनोस्मिनस्वकृतः कुरुवणायनिर्भरं ममकंशोणितकेऽग्रहम् इति ध्वनिपेशलेयुवतिवेश
गृहे हरौ कृतेस्मिनममभिन्नयाप्यहृपुरसुन्दरावाधया अत्र मुख्ये गौणस्य नैवं प्रायो वीरपीयषा
मुकुंदोयं चेद्वलिविवटनवंद्विचटुलमेघरस्पेरामाराकृशममकलामपीयनिव भुजामोमेसख्युः पु
लकिनिटयानः फणिनिभामिमारितेहृदरसनमयोजयनिव अत्र मुख्यमुख्यगौणयोः अपघगौणा
नामेगिना हास्यादीनां मुख्यगौणानां यदुदाहरणेहानम् नैनेषामेगिना व्यक्तानमख्यानां च नपांगता

येषु मन्मथनिगमाः परमेष्ठाषाप्यनालसु भगवता बन्धुषोति । नेत्रसंज्ञेन निवृत्तमाहसिकौत्सवं त्वाजिह्वीर्षन्तु कथं म
म जिह्मा अत्र चन्मलसान्नीतेन ॥ तदिहि विलासितरलानवयौवनसंपदः अत्रैवहृतितेन त्वेमयारम्य
माधवम् अत्रोत्पलस्यणोतेन विरंजीवेति संयुक्त्यकाव्यदाशोभिरङ्कितम् केलस्य स्याविलासेन
कामुकीपरिषत्से अत्रप्रवेवेत्सलेन प्रवेः संवेधगंधोपिकर्पचित्रादिवत्सले केविड्रवेवनस्स
हृदेरस्यायैवकल्पते पिपित्ताना त्वमपीनाहेसत्यमस्मिन वाचिता स्वापांगविड्रोशणामोग रूपयामी
कुरुषु मामु अत्र प्रवेवीभत्सेन एवमन्येपि विरोधा प्राहेरसविरोधिना प्रायेणै यंरसाभासकल्पायां
पर्यवस्यति किं च ॥ द्वयोरेकतरस्येह बाध्यत्वेनोपवर्णने स्पर्धमानेन याप्यङ्गत्वं साम्येन रचनेपि च
रसांतरेणव्यवधानेन तस्मिन प्रियेण वा विषयाश्रयभेदेन गौणेनाहिवनास्ति इत्यादिषु नवैरस्यं वेसणो
ननयेष्टक्षतिः नेत्रैकतरस्य बाध्यत्वेन वर्णनेयथा विदग्धमाधवे प्रत्याहृत्य मुनिः क्षणं विषयतो यस्मिन्म
नो धित्सते बालासौ विषयेषु धित्सति ततः प्रत्याहरन्ती मनः यस्य स्फूर्तिलवाय हन्त हृदये योगी समुत्कण्ठ
ते मुग्धेयं किल तस्य पश्य हृदयान्निष्क्रान्तिमाकाङ्क्षति । बाध्यत्वमत्र शान्तस्य प्रवेशत्कर्षवर्णनात् स्प
र्धमानत्वेन यथा मयैव हासिकता विनोदैर्जनस्य हास्यो मसंविधानात् फणीश्वरेण परिविक्ष्यमाणः

विस्मृतीकुर्व्वता प्रमीरपि क्षितिलोकस्य लेकद सानेदन्नस्य   हृत्पात्मे विष्णते मया अत्र शान्तस्य वि
ना अनुरक्तायि योभक्ताः केवल नशान्तन बस्मिनि शान्तस्य अप्रमिनत्वे वैरस्यं नानुमन्यते किंच भूतनयो ना
यकस्यैव निर्मगीहृत्थितैणोरपि अंगायोरंगिनः पुष्टम भवेदेकत्र संगतिः यथा कुमारस्ते मल्ली मुकुलम्
कुमारः प्रियतम गरिमायं केपी गिरिविवादितिमे वेल्लतिमनः शिवेभ्यः पान्नसमनमिनभजमेयिमेहूरम्
ल्लेलेदं दल्कुयीव जमतिनगेशालिनमहम् अत्र मिथोहि पीवीरभयानकोवृत्सलेपुल्लीनः यथावा
कम्प्रास्वेदिनि चूर्णकुंतललते इत्यादि अत्र हास्यकरुणयोर्वत्सलमेव पुलीनः अपि च मिथोवैरावपि द्वौ
योभावोधमरस्तनादिषु कालादिभेदात्स्ताकस्त्वेनो विवत्ततो नदुष्यतः अपि च द्वयोर्महाभावे विरुद्धैवि
रसायुतिः नस्यादित्युक्तस्तेन यथाहास्ययोदेशितेपुरा कान्यविंध्य महाशक्तौ महाप्रहर्षशैलेर
सावलिसमावेशः स्वादायैवोपजायते अत्र रसानां विषयत्वे यथा ललितमाधवे दैत्याचार्यास्तदा
स्यविकृति महृष्णेनोमल्लवर्याः स्खलो योगीन्द्रवृन्दं बलेशाः अश्लयम् ऋषिगणाध्यान भुक्ता स्फास्मेबाः
रोमावेमांगुणीनाः कमपि नवचमत्कारमेतेस्मरोशालासंदामाः कतान्तं यदुरमिन हृशः प्रेत्यरंगे
मकुंदम् आश्रयत्वे यथा स्वस्तिमुद्येयमानीशिशुगिरि धुनाहुयतेषु स्मिनासस्मत्कारी दथ्नि विव

वाधिश्रयानुपरसोभवेन् तत्राद्यं यथा सहृदि नुदितोभियावके पेवल्लु लितोनमे गिरासन निर्वकारस
सनूपः पतिशिष्टितोभुजाभ्यां हरिणदंडवदयनः यथा न अथ वन्हलोपरसः सामर्थ्याधिकाविनानाला
लनाशशृयाननः करुणस्मातिरेकादेसर्वयुक्तोपरसोभवेन् तत्राद्यो यथा मलानां यदवधिपर्वतोद्भूता
नां मुक्तापोणपदिनवान्नजादयथाम् नोद्वेगेनदवाधियामियामिनसिद्धाधिपमपिसमितिं अथ यथा
ने अथ चमूंगारोपरसः तत्रस्यायिवैरूप्यं हयोरेकतरस्यैवरतिर्याबल्लभ्यथाने याने वात्र तथैकासस्या
यिनः सा यिरूपता विभावस्यैवरूप्यं स्थायिन्यत्रोपवर्ण्यते तत्रैकचरनिर्देपाललितमाधवे मदंकि
तेप्रवृत्तिनिमिद्धमपि वधुरमन्तसंगोपितस्तुसहमोपिहशोल्लसंगः धूमायितेहि जनवधूमदनाग्निवङ्केवङ्ख
यकाधिगतिरेकुरितामयासीन् अन्यं नाभावपवाचरतेः वल्लविवतनः पतस्य प्रागभावेनस्तुविनोपर
सोभवेन् अनेकचरनिर्देशा गोपविकुर्वाणमवेत्यलीलामग्रेधरण्यां सविकामपालन् आकर्ण्यतो
वरकुंदवेणुंभिन्नायसाधिस्मरतोहिधामि केविनायकस्यापिसर्वथानुरागनः नायिकास्वने
कास्ववदेन्युपरसं सुविम् विभाववैरूप्यं वैदग्ध्योज्वल्यविरहो विभावस्यविरूपता ललनापसुपुलि
देषुहत्तासवपिसवर्तते अत्र ललनायथा सखि मधुकिरतीनिशाम्यवंशीमधुमथनेन कटाक्षितनाथ

भ०र०
५५

95

स्नुही मुकुलपुलकिताललनावलीयं रतिमिह पल्लवितां हृदि व्यनक्ति ॥ पञ्चयो यथा पञ्चबाणाङ्कितालिंगम
हकुरंगीः पतंगकन्यापुलिने यथन्याः यः केशवो गेन दर्पोगशूनाः सारंगरंगाहृशमर्थयंति
पुलिन्दी यथा कालिंदीपुलिने पश्य पुलिंदी पुलकांचिता हरेर्हंक्वापल्लेप्रेक्ष्य सहने या विचू
र्णिते ह्स्ताय यथा कज्जलेन कृतकेशकालिमा बिल्वयुग्मरचितोन्नतस्तनी पश्यगोरिकिरती ह
रिंचलंस्मेरयत्यच हरेंजरम्य सौ॥ स्थायिनो व विरूपत्वे मे करागनयापि वेन् यदेतासां विभावस्य वि
रूपत्वेमुदाहृतिः मुविवोज्वल्य वैदग्ध्यात्त्ववशात्स्वकथ्यते शृंगारस्य विभावत्वमन्यत्राभा
सतामता अथानुभाववैरूप्यम् समयासाव्यतिक्रांतिर्ग्राम्यत्वे धृष्टता पिच वैरूप्यमनुभावादेम
नीषिभिरुदीरितम् तत्र समयव्यतिक्रांतिः समयाः ऐं ऊनादीनां श्रियेनषेदितादयः पुंसस्मिता
दयश्चात्र स्त्रियया नाऽन्यादिषु तेषामन्यथाभावः समयानां व्यतिक्रमः तत्राद्यं यथा कोनानार्थे
किनोप्यवयप विहृत्य हरे ह्रियम् कैलासवासिनीं दासीं कृपया हृष्याम जनमनाम् अथ ग्राम्यत्वे बाल
मध्यायुपन्यासो विरसोक्तिप्रपंचनम् कातिकेऽइतिरित्याद्येग्राम्यत्वे कथितं बुधैः तत्राद्यं यथा किं
नः फलिति किशोराणां त्वं पुष्करसदोसरा मुरलीध्वनिनानेवीं गोपबालविलंपसि अथ दृष्टता

प्रकटप्रार्थनादि स्यात्संभोगादेस्तु हेतुना यथा कांतः कैलासकुंजोदरे स्या हे नवयौवनात्वं
विदग्धोसि गोविंदः किं वा वाच्यमतः परम् एवमेव तु गौणानां हासादीनामपि स्वयं विज्ञेयोप
रसत्वस्य मनीषिभिरुदाहृतः अथानुरसः भक्तादिभिर्विभावाद्यैः कृष्णसंबंधवर्जितैः रसाः
हास्यादयः सप्तशांतानाश्चानुरसा मताः तत्र हास्यानुरसः तांडवं व्यधित हंत मर्कटी मुकुलितम
स्तथोदुरम् येन वल्लवकदंबकेन भो हासडंबरकरंबिताननम् अथाद्भुतानुरसः भांडीरकक्षे बहु
धा वितंडं वेदांततंत्रे शुकमंडलस्य आकर्ण्य पक्षिनिमिषादिपदस्मारे मां विनतां गदस्य हरषिरासीत्
एवमेवात्र विज्ञेया वीरादेरप्युदाहृतिः अस्माव मीनदस्थिषु शाकरस्यं यदि विभ्रति कृष्णादिभिर्विभावा
द्यैस्तदाप्यनुरसा मताः अथापरसः कृष्णतत्प्रतिपक्षाश्चेद्विषयाश्रयतां गताः हासादीनां तदा तेष
प्राज्ञैरपरसा मताः तत्र हास्यापरसः पलायमानमुद्वीक्ष्य चलकंपलायतलोचनम् कृष्णमाराज्जरासं
धः सोल्लुंठमहसन्मुहुः एवमन्येपि विज्ञेयास्तज्ज्ञैरपरसादयः अनुमाद्यनुरसाभासाः केचिदिह सत्त
योदिताः तथा हि । भावाः सर्वे तदाभासा रसाभासाश्च केवलं अमी प्रोक्ता रसाभिज्ञैः सर्वेपि रसना
द्रसाः भारतायास्तु तत्र रसाव स्थान सत्वकाः हेतयोनात्मसमारत्वाङ्गतानाटकलक्षणे ॥ इति

भ॰ र॰
१९६

श्रीमद्भक्तिरसामृतसिंधावुत्तरविभागेरसाभासलहरी ॥ ग्रंथस्यास्यगौरवभयाद्रसाभक्तिरस
श्रियाः समाहृतिः समासेनमयासेयंविनिर्मिता ॥ गोपालरूपशोभांदधदपिरघुनाथभावे
विस्तारी तुष्यतुसनातनोस्मिन्नुत्तरभागेरसांबुनिधेः ।५ः ॥ इतिश्रीभक्तिरसामृतसिन्धौ
नि गौणभक्तिरसादिरूपणेनामचतुर्थोविभागः समाप्तोयंरसामृतसिंधुरिति ॥ श्रीभक्ति
रसामृतसिन्धुविटैकितः लड्डरूपेण ग्रंथसंख्या॰ श्लोकाः ३२०२ संवत् १८ कार्तिकवदि ॥

96

६५